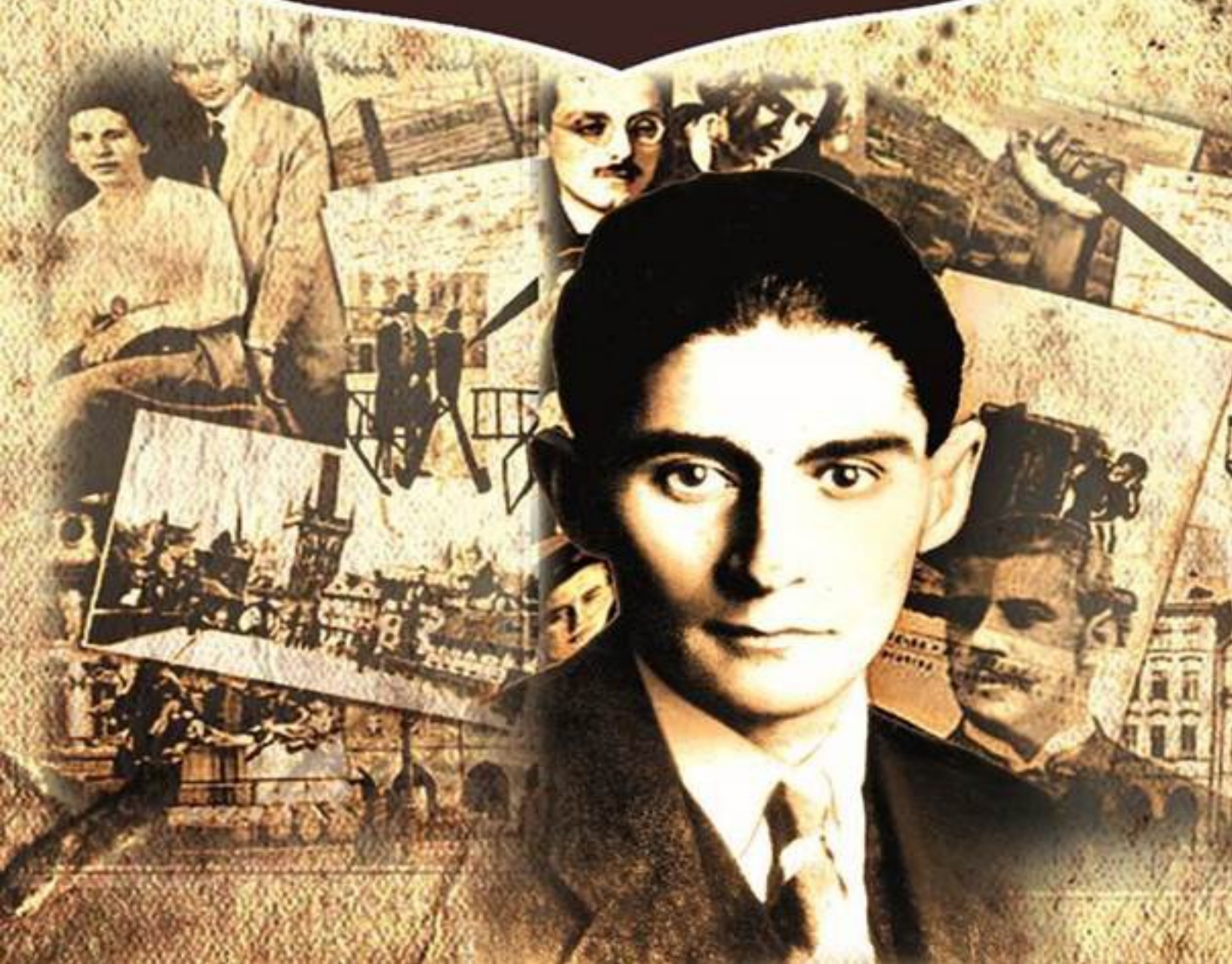

ФРАНЦ КАФКА

ПРОЦЕС

Франц Кафка

ПРОЦЕС

Наслов оригинала:
Franz Kafka
Der Prozess
1925.

Превела
Вида Жупански Печник

Franz Kafka

Глава прва

Хапшење. Разговор са госпођом Грубах. Затим госпођица Бирстнер

Неко мора да је оклеветао Јозефа К., јер је, иако није учинио никакво зло, једног јутра био ухапшен. Куварица госпође Грубах, његове газдарице, доносила му је сваког дана доручак око осам часова, али тог јутра није дошла. То се још никад није десило. К. причека још један часак, погледа са јастука у стару жену која је становала преко пута и која га је сад посматрала неком за њу сасвим необичном радозналошћу, а затим, зачуђен и гладан, он зазвони. Одмах се чу куцање на вратима и у собу уђе неки човек кога он у свом стану још никад није видео. Био је витак али чврсто грађен и на себи је имао припијено црно одело на коме је, слично путничким оделима, било много набора, џепова, пређица, дугмета и један појас. Услед тога оно је, а да човек није био начисто чему све то служи, изгледало нарочито практично. „Ко сте ви?“ упита К. и упола се усправи у постељи. Али човек пређе преко питања као да се треба задовољити његовом појавом и само рече: „Ви сте звонили?“ „Ана треба да ми донесе доручак“, рече К. и покуша најпре да утврди ћутке, пажљивим посматрањем и размишљањем, ко је у ствари тај човек. Но овај му није дао дуго прилике за то, него се окрену вратима и одшкрину их мало да би рекао некоме ко је очигледно стајао одмах иза врата: „Он би хтео да му Ана донесе доручак.“ Из суседне собе допро је пригушен смех, а по његовом звуку није било јасно не учествује ли у њему и више особа. И мада странац овим није могао сазнати ништа што му већ раније не би било познато, он ипак рече К.-у тоном саопштења: „Немогуће је.“ „То је нешто ново“, рече К., скочи из постеље и брзо обуче панталоне. „Погледаћу какви су то

људи и како ће госпођа Грубах оправдати преда мном ово узнемиравање.“ Додуше, одмах му је пало на ум да то није смео гласно да каже, јер тиме је у неку руку признао странцу право надзора, али то му сад није изгледало важно. Странац је свакако то тако и схватио јер рече: „Зар не бисте радије остали овде?“ „Ја нити желим да останем овде нити желим да ми се ви обраћате докле год ми се не представите.“ „Било је у најбољој намери“, рече странац и сада добровољно отвори врата. У суседној соби, у коју К. уђе спорије него што је мислио, изгледало је на први поглед исто онако као и прошле вечери. Била је то соба госпође Грубах, а у тој соби препуној намештаја, покривача, порцулана и фотографија било је данас можда нешто више простора него обично. То се није могло одмах приметити, утолико мање што се главна промена састојала у присуству једног човека који је при отвореном прозору седео са књигом са које је сад подигао очи. „Требало је да останете у својој соби! Зар вам Франц то није рекао?“ „Па шта ви у ствари хоћете?“ упита К. и погледа на новог познаника, у онога названог Франц који је застао на вратима, па се опет загледа у првога. Кроз отворен прозор опет се видела стара жена која је са правом старачком радозналешћу пришла прозору преко пута да би и даље могла све да гледа. „Али ја желим госпођу Грубах“, рече К., учини покрет као да се отрже од два човека, која су, међутим, стајала далеко од њега, и хтеде да продужи. „Не“, рече човек крај прозора, баци књигу на сточић и устаде. „Ви не смете да одете, ви сте ухапшени.“ „Тако изгледа“, примети К. „А зашто?“ упита затим. „Ми нисмо позвани да вам то кажемо. Идите у своју собу и причекајте. Поступак је покренут, и ви ћете све на време сазнати. Кад вам се овако пријатељски обраћам, ја поступавам ван свог налога. Али надам се да то нико неће чути сем Франца, а он је и сам љубазан према вама противно свим прописима. Ако и даље будете имали толико среће као при одређивању ваших стражара, онда можете бити пуни поуздања.“ К. хтеде да седне, али тад виде да се у целој соби може сести једино крај прозора. „Ви ћете се још уверити колико је то све тачно“, рече Франц и приђе му заједно са оним другим. Овај је поготово био знатно виши од К., и често га је лупкао по рамену. Обојица су испитивали К.-ову ноћну кошуљу. Рекоше му да ће сад

морати да обуче много лошију кошуљу, али да ће му они ову кошуљу, као и све остало рубље, сачувати и вратити у случају да се његова ствар повољно сврши. „Боље је да предате своје ствари нама него у депо“, рекоше му, „јер у депоу се често дешавају проневере, а сем тога тамо се после извесног времена продају све ствари без обзира на то да ли је дотични поступак завршен или не. А колико само трају такви процеси, нарочито у последње време! Додуше, ви бисте, на крају крајева, добили од депоа новац за продате ствари, али тај износ је, прво, већ по себи мали – јер при продаји не одлучује висина понуде него величина мита, а затим искуство је показало да се ти износи смањују кад из године у годину иду из руке у руку.“ К. није готово ни обраћао пажњу на ове речи, право да располаже својим стварима које је још можда имао није много ценио; било му је много важније да схвати свој положај, али у присуству ових људи није био у стању ни да размишља; трбух другог стражара – ово су могли да буду само стражари – непрестано га је тобоже пријатељски гуркао, али кад би К. подигао очи, угледао би суво кошчато лице с великим, накриво насађеним носом које уопште није пристајало уз ту гојазну телесину и које се преко К.-ове главе споразумевало с другим стражарем. Какви су то људи? О чему говоре? Којој власти припадају? Али К. живи у држави у којој постоји право, свуда влада мир, сви закони су на снази, ко се, дакле, усуђује да у његовом стану изврши препад на њега? Увек је био склон да све ствари што лакше узима к срцу, да у најгоре верује тек онда кад оно наступи, да се не припрема за будућност чак иако са свих страна прети опасност. Али сада му то није изгледало тачно; додуше, све се могло схватити и као шала, као неотесана шала коју су му из непознатих разлога приредиле његове колеге из банке – можда зато што му је данас био тридесети рођендан. То је, наравно, било могуће; можда је требало да се на неки начин насмеје стражарима у лице и они би се смејали с њим заједно; можда су то носачи са угла улице, личили су некако на њих, па ипак је овог пута, такорећи чим је угледао стражара Франца, донео одлуку да не испусти из руку ниједно преимућство које је можда имао према овим људима. У томе што би му касније могли рећи да није разумео шалу К. је видео сасвим малу опасност, али се добро сећао – мада иначе није била његова навика да се учи на

искуству – неких у суштини безначајних случајева када је за разлику од својих пријатеља свесно, без и најмањег осећаја за могуће последице поступио неопрезно и зато био кажњен исходом. То се више не сме десити, бар не овог пута; ако је то нека шала, он је вољан да у њој учествује.

Још је био слободан. „Дозволите“, рече и провукавши се између стражара упути се журно у своју собу. „Изгледа да је разборит“, чу иза себе. У својој соби он отвори брзо фиоке писаћег стола; тамо је све било у најбољем реду, али баш личне исправе које је тражио, у узбуђењу, није могао одмах да нађе. Најзад нађе своју исправу од бицикла, и већ хтеде па је преда стражарима, али тад му се та исправа учини исувише безначајна и он настави да тражи док не нађе крштеницу. Кад се вратио у предсобље, управо су се отворила супротна врата и госпођа Грубах хтеде да уђе. Могла се видети за тренутак, јер чим ју је К. препознао, она као да се очигледно збунила, замоли за извињење, нестале и веома опрезно затвори врата. „Та уђите“, стигао је К. још да каже. И сад је са својим исправама стајао на средини собе, погледао још у врата која се више нису отварала и тргао се тек на позив стражара који су крај отвореног прозора седели за сточићем и, како је сада К. утврдио, доручковали. „Зашто није ушла унутра?“ упита он. „Не сме“, рече крупни стражар. „Па ви сте ухапшени.“ „Али како могу да будем ухапшен. И то на овај начин?“ „И опет ви“, рече стражар и умочи хлеб с маслом у зделицу с медом. „На таква питања не одговарамо.“ „Ви ћете морати да одговорите на њих“, рече К. „Ево мојих исправа, а сад ми ви покажите своје, а пре свега налог за хапшење.“ „Мили Боже!“ рече стражар. „Како не умете да се снађете у свом положају, па још изгледа идете и за тим да без потребе љутите нас који смо вам од свих ваших ближњих најближи!“ „Тако је, та верујте нам“, рече Франц и не примаче устима шољу с кафом коју је држао у руци, већ упути К.-у дуг и вероватно значајан али неразумљив поглед. К. се нехотице упусти с Францом у дијалог погледима, а онда ипак удари руком по својим исправама и рече: „Ту су моје исправе.“ „Шта нас се оне тичу?“ викну сад крупни стражар. „Понашате се горе него дете. Шта бисте хтели? Бисте ли хтели да брзо окончате ваш проклети

велики процес тиме што с нама стражарима дискутујете о легитимацији и налогу за хапшење? Ми смо мали службеници који се не разумеју много у легитимације и који с вашом ствари имају само толико везе што морају да стражаре код вас десет часова и да за то добијају плату. Ето то смо ми и ништа више, па ипак смо у стању да схватимо да се висока власт у чијој смо служби добро обавести о разлозима хапшења и о личности ухапшеног пре него што изда налог за такво хапшење. Ту нема грешке. Наша власт, колико је ја познајем, а познајем њене само најниже степене, не тражи кривицу међу становништвом, већ је, како закон каже, кривица привлачи и она тамо мора да пошаље нас стражаре. То је закон. Откуд би ту било грешке?“ „Тај закон ми није познат“, рече К. „Утолико горе за вас“, рече стражар. „Он постоји вероватно само у вашим главама“, рече К. и хтеде на неки начин да се увуче у мисли стражара, да их преокрене у своју корист или да се тамо одомаћи. Али стражар само одмахну руком: „Ви ћете то још осетити.“ Франц се умеша и рече: „Пази, Виљеме, он признаје да не познаје закон а у исти мах тврди да је невин.“ „Потпуно си у праву, али њему не можеш ништа објаснити“, рече онај други. К. није више ништа одговорио; зар да дозволим, помислио је, да ме брбљање ових најнижих органа – они и сами признају да су то – још више збуну? Они очигледно говоре о стварима које уопште не разумеју. Њихова сигурност долази само од њихове глупости. Неколико речи које ћу измењати са човеком себи равним расветлиће све далеко боље него најдужа расправљања с овим људима. Прошетао је неколико пута слободним простором собе, виде преко пута стару жену која је довукла на прозор једног још много старијег деду и држала га загрљеног. К. је морао да учини крај том излагању. „Одведите ме вашем претпостављеном“, рече он. „Кад он то зажели; раније не“, рече стражар, назван Виљем. „А сад вам саветујем“, додаде он, „да одете у своју собу, да будете мирни и сачекате оно што се о вама буде решило. Саветујемо вам да не трошите снагу јаловим размишљањем, већ се приберите, од вас ће се још много тражити. Ви са нама нисте поступали онако како смо ми заслужили нашом предусретљивошћу, заборавили сте да смо ми, па ма и били оно што јесмо, према вама сада ако ништа више а оно слободни људи, што није мало преимућство. Па и поред тога смо

ипак спремни да вам донесемо мали доручак из кафане преко пута ако имате новаца.“

Не одговарајући на ову понуду К. застане један часак. Ако би отворио врата суседне собе или чак и врата од предсобља, можда се она двојица не би ни усудила да га у томе спрече, можда би било најједноставније решење читаве ове ствари да тера до краја. Али можда би га ипак ухватили, а кад би га једном савладали, изгубио би сваку надмоћност коју је према њима у извесном смислу ипак сачувао. Стога се уместо таквог решења определио за сигурност какву је морао донети собом природан ток ствари. Отишао је у своју собу а да ни он ни стражари нису изустили више ни речи.

Баци се на кревет и узме с умиваоника једну лепу јабуку, коју је синоћ себи спремио за доручак. Она му је сада била једини доручак и, кад је први пут снажно загризао, уверавао је себе да је свакако много бољи него доручак из прљаве ноћне кафане који би добио милошћу стражара. Осећао се добро и био пун поуздања; у банци је, додуше, данас пре подне изостао од службе, али то може лако да оправда с обзиром на сразмерно висок положај који тамо заузима. Да ли да наведе стваран разлог изостанка? Науми да то учини. Ако му не поверују, што је у овом случају разумљиво, могао би да се позове на госпођу Грубах као сведока или на оно двоје старих преко пута који су се сада свакако упутили супротном прозору. К.-а је чудило, бар са гледишта стражара га је чудило, што су га терали у собу и оставили самог ту где би могао да се убије на разне начине. У исти мах се питао, овога пута са свог гледишта, какав би разлог имао да то учини. Да ли зато што она двојица седе до његове собе и што су му преотела доручак. Било би толико глупо да се убије да, чак и када би то хтео да учини, не би могао зато што је бесмислено. Да ограниченост стражара није била тако очигледна, могло би се претпоставити да из истог убеђења ни они нису сматрали опасним да га оставе самог. Могли су сада, ако су хтели, да виде како се упутио зидном орманчићу у коме је држао добру ракију, како је најпре искапио једну чашицу уместо доручка а другу оставио за касније да му улије храброст, ово само из предострожности за мало вероватан случај да му то буде потребно.

Тада га позив из суседне собе толико уплаши да зубима удари о чашу. „Надзорник вас зове“, гласио је узвик. Уплашио се само од узвика, тог кратког, одсечног војничког узвика који уопште није очекивао од стражара Франца. Сама заповест била му је баш као поручена. „Најзад!“ довикну им, закључа зидни орман и одмах похита у суседну собу.

Тамо стајаху она два стражара који га опет отераше у његову собу као да се то по себи разуме. „Шта вам пада на памет!“, повикаше. „Зар у кошуљи хоћете пред надзорника? Наредиће да вас избатинају а и нас с вама заједно.“ „До ђавола, пустите ме“, викну К., кога већ беху одгурали натраг к орману за одело, „кад ме у постељи изненадите, не можете очекивати да ћете ме затећи у свечаном оделу.“ „Ништа не помаже“, рекоше стражари који су кад год је К. викао били сасвим мирни, чак скоро жалосни и тиме га збуњивали или му, у неку руку, помагали да дође свести. „Смешне церемоније!“ прогунђа он још, али већ подиже капут са столице држећи га један тренутак обема рукама као да га излаже оцени стражара. Они завртеше главом. „Капут мора да буде црн“, рекоше. К на то баци капут на земљу и рече а да ни сам није разумео смисао својих речи: „Али ово још није главна расправа.“ Стражари су се смешкали али остадоше при свом: „Капут мора да буде црн.“ „Ако тиме ствар убрзавам, право ми је“, рече К. и сам отвори орман за одело. Дуго је тражио међу многим оделима и изабрао најлепше црно одело са жакетом које је, својим кројем, готово направило сензацију међу познаницима. Затим извади и другу кошуљу и поче брижљиво да се облачи. У себи је помислио да је читаву ствар убрзао тиме што стражари беху заборавили да га натерају да се окупа. Испод ока их је посматрао неће ли се ипак сетити тога, али то им, наравно, није ни падало на ум. Међутим, Виљем не заборави да Франца пошаље надзорнику с поруком да се К. облачи.

Када се потпуно обукао, морао је поред самог Виљема проћи кроз празно предсобље да би ушао у другу собу чија двокрилна врата већ беху широм отворена. У тој соби, као што је К. добро знао, становала је од пре кратког времена нека госпођица Бирстнер, дактилографкиња, која је обично врло рано одлазила на посао, касно

се кући враћала и с којом се К. углавном само поздрављао. Сада је њен ноћни сточић крај постеље био премештен на средину собе као за расправе, а за њим је седео надзорник. Беше прекрстио ногу преко ноге а руку ставио на наслон столице.

У једном углу собе стајала су три младића разгледајући фотографије госпођице Бирстнер које су заденуте у рогозницу висиле на зиду. На кваки отвореног прозора била је окачена једна бела блуза. На прозору преко пута беше се опет нагнуло оно двоје старих, али се друштво проширило, јер је иза њих стајао и надвисивао их један човек с раздрљеном кошуљом који је гњечио и завијао своју риђу и шиљату брадицу. „Јозеф К.“ упита надзорник, можда само зато да би К.-ов расејани поглед свратио на себе. К. климну главом. „Ви сте сигурно веома изненађени јутрошњим догађајима?“ упита надзорник премештајући обема рукама оно мало ствари које стајаху на ноћном сточићу – свећу и шибице, књигу и јастуче за игле, као да су то ствари које су му потребне за расправу. „Наравно“, рече К., и обузе га пријатно осећање што се најзад нашао пред разумним човеком с којим може да разговара о својој ствари. „Наравно да сам изненађен, али никако нисам веома изненађен.“ „Нисте веома изненађени“, упита надзорник и стави свећу на средину сточића а остале ствари стаде да ређа око ње. „Ви ме не разумете“, пожури К. да примети. „Хтео сам да кажем“, ту К. застаде и потражи погледом столицу. „Могу ли ипак да седнем?“ „Није такав обичај“, одговори надзорник. „Хтео сам да кажем“, рече сад К. не заустављајући се више, „да сам на сваки начин веома изненађен, али кад је човек тридесет година на свету и кад је морао сам да се пробија кроз живот, као што је мени било суђено, онда он оугла на изненађења и не падају му сувише тешко. А нарочито не ово данашње.“ „Зашто не баш ово данашње?“ „Не мислим да кажем да све ово сматрам шалом, јер ми припреме које су учињене изгледају исувише опсежне. У њима су вероватно учествовали сви чланови пансиона а и ви сви, а то прелази оквир шале. Нећу, дакле, да кажем да је то шала.“ „Сасвим тачно“, рече надзорник и стаде да разгледа колико је шибица у кутији. „Но с друге стране“, продужи К. обраћајући се сада свима и пожелe да се и она тројица крај

фотографија окрену њему, „но с друге стране ствар не може бити од великог значаја. Ја то закључујем по томе што сам оптужен, а, ето, не могу да пронађем ни најмању кривицу због које би ме могли оптужити. Али и то је споредно, главно питање је у томе ко ме је оптужио. Која власт води поступак? Јесте ли ви чиновници? Ниједан од вас нема униформу, сем ако се ваше одело“, овде се он окрену Францу, „може сматрати униформом, али то је пре путничко одело. На та питања захтевам објашњење и уверен сам да ћемо се после тог објашњења најсрдачније растати.“ Надзорник тресну кутију шибица на сточић. „Ви сте у великој заблуди“, рече он. „Ми смо, ова господа овде и ја, у вашој ствари сасвим споредни, штавише о њој и не знамо готово ништа. Па и да смо обучени у најпрописније униформе, ваша ствар зато не би нимало горе стајала. Ја вам уопште не могу рећи да сте оптужени или, боље речено, ја то не знам. Ви сте ухапшени, то је тачно, али ја ништа више не знам. Можда су стражари трућали што друго, али то је онда само трућање. Но ако и не одговорим на ваша питања, ја вам ипак могу саветовати да мање размишљате о нама и о ономе што ће се с вама десити, и да радије више размишљате о себи. И не дижите толику галаму с вашом невиношћу, тиме само кварите не баш лош утисак који иначе правите. И уопште, у говору треба да будете уздржљивији. Скоро све оно што сте малочас рекли могло се закључити из вашег држања и да сте употребили само мало речи. А сем тога ово није баш било нарочито повољно за вас.“

К. укочено погледа надзорника. Зар да добија поуке од човека можда млађег од себе? Зар да за своју искреност буде укорен? А о разлогу свог хапшења и о наредбодавцу да не сазна ништа? Мало се узбуди и стаде да се шета горе-доле, у чему га нико није спречавао, увуче манжетне, опипа прса, заглади косу и, прошавши мимо она три господина, рече: „Али ово је бесмислено“, на шта се она тројица окренуше, погледаше га благонаклоно али озбиљно. Најзад се заустави пред надзорниковим столом. „Државни тужилац Хастерер је мој добар пријатељ“, рече, „могу ли да му телефонирам?“ „Наравно“, рече надзорник, „али не знам каквог смисла би то имало сем ако имате да разговарате с њим о некој приватној ствари.“ „Каквог смисла?“ викну К. више запањен него љут. „А ко сте ви? Ви тражите

смисао, а изводите овде најбесмисленију ствар на свету. Зар то није да и камен проплаче? Ова господа су најпре извршила препад на мене, а сада ево седе или стоје ту и пуштају ме да се пред вама праћакам. Питате каквог смисла би имало телефонирати државном тужиоцу кад сам наводно ухапшен? Па добро, нећу телефонирати.“ „Хоћете“, рече надзорник и испружи руку према предсобљу где је био телефон, „ипак вас молим да телефонирате.“ „Не, нећу више“, рече К. и приђе прозору. На супротној страни друштво је још стајало код прозора и као да је К.-овим приласком прозору било мало ометено у мирном посматрању. Двоје старих хтедоше да се подигну, али их човек иза њих умири. „Ено и тамо гледалаца“, довикну К. гласно надзорнику и прстом показу на њих. „Склоните се одатле“, викну затим онима на прозору. Све троје сместа устукнуше неколико корака, а двоје старих повукоше се што више иза човека који их заклони крупним телом и, како се по мицању његових усана могло закључити, рече нешто што се због удаљености није могло разумети. Али нису се сасвим повукли, већ су, изгледа, чекали згодан тренутак да се опет кришом примакну прозору. „Наметљиви, безобзирни људи!“ рече К. окренувши се поново лицем соби. Надзорник му је канда одобравао, како се К.-у учинило при погледу који му је са стране упутио. Али било је исто тако могуће да овај није ни слушао, јер је једну руку чврсто притиснуо на сто и чинило се да упоређује величину прстију. Два стражара седела су на коферу покривеном украсним покривачем и трљала колена. Три младића беху се подбочила и бесциљно су зверала наоколо. Била је тишина као у некој забаченој канцеларији. „Дакле, господо“, викну К. и један часак чинило му се као да их све носи на плећима, „судећи по вашем изгледу, моја је ствар завршена. Сматрам да ће бити најбоље ако не мозгам више о оправданости и неоправданости вашег поступка него ако помирљиво окончамо ствар узајамним стиском руке. Ако сте и ви мога мишљења, онда молим“, и он приђе надзорниковом столу и пружи му руку. Надзорник подиже очи, стаде да грицка усне и погледа у К.-ову испружену руку; К. се још увек надао да ће је надзорник прихватити. Но овај устаде, узнеми, округао шешир који је лежао на постељи госпођице Бирстнер и пажљиво га, обема рукама, натаче на главу као што се чини при пробању нових

шешира. „Како вам то све изгледа једноставно!“ рече притом К.-у, „да помирљиво окончамо ствар, рекосте? Не, не, то заиста не иде. Тиме још нипошто не мислим рећи да треба да очајавате. Не. А и зашто? Ви сте само ухапшени, и то је све. То сам имао да вам саопштим, учинио сам то и видео како сте ви то примили. Тиме смо за данас свршили те се можемо растати, наравно само привремено. Ви бисте сад свакако хтели у банку?“ „У банку?“ упита К., „мислио сам да сам ухапшен.“ К. је упитао ово с извесним пркосом, јер иако његова пружена рука није била прихваћена, осећао се ипак све независнији од свих тих људи откако је надзорник устао. Он се играо с њима. Мислио је чак да потрчи за њима кад буду одлазили, и понуди им да га ухапсе. И зато понови: „Како могу да идем у банку кад сам ухапшен?“ „Ах, тако“, рече надзорник који је већ био на вратима, „ви сте ме рђаво разумели. Да, ви сте ухапшени, али то не треба да вас спречи у обављању ваше службе. Исто тако не треба да мењате ни свој уобичајени начин живота.“ „Онда хапшење није такво зло“, рече К. примаче се надзорнику. „Друкчије никада нисам ни мислио“, рече овај. „Па онда изгледа да ни саопштење о хапшењу није било тако нужно“, рече К. и примаче се још ближе. И други се бежу примакли. Сви су се сада били сакупили на уском простору крај врата. „То је била моја дужност“, рече надзорник. „Глупа дужност“, рече К. непопустљиво. „Можда“, одговори надзорник, „али нећемо да траћимо време таквим разговорима. Претпоставио сам да желите отићи у банку. А пошто пазите на сваку реч, додајем: ја вас не силим да одете у банку, претпоставио сам само да је то ваша жеља. Да бих вам то олакшао и да би ваш долазак у банку био што мање упадљив, ја сам вам, ево, ставио на располагање ова три господина, ваше колеге.“ „Како!“ викну К. и зачуђено погледа ону тројицу. Ти безначајни, малокрвни младићи које је запамтио само као групу крај фотографија били су стварно чиновници из банке, али не колеге, то је исувише речено и показивало је извесну празнину у свезнању надзорникову, већ, свакако подређени чиновници из банке. Како је К. то могао да превиди? Како ли су га закупили надзорник и стражари да не препозна ову тројицу! Укрућеног Рабнштајнера, који млатара рукама, плавога Кулиха с дубоко усађеним очима и Каминера с неподношљивим осмехом што му га је изазивао

хроничан грч мишића. „Добро јутро!“ рече К. мало затим и пружи руку господи која се уљудно поклонише. „Нисам вас уопште препознао. А сада ћемо отићи на посао, зар не?“ Господа с осмехом жустро климнуше главама као да су све време на то чекали. Но када је К. почео да тражи шешир који је оставио у својој соби, потрчаше један за другим сва тројица да га донесу, што је ипак показивало извесну сметеност. К. је мирно стајао гледајући за њима кроз двоја отворена врата. Последњи је, наравно, био равнодушни Рабнштајнер, који само удари у елегантан кас. Каминер предаде шешир и К. је и сада, као и раније у банци, морао да убеди себе да Каминеров осмех није хотимичан и да он уопште не уме хотимично да се смеје. Тада, у предсобљу, госпођа Грубах, која, изгледа, није много схватала кривицу, отвори врата од стана читавом друштву и К. се, као већ толико пута, загледа у врпцу њене кецеље, која се без потребе усецала у њен обиман струк. На улици К. се, држећи сат у руци, одлучи да узме ауто како не би без потребе повећао закашњење од пола часа. Каминер отрча до угла да доведе кола, а друга двојица очито покушаваху да мало разоноде К.-а, кад одједном Кулих показа на капију преко пута на којој се баш појави онај крупни човек с плавом шиљатом брадицом. Изгледао је у првом тренутку мало збуњен што се сад показује у свој својој величини, те се повуче к зиду и наслони се на њ. Двоје старих су свакако били још на степеницама. К. се љутио на Кулиха што је скренуо пажњу на овог човека кога је он још раније приметио, кога је, штавише, и очекивао. „Не гледајте онамо!“ промрси он и не примећујући колико је чудан такав тон према самосталним људима. Али објашњење није било потребно, јер управо је стигао аутомобил та седоше у кола и одвезоше се. Тада се К. сети да није ни приметио када су отишли надзорник и стражари, јер надзорник беше заклонио три чиновника а чиновници опет надзорника. То није баш био доказ велике присебности и К. одлучи да у том погледу води бољи надзор над собом. Ипак се и нехотице окрену и нагну испод крова аутомобила да би, по могућству, опет видео надзорника и стражаре. Али се брзо повуче и удобно се наслони у угао кола, и не покушавајући више да некога тражи. И мада се то не би рекло, њему су баш сада биле потребне утешне речи, али господа су изгледала уморно, Рабнштајнер је гледао десно

из кола, Кулих лево, и само је Каминер својим церекањем стајао на располагању, али, нажалост, осећање човечности није дозвољавало да се на рачун тог церекања збија шала.

Тог пролећа К. је обично проводио вечери тако што би после рада, ако још није било сувише касно – седео је већином до девет часова у канцеларији – одлазио мало у шетњу, сам или са чиновницима, а затим би свраћао у пивницу где би за својим сталним столом, махом у друштву старије господе, седео до једанаест часова. Али од овог распореда било је и одступања кад би га, на пример, директор банке, који је веома ценио његов рад и његову поузданост, позвао на возњу аутомобилом или, пак, у своју вилу на вечеру. Сем тога, К. је једанпут у недељи одлазио девојци званој Елза која је ноћу, па све до касног јутра, послуживала у једној крчми као келнерица, а дању примала посете само у постељи.

Али те вечери – дан је у напорном раду и уз много ласкавих и пријатељских жеља о рођендану протекао брзо – К. хтеде одмах да оде кући. У свим кратким паузама за време дневног рада мислио је на то; чинило му се, а да ни сам није тачно знао зашто, да је јутрошњим догађајима у целом стану госпође Грубах настао велики неред и да је баш он потребан да поново доведе све у ред. А кад се једном све доведе у ред, биће збрисан и сваки траг о оним догађајима и све ће опет поћи старим током. Нарочито није требало да се плаши она три чиновника, они су се поново утопили у масу банчиних чиновника и на њима се није примећивала никаква промена. К. их је појединачно или заједно у неколико махова позивао у своју канцеларију само у намери да их посматра и увек их је задовољно отпуштао.

Кад је у десет и по стигао пред кућу у којој је становао, сусрео је на капији неког младог момка који је тамо стајао раскорачених ногу и пушио лулу. „Ко сте ви?“ сместа упита К. и унесе се момку у лице, у полумрачном трему није се добро видело. „Ја сам настојников син, милостиви господине“, одговори момак и извадивши лулу из уста склони се у страну. „Настојников син?“ упита К. и нестрпљиво куцну штапом о земљу. „Желите нешто, милостиви господине? Да ли да позовем оца?“ „Не, не“, рече К., а у гласу му је било неког праштања,

као да је момак учинио неко зло, а он му то опрашта. „У реду“, рече затим и пође даље, али пре него што крену уза степенице, окрену се још једном.

Могао је да уђе право у своју собу, али пошто је желео да разговара с госпођом Грубах, закуца одмах на њена врата. Она је плела чарапу за столом на коме је лежала гомила старих чарапа. К. се расејано извини што тако касно долази, али госпођа Грубах беше веома љубазна и не дозволи му да се извињава. За њега има увек времена, рекла је, та он добро зна да је њен најбољи и најмилији станар. К. се обазре по соби, она је опет добила потпуно стари изглед, посуђе од доручка које је јутрос стајало на сточићу крај прозора било је такође склоњено. „Женске руке стварно злата вреде“, помисли, он би можда на лицу места разбио посуђе, али сигурно не би успео да га изнесе. Погледа у госпођу Грубах с извесном захвалношћу. „А зашто радите до тако касно?“ упита. Сад су обоје седели за столом, а К. је, с времена на време, завлачио руку у оне чарапе. „Имам много посла“, рече она, „дању припадам станарима; а ако хоћу своје ствари да доведем у ред, преостају ми само вечери.“ „Ја сам вам данас задао нарочита посла, зар не?“ „Како мислите?“ упита она мало жустрије док јој је рад почивао у крилу. „Мислим на оне људе који су јутрос овде били.“ „А тако“, рече она и опет се умири, „то ми није задао нарочита посла.“ К. је ћутке гледао како је поново узела да плете чарапу. Изгледа да се чуди што ја о томе говорим, помисли, она сматра да није у реду што ја о томе говорим. Утолико је важније да јој кажем. Само с једном старицом могу о томе да разговарам. „А ипак, сигурно вам је задао посла“, рече затим, „али то се неће више десити.“ „Не, то се више не може десити“, потврди она и скоро се сетно насмеши на К.-а. „Мислите ли то озбиљно?“ упита К. „Да“, рече она тише, „али пре свега не смете ствар сувише примити к срцу. Шта се све не дешава на свету! Пошто тако присно разговарате са мном, господине К., признаћу вам да сам мало прислушкивала иза врата и да су ми и она два стражара понешто испричала. Та ради се о вашој срећи, а она ми стварно лежи на срцу више него што можда имам права, јер ја сам само газдарица. И, ето, чула сам понешто, али не могу рећи да је било нарочито

рђаво. Ви сте, додуше, ухапшени, али не као што се хапси лопов. Кад човека хапсе као лопова, онда је то зло, али ово хапшење... Оно ми се чини као нешто учено, опростите ми ако кажем што глупо, оно ми се чини као нешто учено што, истина, не разумем, али што се и не мора разумети.“

„То што сте рекли није нимало глупо, госпођо Грубах, ето, и ја сам делимично вашег мишљења, само што ја о читавој ствари имам још оштрији суд него ви и не сматрам то чак ни за нешто учено већ уопште ни за шта. Извршили су на мене препад, ето то је. Да сам устао одмах кад сам се пробудио и пошао к вама, не збунивши се због тога што Ана није дошла, и без обзира на било кога ко би ми се испречио, да сам овога пута изузетно доручковао у кухињи, да сам вас замолио да ми донесете одело из моје собе, укратко да сам разумно поступио, ништа се више не би десило и све оно што је имало да дође било би у клици угушено. Али, ето, човек није довољно припремљен. У банци сам, на пример, припремљен, тамо ми се тако нешто не би могло десити; тамо имам свог послужитеља, градски и локални телефон су преда мном на столу, стално долазе људи, странке и чиновници, а пре свега тамо сам у непрестаном додиру с послом и зато прибран, те би ми право чинило задовољство да се нађем лице у лице с таквом једном ствари. Но прошло је и, у ствари, ја нисам ни хтео да о томе више говорим, хтео сам само да чујем ваш суд, суд једне разумне жене, и веома сам срећан што се слажемо у мишљењу. А сада ми морате дати руку, стисак руке треба да учврсти такво слагање.“

Да ли ће ми пружити руку? Надзорник ми није пружио руку, помисли он и погледа жену испитивачки, друкчије него раније. Она устаде зато што и он беше устао, била је и мало збуњена, јер јој није било разумљиво све оно што је К. рекао. Али услед те збуњености она рече нешто што уопште није хтела да каже и што није било ни на месту: „Не примајте то исувише к срцу, господине К“, изустив плачним гласом и, наравно, заборави на стисак руке. „Нисам знао да ћу то исувише примити к срцу“, рече К. одједном уморно и увиде колико је безвредно одобравање ове жене.

На вратима упита још: „Је ли госпођица Бирстнер код куће?“

„Не“, рече госпођа Грубах и насмеши се при овом обавештењу закаснелим, разборитим саучешћем. „Она је у позоришту. Јесте ли нешто хтели од ње? Треба ли што да јој поручим?“ „Ах, хтео сам само мало да поразговарам с њом.“ „Нажалост, не знам кад ће она доћи; кад иде у позориште, обично се касно враћа.“ „То је, најзад, сасвим свеједно“, рече К., и већ се оборене главе окрену вратима да изиђе, „хтео сам само да јој се извиним што сам данас употребио њену собу.“ „То није потребно, господине К., ви имате исувише обзира, госпођица не зна ни о чему, она се још од раног јутра није враћала кући. А и све је већ доведено у ред, ето погледајте и сами.“ И она отвори врата од собе госпођице Бирстнер. „Хвала, верујем вам“, рече К., али ипак приђе отвореним вратима. Месечина је тихо обасјавала мрачну собу. Колико се могло видети, заиста је све било на свом месту. Чак ни она блуза није висила више на прозорској кваки. Јастуци на кревету изгледали су необично високи, делимично обасјани месечином. „Госпођица често долази касно кући“, рече К. и погледа у госпођу Грубах, као да она за то сноси одговорност. „Шта ћете, такав је млад свет!“ рече госпођа Грубах оправдавајући је. „Наравно, наравно“, рече К., „али то може да је одведе сувише далеко.“ „То да“, рече госпођа Грубах, „како сте у праву, господине К.! Можда чак и у овом случају. Ја, наравно, не мислим да оговарам госпођицу Бирстнер, она је добра, мила девојка, љубазна, уредна, тачна, вредна, и ја то све веома ценим, али истина је и то да би требало да је поноситија и смотренија. Ја сам је овог месеца већ двапут срела у забаченим улицама, и то увек с другим господином. Врло ми је неугодно, ја то, верујте ми, причам само вама господине К., али биће неизбежно да о томе поразговарам и са самом госпођицом. Уосталом, то није једина ствар која ми се чини сумњивом.“ „Ви сте на потпуно кривом путу“, рече К. љутито, готово неспособан да то прикрије, „уосталом, ви сте очигледно погрешно разумели и моју примедбу о госпођици. Нисам тако мислио. Ја вас, штавише, искрено молим да јој ништа не кажете. Ви сте у највећој заблуди, ја познајем врло добро госпођицу, ништа није истина од овога што сте рекли... Уосталом, можда идем исувише далеко, реците јој шта хоћете, нећу да вас у томе спречавам. Лаку ноћ.“ „Господине К.“, рече госпођа Грубах молећиво и пожуре за К.-ом до

његових врата која он већ беше отворио, „ја за сада још нећу да разговарам с госпођицом, претходно ћу, наравно, још мотрити на њу, оно што знам поверила сам само вама. На крају крајева свим станарима је у интересу ако хоћу да одржим пансион на добром гласу, а овим само то и настојим.“ „Добар глас!“ узвикну К. још кроз одшкринута врата, „ако хоћете да одржите пансион на добром гласу, онда треба прво мени да откажете.“ На то залупи вратима не обазирјући се више на тихо куцање.

Међутим, како није био расположен за спавање, он одлучи да остане још на ногама и да том приликом утврди када ће госпођица Бирстнер доћи. Можда ће му се пружити могућност да проговори с њом још реч-две, па макар и не било згодно. Налакћен на прозор и трљајући уморне очи помислио је у једном тренутку да казни госпођу Грубах тиме што би наговорио госпођицу Бирстнер да јој заједнички откажу. Али одмах затим учини му се то страховито претерано и он чак осумњичи себе како жели да промени стан због јутрошњих догађаја. То би било сасвим глупо, а пре свега потпуно бесмислено и достојно презрења. Кад му је досадило да гледа кроз прозор на пуну улицу, извалио се на канабе пошто је најпре одшкринуо врата од предсобља да би одмах са канабета могао да види свакога ко уђе у стан. До око једанаест часова лежао је мирно на канабету и пушио цигарете. Али затим није више могао да издржи тамо те изиђе мало у предсобље, као да ће тиме убрзати долазак госпођице Бирстнер. Није нарочито жудео за њом, чак није могао тачно ни да се сети како она изгледа, али сада је желео да разговара с њом и жестио се што је она својим касним доласком унела под конач овог дана немир и неред. Она је била крива и зато што он данас није вечерао и што је одустао од своје намере да посети Елзу. Додуше, и једно друго могао је да надокнади тиме што би отишао сада у гостионицу где је Елза радила. Но учиниће то касније, после разговора с госпођицом Бирстнер. Беше прошло једанаест и по када се на степеницама чуше кораци. К., који је обузет мислима шетао по предсобљу горе-доле тако чујно као да је у својој соби, сакрио се иза врата. Беше то госпођица Бирстнер. Док је затварала врата, дршћући од зиме навлачила је скупи свилени шал око својих узаних рамена.

Идућег тренутка ушла би у своју собу у коју К., наравно, не би смео у поноћ да бане; дакле, сада треба да је ослови, али, на несрећу, пропустио је да упали светлост у својој соби те би његово појављивање из мрачне собе изгледало као препад и свакако би је веома уплашило. Пошто се није смело губити време, он кроз одшкринута врата збуњено шапну: „Госпођице Бирстнер“. Звучало је као молба а не као позив. „Је ли ко ту?“ упита госпођица Бирстнер и зачуђено се осврну око себе. „Ја сам“, рече К. и приђе ближе. „Ах, господин К.!“ рече госпођица Бирстнер смешећи се. „Добро вече“, и пружи му руку. „Хтео сам да вам кажем неколико речи, хоћете ли ми сада то дозволити?“ „Сада?“ упита госпођица Бирстнер. „Мора ли то сада бити? Мало је необично, зар не?“ „Чекам вас већ од девет часова.“ „Па да, била сам у позоришту; нисам ни знала да ме чекате.“ „Повод за ово што хоћу да вам кажем појавио се тек данас.“ „Тако, па начелно немам ништа против, сем што сам мртва уморна. Па добро, хајдете на неколико минута у моју собу. Овде никако не можемо разговарати, јер ћемо све пробудити, а то би ми било још неугодније због нас самих него због људи. Причекајте овде док не упалим светлост у својој соби, а ви онда угасите ту.“ К. учини то, а затим сачека да га госпођица Бирстнер још једном тихо позове из собе. „Седите“, рече она и показа на диван, док је она остала стојећи крај креветске ноге и поред умора о коме је раније говорила; није чак скинула ни свој мали шешир украшен мноштвом цвећа. „Дакле, шта сте хтели? Ја сам заиста радознала“, и лако прекрсти ногу преко ноге. „Ви ћете можда рећи“, поче К., „да ствар није била тако хитна да се о њој сада разговара, али...“ „Никада не волим уводе“, госпођица Бирстнер. „То ми олакшава задатак“, К. „У вашој соби је јутрос, донекле мојом кривицом, направљено мало нереди. То су учинили страни људи против моје воље па ипак, како рекох, мојом кривицом; због тога сам хтео да вас замолим за извињење.“ „У мојој соби?“ упита госпођица Бирстнер и, уместо да баци поглед по соби, загледа се упитно у К.-а. „Тако је“, рече К. и сада се обоје први пут погледаше у очи, „а начин на који се ово десило није вредан помена.“ „Али то је ипак оно што је у ствари занимљиво“, рече госпођица Бирстнер. „Не“, рече К. „Па добро“, рече госпођица Бирстнер, „ја нећу да залазим у тајне ако ви тврдите да је ствар

незанимљива, онда на ово немам шта да кажем. А што се тиче ваше жеље да ми се извините, ја вам радо излазим у сусрет, тим више што не видим ни трага од неког нереда.“ Подбочивши се длановима ниже кукова она прошета по соби и заустави се код рогозница с фотографијама. „Гле, ипак!“ узвикну она. „Моје фотографије су стварно испретуране. Е то је заиста ружно. Неко је, дакле, бесправно био у мојој соби.“ К. климну главом и у себи је проклињао чиновника Каминера, који никад не уме да обузда свој глупи темперамент. „Чудно је“, рече госпођица Бирстнер што сам приморана да вам забраним оно што бисте морали сами себи да забраните, наиме, да у мом одсуству улазите у моју собу.“ „Али ја сам вам објаснио, госпођице“, рече К. и такође приђе фотографијама, „да нисам ја онај који се огрешио о ваше фотографије, али пошто ми не верујете, онда морам да вам признам да је истражна комисија довела три банкарска чиновника, један од њих, кога ћу идућом приликом избацити из банке, вероватно је узимао фотографије у руке.“ „Да, да, овде је била истражна комисија“, додаде К. пошто га је госпођица Бирстнер упитно погледала. „Ради вас?“ упита госпођица. „Да“, одговори К. „Није могуће!“ узвикну госпођица и насмеја се. „Да, да“, рече К. „мислите ли да сам невин?“ „Ех, невин“, рече госпођица, „не желим да дам одмах неко можда судбоносно мишљење, а и не познајем вас. Кад се неком натовари на врат ни мање ни више него истражна комисија, онда је сигурно у питању тежак злочинац. Али како сте, ето, ви слободни – бар закључујем по вашој мирноћи да нисте побегли из затвора – онда свакако нисте извршили неки велики злочин.“ „Да“, рече К., „али можда је истражна комисија увидела да сам невин или да нисам тако крив као што се претпостављало.“ „Наравно, то може да буде“, рече госпођица Бирстнер врло пажљиво. „Видите ли“, рече К. „ви немате много искуства у судским стварима.“ „Не, тога немам“, рече госпођица Бирстнер, „и често сам већ жалила због тога, јер бих волела све да знам. А баш судске ствари ме необично занимају. Суд има неку чудну привлачну снагу, зар не? Али ја ћу у том правцу на сваки начин проширити своје знање, јер идућег месеца ступам код једног адвоката као канцеларијски службеник.“ „То је врло добро“, рече К., „онда ћете моћи мало да ми помогнете у мом процесу.“ „Могло би да

буде“, рече госпођица Бирстнер, „а што да не? Ја радо користим своје знање.“ „И ја то озбиљно мислим“, рече К., „или бар упола озбиљно, као и ви. Ствар је исувише ситна да бих тражио адвоката, али саветодавац би ми добро дошао.“ „Добро, али ако треба да будем саветодавац, онда морам да знам о чему се ради“, рече госпођица Бирстнер. „У томе је баш зачкољица“, рече К., „што и ја сам не знам.“ „Па онда сте терали шегу са мном“, рече госпођица Бирстнер, потпуно разочарана, „било је сасвим непотребно да за то изаберете овај касни ноћни час.“ И онда се удаљи од фотографија где су дуго стајали заједно. „Али не, госпођице“, рече К. „Ја не терам шегу. Како нећете да ми верујете! Оно што знам већ сам вам рекао. Па и више него што знам, јер оно и није била истражна комисија, ја је тако називам јер не знам какво друго име да јој дам. Ништа нису истраживали, ухапшен сам, али ухапсила ме нека комисија.“ Госпођица Бирстнер је седела на дивану опет се насмејала. „Како је то било?“ упита она. „Страшно“, рече К. не мислећи сада уопште о овом, већ потпуно занет ликом госпођице Бирстнер, која је наслонила главу на руку – лакат је почивао на јастуку дивана – док је другом руком полако гладила кук. „То је исувише опште“, рече госпођица Бирстнер. „Шта је исувише опште?“ упита К. Онда се сети и упита: „Да вам покажем како је било?“ Хтеде да устане али не и да оде. „Уморна сам већ“, рече госпођица Бирстнер. „Ви сте тако касно дошли“, рече К. „На крају крајева добијам и пребацивања, и сасвим оправдано, јер нисам вас смела више пустити унутра. А као што се показало није ни било потребно.“ „Било је потребно, то ћете тек сада видети“, рече К. „Смем ли да довучем ноћни сточић од ваше постеље овамо?“ „Шта вам пада на памет?“ рече госпођица Бирстнер, „наравно да не смете!“ „Онда не могу да вам покажем“, рече К. узбуђено као да му је тиме нанесена неизмерна штета. „Па ако вам је то потребно ради приказивања, онда слободно одмакните сточић“, рече госпођица Бирстнер и мало затим додаде слабијим гласом: „Толико сам уморна да дозвољавам више него што треба.“ К. постави сточић насред собе и седе за њ. „Треба тачно да представите себи распоред улога, јер то је врло занимљиво. Ја сам надзорник, на коферу седе два стражара, а крај фотографија стоје три младића. На прозорској кваки виси једна бела блуза што само узгред спомињем. А

сада почиње. Ах, заборавио сам себе. Најважнија особа, дакле ја, стојим овде пред сточићем. Надзорник седи веома удобно, прекрстивши ногу преко ноге, рука му виси ту преко наслона, простачина какав само може бити. А сада стварно почиње. Надзорник зове као да треба да ме пробуди, он такорећи виче, те ћу нажалост морати и ја да вичем да бих вам ствар очигледно приказао. Уосталом, он виче само моје име.“ Госпођица Бирстнер, која је с осмехом слушала, стави кажипрст на уста дајући К.-у знак да не виче, али било је већ касно. К. се сувише уживео у улогу те викну отегнуто: „Јозеф К.!“ – додуше не тако гласно као што је запретио, али ипак тако да се чинило да се узвик који се изненада проломио тек постепено ширио по соби.

Тада се чу куцање на вратима суседне собе, неколико пута, снажно, одсечно и равномерно. Госпођица Бирстнер пребледе и ухвати се за срце. К. се много уплаши због тога, јер још за часак није био способан да мисли ни на шта друго осим на јутрошње догађаје и девојку којој их је приказивао. Тек што се прибрао, прискочи девојци и ухвати је за руку. „Не бојте се“, шапну јој, „ја ћу све уредити. Али ко то може да буде? Та ту поред нас је соба у којој нико не спава.“ „О да“, шапну госпођица Бирстнер К.-у на ухо, „од јуче спава ту нећак госпође Грубах, капетан. Ниједна друга соба није била слободна. И ја сам на то заборавила. Ух, што сте тако викали! Толико сам несрећна због тога.“ „Немате за то разлога“, рече К., и кад она клону на јастук, пољуби је у чело. „Идите, идите“, рече она и брзо се исправи, „та одлазите, одлазите, шта хоћете, та он све прислушкује на вратима, он све чује. Како ме мучите!“ „Нећу отићи“, рече К. „докле год се мало не умирите. Дођите у други угао собе, тамо нас не може чути.“ Она пусти да је одведе тамо. „Ви сте сметнули с ума“, рече он, „да се додуше ради о једној непријатности за вас, али нипошто о опасности. Ви знате да ме госпођа Грубах просто обожава и безусловно верује у све оно што ја кажем, а она има у овој ствари одлучујућу реч, пре свега зато што је капетан њен нећак. Она и иначе зависи од мене, јер сам јој позајмио повећу суму новца. Прихватам сваки ваш предлог о објашњењу нашег састанка ако је само иоле практичан и обавезујем се да ћу утицати на госпођу Грубах да у то верује не само пред

светом него стварно и искрено. Мене притом не треба уопште да штедите. Ако желите да се разгласи како сам вас ја напаствовао, онда ћу ја госпођу Грубах тако и обавестити, а она ће веровати у то не губећи у мене поверење, ето толико ми је одана.“ Госпођица Бирстнер погледа у патос, немо и помало потиштено. „А што не би госпођа Грубах поверовала да сам вас ја напаствовао?“ додаде К. Пред собом је видео њену раздељену, ниских увојака и чврсто стегнуту црвенкасту косу. Помислио је да ће га погледати, али она рече не мењајући положај: „Опростите, ја сам се због изненадног куцања тако уплашила, а не толико због последица које би могло да има капетаново присуство. Била је таква тишина после вашег узвика, и тад се чуло куцање те сам се зато тако уплашила, а и седела сам близу врата па је закуцало скоро поред мене. Хвала вам на вашим предлозима, али ја их не примам. Ја сам спремна да за све оно што се у мојој соби дешава сносим одговорност, и то пред сваким. Чуди ме што ви не видите колику увреду садрже ваши предлози, и поред свих добрих намера које ја, наравно, признајем. Али сада идите и оставите ме саму, то ми је сада још потребније. Молили сте ме само за неколико минута, а испало је пола сата па и више.“ К. је ухвати за руку и онда за зглавак: „Али ви се не љутите на мене?“ рече он. Она склони његову руку и рече: „Ах не, ја се никада и ни на кога не љутим.“ Он је поново ухвати за зглавак, и она му то сад допусти и тако га доведе вратима. Био је чврсто решен да оде. Али пред вратима, као да није очекивао да ту наиђе на врата, он застане и госпођица Бирстнер искористи тај тренутак да се отргне од њега. Затим отвори врата, шмугну у предсобље и оданде тихо рече К.-у: „А сад дођите, молим вас. Видите ли“, и показа на капетанова врата испод којих је вирио зрачак светлости, „он је упалио лампу и увесељава се нама.“ „Ево долазим“, одговори К. – истрча и, ухвативши је, пољуби је у уста а затим стаде да јој љуби читаво лице као што жедна животиња језиком навали на изворску воду најзад нађену. Напослетку је пољуби у врат и дуго задржа усне тамо. На један шум из капетанове собе подиже очи. „А сад идем“, рече он. Хтеде да освоји госпођицу Бирстнер по крштеном имену, али није га знао. Она уморно климну главом и, већ упола окренута, пусти да јој љуби руку као да она о томе ништа не зна, а онда погружено оде у

своју собу. Мало касније К. је лежао у својој постељи. Заспао је врло брзо. Пре него што ће заспати размишљао је још један часак о свом понашању и био њиме задовољан, али се чудило што није још задовољнији. Због капетана је био озбиљно забринут за госпођицу Бирстнер.

Глава друга

Прво саслушање

К.-а су телефоном известили да ће се у његовој ствари идуће недеље одржати кратко саслушање. Упозорили су га да ће се ова ислеђења одржавати редовно, ако не баш сваке седмице, а оно ипак почешће. С једне стране, у општем је интересу да се процес брзо оконча, а с друге стране, потребно је да саслушања буду темељна у сваком погледу, и да ипак због напора које она захтевају никад не трају сувише дуго. Стога је решено да ислеђења буду чешћа али да кратко трају. Као дан за саслушање одређена је недеља да К.-а не би ометали у обављању службеног посла. Претпостављају да је К. са тим сагласан, а ако жели неки други рок, изићи ће му у сусрет колико је год могуће. Ислеђења би се, рецимо, могла одржавати и ноћу, али К. тада вероватно није довољно свеж. Ако пак К. нема ништа да приговори, одлучиће се за недељу. По себи се разуме да он свакако мора доћи, и није ваљда потребно да му на то скрећу пажњу. Назначен му је и број куће у коју треба да дође. Била је то кућа у једној забаченој улици у предграђу у којем К. још никада није био.

Кад је примио то обавештење, К. не одговори ништа већ обеси слушалицу; одмах је одлучио да у недељу оде тамо, то је свакако потребно, процес је покренут, и он се мора томе супротставити, јер прво саслушање треба да буде и последње. Још увек је замишљено стајао крај апарата кад чу иза себе глас заменика директора који је хтео да телефонира, али му је К. био на путу. „Лоше вести?“ упита заменик директора безазлено, не у намери да што сазна, већ да би се К. склонио од апарата. „Не, не“, рече К. и измакну се у страну, али се не удаљи. Заменик директора узне слушалицу и чекајући телефонску везу рече му преко слушалице: „Једно питање, господине К. Хоћете

ли ми учинити задовољство да у недељу ујутро пођете са мном на излет мојом једрилицом? Биће веће друштво а међу њима свакако и ваши познаници. Између осталих и државни тужилац, Хастерер. Хоћете ли доћи? Дођите свакако!“ К. се трудио да обрати пажњу на оно што је заменик директора рекао. То за њега није било неважно, јер овај позив заменика директора с којим се никада није богзна како слагао значио је покушај измирења с његове стране и показивао колико је К. постао важан у банци и колико је други по рангу чиновник у банци сматрао драгоценим његово пријатељство или бар његову непристрасност. Тај позив значио је понижење за заменика директора иако је био изговорен преко слушалице у очекивању телефонске везе. Но К. је овоме додао и друго понижење, он рече: „Хвала лепо! Али ја у недељу нажалост немам времена, јер већ имам једну обавезу.“ „Штета“, рече заменик директора и окрете се телефону јер је баш добио везу. То није био кратак разговор, али К. у својој расејаности остаде све време крај апарата. Тек кад је заменик директора спустио слушалицу, К. се уплаши и, да би донекле оправдао непотребно стајање крај телефона, рече: „Обавестили су ме малочас телефоном да некуда одем, али заборавили су да ми кажу у колико часова.“ „Па упитајте још једном“, рече заменик директора. „Није тако важно“, рече К., иако је тиме његово ионако недовољно извињење постало још мање убедљиво. При одласку заменик директора говорио је још о неким стварима и К. је силио себе да одговара, а мислио је углавном на то да ће бити најбоље ако у недељу оде тамо у девет часова, пошто у то време радним данима сви судови почињу да раде.

У недељу је било тмурно време. К. беше веома уморан, пошто је због једне мале прославе остао са својим сталним друштвом у гостионици до касно у ноћ и умало се није успавао. Немајући времена да размишља и да сложи планове које је сковао у току недеље, журно се обуче и похита без доручка у назначено предграђе. Иако је имао мало времена да се обазире лево и десно, чудним случајем срете она три чиновника која су учествовала у његовој ствари: Рабнштајнера, Кулиха и Каминера. Прва двојица провезла су се трамвајем преко улице којом је ишао К., а Каминер је седео на

тераси једне кафане и, у тренутку кад је К. пролазио, радознало се нагнуо над ограду. Сва тројица гледала су по свој прилици за њим, чудећи се што њихов претпостављени трчи; неки пркос спречио је К.-а да се послужи превозним средством, осећао је одвратност према свакој па и најмањој туђој помоћи у овој ствари, а није хтео никоме да се обрати да га не би самим тим морао макар и за длаку посветити у ствар; и, на крају, нипошто није желео да се исувише великом тачношћу понизи пред истражном комисијом. Сада је ипак трчао да би по могућству стигао у девет часова иако није ни био позван у неко одређено време.

Мислио је да ће већ издалека препознати кућу по неком знаку који ни сам себи није могао добро да представи, или по некој нарочитој живости пред улазом. Али Јулијусова улица у којој је кућа требало да буде и на чијем је почетку за тренутак застао, имала је на обе стране скоро сасвим једнолике куће, високе, сиве најамне кућерине у којима станују сиромашни људи. Сада, у недељу ујутру, готово сви прозори беху поседнути, људи у кошуљи се налактили и пушили или држали опрезно и нежно малу децу на ивици прозора. На другим прозорима беше високо наслагана постељина над којом би се брзо појавила чупава глава неке жене. Довикиваху се преко улице и један такав узвик изазвао је баш над К.-овом главом буран смех. Правилно распоређене у другој улици налазиле су се мале радње с разним животним намирницама, које су биле испод уличног нивоа, а у њих се улазило преко неколико степеница. Ту су улазиле и излазиле жене или стајале на степеницама и ћеретале. Један продавац воћа који је своју робу препоручивао људима горе на прозору, исто тако непажљив као и К., умало што овога није оборио својим колицима. Уто је и један грамофон, који је у бољим четвртима града одслужио своје, дивље закрештао.

К. зађе дубље у улицу, полако као да сад већ има времена или као да га истражни судија види са неког прозора па зна да је наишао. Беше тек прошло девет. Кућа је била прилично широка, готово необично се протезала, нарочито је капија била висока и широка. Она је очигледно била намењена теретним возилима разних робних магазина који су сада били затворени и окруживали су велико

двориште носећи натписе фирми од којих је К. неке познавао из банковних послова. Бавећи се и против свог обичаја подробније овим спољним стварима, заустави се мало на улазу у двориште. Близу њега седео је на сандуку један бос човек и читао новине. На ручним колицима љуљала су се два дечака. Пред чесмом је стајала мршава млада девојка у ноћној рекли и док је вода цурила у њену канту, гледала у К.-а. У једном углу дворишта затегли су између два прозора уже на коме је већ висило рубље за сушење. Доле је стајао један човек и с неколико узвика управљао послом.

К. се упути ка степеништу да би дошао до истражне собе, али се опет заустави, јер је сем овог степеништа видео у дворишту још три разна улаза, а сем тога један мали пролаз на крају дворишта као да је водио у једно друго двориште. Љутио се што му нису тачно назначили положај собе, била је то заиста чудна немарност или равнодушност којом су поступали према њему, и он је имао намеру да то јасно и гласно утврди. Најзад се ипак попе степеницама играјући се у мислима једном изреком чувара Виљема да кривица привлачи суд, из чега је у ствари произлазило да се истражна соба мора налазити на оном степеништу које је К. случајно изабрао.

При пењању сметао је гомили деце која су се по степеницама играла и гледала га љутито када би он пролазио кроз њихове редове. „Следећи пут кад опет дођем“, помисли у себи, „морам понети или шећерлеме да их придобијем или штап да их измлатим.“ Баш пред првим спратом морао је, штавише, да причека часак док се један кликер није откотрљао до краја, а два дечака превејана лица као код одраслих неваљалаца држала су га за то време за панталоне; да је хтео да их се отресе, морао би им причинити бол, а он се плашио њихове дреке.

На првом спрату поче права потрага. Но пошто се није усудио да пита за истражну комисију, измислио је неког столара Ланца – ово име пало му је на ум јер се капетан, нећак госпође Грубах, тако звао – те је решио да у становима упита не станује ли ту неки столар Ланц, како би имао прилике да завири у собе. Али показало се да се за то ионако махом пружала прилика, јер сва врата беху отворена и деца су непрестано трчкарала унутра и напоље. Беху то, по правилу,

мале собе с једним прозором у којима се кувало. Неке жене држале су у једној руци одојчад а слободном руком радиле су код огњишта. Најревносније су трчкарале тамо-амо недорасле девојчице одевене очигледно само у кецељице. У свим собама постеље су још биле коришћене и у њима су лежали болесници, или они што су још спавали, или људи који су се тамо обучени протезали. К. је куцао на станове чија врата беху затворена и распитивао се не станује ли ту столар Ланц. Отварала је махом нека жена и, саслушавши питање, окретала би се некоме ко се дизао из постеље: „Господин пита не станује ли ту неки столар Ланц.“ „Столар Ланц?“ упитао би онај из постеље. „Да“, одговарао је К., мада се истражна комисија без сумње није овде налазила те није више имао шта да тражи ту. Многи од њих мислили су да је К.-у веома стало да пронађе столара Ланца, дуго су размишљали и именовали неког столара који се, међутим, није звао Ланц; али су ипак спомињали неко име које је имало неку далеку сличност с Ланцом, припитали би код суседа или би одвели К.-а далеко до неких врата где је по њиховом мишљењу такав човек становао као подстанар или где се налазио неко ко би могао да дâ боље обавештење него они. Најзад је било готово излишно да К. сам пита, већ су га на овај начин водили кроз спратове. Зажалио је што је направио такав план који му је у почетку изгледао тако практичан. Пред петим спратом решио је да дигне руке од трагања и, опростивши се од једног љубазног младог радника који опет хтеде да га поведе горе, крену низ степенице. Али онда стаде да га љути јаловост целог овог подухвата, врати се и закуца на прва врата петог спрата. Прво што је у малој соби видео беше један велики зидни часовник који је показивао већ десет часова. „Станује ли овде столар Ланц?“ упита он. „Изволите“, рече једна млада жена црних светлих очију која је баш прала дечје рубље у једном чабру и мокром руком показа на отворена врата суседне собе.

К.-у се учини да је стигао на неки збор. Гунгула најразличитијих људи – нико се није бринуо за придошлицу – испуњавала је овећу собу с два прозора коју је тик уз таваницу окружавала галерија. Ова је такође била дупке пуна и ту су људи могли само погнуто да стоје додирујући главама и леђима таваницу. К., коме је било сувише

загушљиво, изиђе опет напоље и рече жени која га је вероватно погрешно разумела: „Ја сам питао за столара, неког Ланца.“ „Да“, рече жена, „изволите само унутра.“ К. можда не би пошао за њом да му жена није пришла, ухватила за браву и рекла: „После вас морам да затворим, не сме нико више да уђе.“ „Врло паметно“, примети К., „но и сада је већ препуно.“ Али ипак уђе.

Између два човека која су разговарала крај самих врата – један је обема далеко испруженим рукама чинио покрете – као да броји новац, док му се други оштро загледао у очи – једна рука посеже за К.-ом. Беше то неки омањи младић румених образа. „Ходите, ходите“, рече он. К. пусти да га овај поведе. Показало се да је у вреви људи један узан пролаз ипак био слободан и ваљда раздвајао две странке; у прилог томе говорило је и то што К. у првим редовима, десно и лево, скоро није видео ниједно њему окренуто лице већ само леђа људи који су речи и покрете упућивали искључиво људима своје странке. Људи су махом били одевени у црна одела и имали на себи старе, дуге празничне, капуте који су широко падали. Једино је то одело збуњивало К.-а, иначе би читаву ствар сматрао политичким збором градске четврти.

На другом крају дворане куда је К. одведен стајао је на веома ниском, такође препуном подијуму један мали попречно постављен сто, а иза њега, уз саму ивицу подијума, седео је мали дебели човек и тешко дахтао. Он је, смејући се из гласа, управо разговарао с неким ко је стајао иза њега – овај се био налактио на наслон столице и прекрстио ноге. Покаткад је дебелко млатарао руком по ваздуху као да некога карикира. Младић који је водио К.-а имао је муке да га пријави. Стојећи на прстима двапут је већ покушао нешто да саопшти, али онај човек горе није обраћао пажњу на њега. Тек када је један од људи с подијума упозорио на младића, човек се окрете њему и, сагнувши се, саслуша његов тихи извештај. Затим извади свој сат и брзо погледа у К.-а. „Требало је да дођете пре једног сата и пет минута“, рече он. К. хтеде нешто да одговори, али није имао времена, јер тек што је човек изговорио ове речи, зачу се у десној половини дворане опште гунђање. „Требало је да дођете пре једног сата и пет минута“, понови сад човек повишеним гласом и баци

летимичан поглед доле у дворану. Гунђање се одмах појача и тек се постепено стиша, пошто човек не рече више ништа. У дворани је сада владала много већа тишина него при К.-овом уласку. Само људи на галерији не престајаху да стављају примедбе. Колико се горе у полумраку, пари и прашини нешто могло разабрати, они као да су били лошије одевени од оних доле. Неки беху донели и јастуке које су ставили између главе и собне таванице да се не би нажуљали.

К. одлучи да више посматра него говори и стога не хтеде да правда своје тобожње закашњење, већ само рече: „Било да сам и закаснио, сада сам овде.“ На то се чу плескање, опет из десне половине дворане. „Ови људи се лако могу придобити“, помисли К. Бунила га је само тишина у левој половини дворане која је била баш иза њега и из које се чуло само појединачно плескање. Он размисли шта би могао рећи да би придобио све одједном или, ако то не би било могуће, бар повремено да придобије и остале.

„Да“, рече човек, „али ја нисам више дужан да вас саслушавам“, – и опет гунђање, али овог пута неразумљиво, пошто човек одмахнувши људима руком продужи – „Ја ћу то ипак учинити још данас. Али такво закашњење не сме се више десити. А сад иступите напред.“ Неко скочи с подијума тако да је сада било ослобођено место за К.-а и он се попе горе. Стајао је тесно прибијен уза сто, а гужва иза њега била је толика да јој се он морао одупрети ако није желео да гурне с подијума сто истражног судије а можда и њега самог.

Но иследни судија није се бринуо за то, већ је сасвим удобно седео на столици и пошто заврши разговор са човеком иза себе, маши се једне мале бележнице, јединог предмета на свом столу. Ова је личила на школску свеску, била је стара и сасвим изобличена од силног листања. „Дакле“, рече иследни судија, прелиставајући свеску, и обрати се К.-у тоном утврђивања, „ви сте молер?“ „Не“, рече К., „већ први прокуриста једне велике банке.“ Овај одговор био је доле у десној странци пропраћен тако срдачним смехом да се и К. морао смејати. Ослонивши се рукама о колена људи су се тресли као да их је ухватио тежак напад кашља. Смејали су се чак и неки на галерији. Сасвим разљућен, иследни судија, који је вероватно био

немоћан према људима доле, покуша да се наплати на галерији. Он скочи са столице, припрети галерији и његове иначе неупадљиве обрве скупише се над очима, накострешене, црне и велике.

Међутим, у левој половини дворане владала је још увек тишина. Људи стајаху тамо сврстани, лица окренута подијуму – слушајући разговор који се водио горе исто тако мирно као и галаму друге странке. Допуштали су сувише да појединци из њихових редова ту и тамо иступе заједно с другом странком. Људи из леве странке, који су иначе били малобројнији, мада у основи исто тако безначајни као и људи из десне странке, ипак су услед своје мирноће изгледали значајнији. Када је К. почео да говори, био је убеђен да говори у њиховом духу. „Ваше питање, господине иследни судијо, да ли сам ја молер – уосталом ви ме то уопште нисте ни питали него сте ми то просто треснули у лице – карактеристично је за читав начин поступка који се против мене води. Ви можете приговорити да то уопште и није неки поступак, и бићете потпуно у праву, јер ово је поступак само уколико га ја признајем као такав. Али тренутно га признајем, у неку руку из сажаљења. Човеку не преостаје ништа друго него да са сажаљењем гледа на ствар ако уопште мисли да је узме у обзир. Ја не кажем да је ово нехатан поступак, али ја бих желео да вам овај назив пружи тачну представу.“

К. застаде и баци поглед на дворану. Оно што је рекао било је оштро, оштрије него што је мислио, а ипак тачно. То би негде заслужило неко одобравање, али све је било тихо; људи су очигледно с нестрпљењем чекали оно што ће доћи. Можда се у тишини припремала бура која ће свему учинити крај. Пошету је унела млада праља која је, завршивши по свој прилици посао, отворила врата у дну дворане и, иако је веома опрезно ушла, свратила на себе пажњу неколицине. Само је иследни судија причинио К.-у непосредно задовољство, јер се, изгледа, одмах осетио погођен његовим речима. До сада је слушао стојећи, јер га је К.-ов говор изненадио баш у тренутку када се дигао да запрети галерији. Сада, у паузи, он полако седе као да ово нико не треба да примети. Вероватно у намери да се смири, он поново узе свешчицу преда се.

„То ништа не помаже“, продужи К., „и ваша свеска, господине

иследни судијо, потврђује оно што ја кажем.“ Задовољан што на страном скупу чује само своје мирне речи, К. се, штавише, усуди да узме иследном судији свеску и да је, као зазирући од ње, подигне врховима прстију за један од средњих листова, тако да се с обе стране обесише густо исписани, умрљани и пожутели листићи. „И то су акта иследног судије“, рече он и спусти свеску на сто. „Продужите мирно да читате, господине иследни судијо, те књиге о мојој кривици заиста се не плашим, иако је она за мене неприступачна, јер могу да је ухватим само с два прста и не бих је узео у руке.“ То што се иследни судија машио свеске која је пала на сто, трудио се да је мало среди и поново узео да је чита, могао је да буде само знак дубоког понижења, или се бар тако морало схватити.

Лица људи у првим редовима била су тако радознано окренута К.-у да он за часак погледа у њих. Беху то махом постарији људи, а међу њима и неки беле браде. Јесу ли они можда меродавна лица под чијим је утицајем цео збор који се ни после понижења истражног судије није дао покренути из непомичности у коју је запао после К.-овог говора?

„Оно што се мени десило“, продужи К., нешто тише него раније, претражујући непрестано погледом лица у првим редовима, што је његовим речима давало донекле немиран израз, „оно што се мени десило то је само појединачан случај, а он и као такав није толико важан пошто га ја не примам сувише к срцу. Но он је огледало поступка који се против многих примењује. За њих се ја овде залажем, а не за себе.“

И нехотице је повисио глас. Негде запљеска неко подигнутим рукама и викну: „Браво! А што да не? Браво! И опет браво!“ Неки у првим редовима дохватише се за браде, нико се не осврну на узвик. Ни К. му није придавао никакав значај, али је ипак био охрабрен; није више сматрао за потребно да му сви плескају, било је довољно ако јавност почне да размишља о ствари и ако К. макар понекад убеђивањем придобије неког.

„Ја не желим говорнички успех“, рече К. имајући ово на уму, „а ја га по свој прилици не бих могао ни постићи. Господин иследни судија говори вероватно много боље, то спада у његов позив. Оно што

ја желим то је да јавно претресемо једно јавно зло. Чујте ме: пре неких десет дана ухапшен сам. Сама чињеница да сам ухапшен смешна ми је, али то сада не спада овамо. Извршили су на мене препад ујутру у постељи, можда су имали налог – а то по ономе што је иследни судија рекао није искључено – да ухапсе неког молера који је исто тако невин као и ја, али изабрали су мене. Суседну собу беху запосела два неотесана стражара. И да сам ја неки разбојник, боље мере предострожности нису могли предузети. Ти стражари били су сем тога покварене вуцибатине, набрбљали су ми свашта, хтели су да их подмитим. Обманом су хтели да ми измаме рубље и одело, хтели су новац, тобоже да би ми донели доручак пошто су бестидно пред мојим очима појели мој. Но ни то им није било довољно. Одвели су ме у трећу собу надзорнику. Била је то соба једне жене коју веома ценим и ја сам морао да гледам како се та соба због мене, мада не мојом кривицом, у неку руку прља присуством стражара и надзорника. Није било лако да човек остане миран. Но ипак ми је то пошло за руком, и ја сам сасвим мирно упитао надзорника – а кад би он био ту, морао би да потврди моје речи – зашто сам ухапшен. И шта је на то одговорио тај надзорник кога још и сада видим пред собом како седи на столици поменуте даме као оличење најтупоглавије надмености? Господо моја, он у ствари није одговорио ништа, а можда заиста ништа није ни знао. Ухапсио ме је, и био је тиме задовољан. Урадио је још нешто друго. У собу оне даме довео је три нижа службеника моје банке која су пипала и претурала фотографије, власништво те даме. Присуство ових службеника имало је, наравно, још један циљ. Они су, исто тако као и моја станодавка и њена служавка, имали за задатак да разгласе вест о мом хапшењу, да штете мом угледу у јавности а у првом реду да уздрмају мој положај у банци. Од овога ништа, ама баш ни за длаку, није успело. Чак и моја станодавка, сасвим једноставна особа – изговорићу њено име овде с поштовањем, она се зове госпођа Грубах – чак и госпођа Грубах била је довољно разумна и увидела је да такво хапшење не значи ништа више него улични напад распуштених дечака. Понављам, читава ствар причинила ми је само непријатности и тренутан јед, али зар није могла да има и горих последица?“

Када се К. овде заустави и погледа у немог иследног судију, учини му се да примећује како овај баш даје знак некоме из гомиле. К. се насмеши и рече: „Господин иследни судија управо даје некоме од вас тајни знак. Међу вама има, дакле, људи којима се одозго, са овог места диригује. Не знам да ли тај знак треба сада да изазове звиждање или плескање, и тиме што ствар унапред објављујем ја се потпуно свесно одричем да сазнам шта значи тај знак. Мени је то сасвим свеједно, и ја овлашћујем јавно господина иследног судију да заповеда својим плаћеним намештеницима тамо доле не тајним знацима већ јасно и гласно, тако што ће им на пример једанпут рећи: „Сад звиждите!“ а други пут: „Сад плескајте!“ Од забуне или нестрпљења судија се мешкољио на својој столици. Човек иза њега са којим је већ раније разговарао нагну се опет њему, било просто да га ободри било да му дâ неки нарочити савет. Доле, људи су разговарали тихо али живахно. Две странке које су, изгледа, раније имале тако опречна мишљења измешаше се и неки показиваху прстом на К.-а, а други на иследног судију. Магличаста пара у дворани била је несносна и спречавала је да се јасније виде они који бежу подаље. Она је нарочито морала сметати посетиоцима галерије који су били приморани, погледајући додуше испод ока уплашено у иследног судију, да тихо постављају питања учесницима збора како би добили ближа обавештења. Одговори су давани исто тако тихо, иза шаке. „Одмах ћу завршити“, рече К. и удари песницом о сто пошто није било звонца; уплашене овим, глава иследног судије и глава његовог саветодавца одмах се размакнуше. „Мене се читава ова ствар не тиче, и ја је зато просуђујем мирно, па ако вам је до овог тобожњег суђења што стало, можете имати велике користи ако ме саслушате. Молим вас да ваша саветовања о оном што вам ја будем изнео одложите за касније, јер ја немам времена и ускоро ћу отићи.“

Сместа је завладала тишина, толико је већ К. овладао збором. Нису више галамили као у почетку, нису чак ни плескали, али изгледали су већ узбуђени или на добром путу да то буду.

„Нема сумње“, рече К. тихо, јер га је радовало напрегнуто слушање читавог збора, а у тој тишини настало је зујање које је било узбудљивије од најодушевљенијег плескања, „нема сумње да се иза

свих изјава овога суда, а у мом случају дакле иза хапшења и данашњег ислеђења, крије велика организација. Организација у којој раде не само подмитљиви стражари, тупоглави надзорници и истражне судије који су, у најбољем случају, скромне памети, већ у којој се, свакако, налазе и судије високог и највишег ранга са безбројном, неопходном свитом служитеља, писара, жандарма и другог помоћног особља, а можда чак и целата – ја не презам од те речи. А који је смисао те велике организације, господо моја? Он се састоји у томе што се невина лица хапсе и што се против њих води бесмислен поступак који већином, као у мом случају, не доводи до резултата. Како се код такве бесмислености читаве ствари може избећи најгора корупција чиновништва? То је немогуће, то ни највиши судија не би могао да постигне чак ни за себе самог. И зато стражари покушавају да са ухапшеног украду одело, зато надзорници проваљују у туђе станове, зато неvine људе треба унизити пред читавим збором уместо да буду саслушани. Стражари су говорили све о неким депоима у које се ставља имовина ухапшеника. Волео бих да видим једном те депое у којима труне с муком стечена имовина ухапшених, уколико је не украду лоповски чиновници депоа.“

К.-а прекиде врисак са дна дворане. Он руком засенчи очи да би видео шта се тамо догађа, пошто је услед мутне дневне светлости пара била беличаста и засењивала је очи. Била је то праља која му је била као кост у грлу чим је ушла. Да ли је она била крива или не, није се могло утврдити. К. виде само како ју је неки човек одвукао у један угао крај врата и тамо је привео к себи. Али није она вриснула већ човек. Он је широко разјапљених уста гледао у таваницу. Око ово двоје створио се мали круг, а посетиоци галерија у близини као да су били одушевљени тиме што је озбиљност коју је К. унео у збор на овај начин била прекинута. Под првим утиском К. хтеде одмах да притрчи онамо, а сматрао је и да ће сви желети да се онамо направи ред и да се, ако ништа друго, избаци пар из дворане, али први редови стајали су чврсто пред њим, нико се није помакао нити пропустио К.-а. Напротив, спречавали су га у томе. Стари људи испружили су руке а нека рука – није имао времена да се осврне – ухвати га

отпозади за оковратник. К. у ствари није више мислио на пар, чинило му се као да се његова слобода ограничава, као да озбиљно мисле да га ухапсе, те наврат-нанос скочи са подијума. Сада се нашао очи у очи са гужвом. Зар није тачно оценио људе? Је ли се исувише поуздао у дејство својих речи? Јесу ли се пренемагали док је он говорио па им је сада, када је извукао закључке, доста тог пренемагања? Каква лица око њега! Мале, црне очице зверале су тамо-амо, образи се отромбољили као у пијаница, дуге браде беху круте и дрхтаве и кад би се човек дохватио за њих, чинило се да су се ту створиле канџе а не да се дохватио за браду. А испод брада – и то је било стварно откриће које је К. направио – светлуцале су на оковратнику капута значке разних величина и боја. Докле год је поглед допирао сви су имали те значке. Сви су спадали у исти табор, те тобожње странке здесна и слева, и кад се К. нагло окренуо, видео је исте значке на оковратнику иследног судије, који је с рукама у крилу мирно гледао доле. „Тако“, викну К. и подиже руке увис, нагло сазнање захтевало је простора, „та сви сте ви чиновници као што видим, ви сте она корумпирана банда против које сам говорио. Нагурали сте се овде као слушаоци и њушкала, створили сте тобожње странке, и једна је пљескала да би ме искушала, хтели сте да научите како се заводе невини људи! Па лепо, надам се да нисте били цабе овде. Ви сте се или увесељавали што је неко очекивао од вас одбрану невиности, или сте пак – та пусти ме или ћу те ударити“, викну К. једном дршћућем старцу који му се беше примакао – „или сте пак стварно нешто научили. И овим вам желим срећу у вашем занату.“ Брзо узме свој шешир који је лежао на ивици стола и у општој тишини потпуне запањености стаде да се пробија ка излазу. Али иследни судија као да је био још бржи но К., јер га је чекао крај врата. „Станите мало“, рече он. К. се заустави, али не погледа у иследног судију већ у врата чију браву беше ухватио. „Хтео сам само да вам скренем пажњу“, рече иследни судија, „да сте се данас – а тога, изгледа, још нисте свесни – лишили преимућства које ухапшеноме увек пружа саслушање.“ К. се насмеја са врата. „Ви, хуље једне“, викну, „поклањам вам сва саслушања“, отвори врата и похита низ степенице. Иза њега подиже се галама поново оживелог збора који вероватно на студентски начин поче да претреса оно што

се догодило.

Глава трећа

У празној дворани за седнице. Студент. Канцеларије

К. је идуће седмице из дана у дан чекао да га поново позову. Није могао да верује да су дословно схватили његово одрицање од саслушања. А када позив који је очекивао није стигао ни до суботе увече, претпоставио је да је прећутно позван у исту кућу и у исто време. Тако се у недељу поново упутио тамо, идући сада право по степеницама и ходницима; неки људи који га се сетише поздравише га са својих врата, али он није морао више никога да пита и убрзо је дошао до правих врата. На његово куцање одмах му отворише и он хтеде сместа да се упути у суседну собу и не погледавши познату жену која застане на вратима. „Данас нема седнице“, рече жена. „А што не би било седнице?“ упита он и не хтеде у то поверовати. Али га жена увери пошто отвори врата суседне собе. Она је била заиста празна и овако опустела изгледала је још беднија него прошле недеље. На столу који је као прошли пут стајао на подијуму било је неколико књига. „Могу ли да погледам књиге?“ упита К., не из неке нарочите радозналости већ само зато да његов долазак не би био сасвим узалудан. „Не“, рече жена и затвори врата, „то није дозвољено. То су књиге иследног судије.“ „Ах тако“, рече К. климнувши главом, „књиге су вероватно законици, а у карактер овог судства спада не само да невини буду осуђени, већ да буду осуђени и без њихова знања.“ „Биће да је тако“, рече жена која га није добро разумела. „Е па, онда идем“, рече К. „Треба ли нешто да јавим иследном судији?“ упита жена. „Ви га познајете?“ упита К. „Наравно“, рече жена. „Та мој муж је судски послужитељ.“ К. тек сада примети да је соба у којој је прошли пут стајао само чабар за прање потпуно уређена за становање. Жена примети његово чуђење

па рече: „Да, ми овде имамо бесплатан стан, али у дане када се одржавају седнице морамо испразнити собу. Место мога мужа има и неких слабих страна.“ „Да се не чудим толико соби“, рече К. погледавши је љутито, „колико томе што сте удати.“ „Мислите ли можда на догађај с прошле седнице када сам омела ваш говор?“ упита жена. „Наравно“, рече К., „но сад је то већ прошло и готово је и заборављено, али онда ме је управо разбеснело. А сад сами кажете да сте удата жена.“ „Није било на вашу штету што сам вас прекинула у говору. О вама су касније још веома неповољно судили.“ „Може бити“, рече К. одмахнувши руком, „али то вас не оправдава.“ „Мене оправдавају сви они који ме познају“, рече жена, „онај што ме је онда загрлио дуго ме већ прогони. Ја можда, опште узев, нисам привлачна, али за њега јесам. Ту нема лека, и мој муж се већ с тим помирио; ако жели да задржи своје место, онда мора то да трпи, јер онај човек је студент и вероватно ће заузети неки висок положај. Он стално трчи за мном и отишао је баш пре него што сте ви дошли.“ „То пристаје уза све остало“, рече К., „и не изненађује ме.“ „Ви бисте свакако хтели да штошта исправите овде?“ упита жена полако и опрезно, као да каже нешто опасно и за њу и за К.-а. „Закључила сам то већ из вашег говора који се мени лично веома свидео. Ја сам, додуше, чула само један део, почетак сам пропустила а при крају говора лежала сам са студентом на патосу.“ „Овде је тако одвратно“, рече она поћутавши мало и ухвати К.-а за руку. „Мислите ли да ће вам успети да нешто поправите?“ К. се смешио окрећући мало своју руку у њеним меким рукама. „У ствари“, рече он, „ја нисам позван да овде нешто поправљам, како ви велите, и ако то, на пример, кажете иследном судији, исмејаће вас и казнити. У ствари, ја се по слободној вољи свакако не бих ни мешао у ове ствари и потреба да се ово судство побољша не би ми никада реметила сан. Али тиме што сам тобоже ухапшен – ја сам наиме ухапшен – приморан сам да се овде уплетем и то због себе самог. Ако при томе могу ма на који начин и вама да користим, ја ћу то, наравно, врло радо учинити. Не само из неке љубави према ближњем, већ зато што и ви мени можете помоћи.“ „А како бих ја то могла?“ упита жена. „Тако што бисте ми, на пример, показали оне књиге на столу.“ „Ох, како да не“, узвикну жена и врло журно га поведе за собом. Беху то старе, употребом

излизане књиге, корице једне биле су по средини скоро преломљене и комадићи су још само концима били спојени. „Како је овде све прљаво“, рече К. вртећи главом, на шта жена кецељом овлаш обриса прашину пре него што је К. узео књигу у руке. К. отвори најгорњу књигу. Појави се једна непристојна слика. Један човек и једна жена седели су голи на канабету. Бестидна намера цртача могла се јасно приметити, но његова неукост била је толика да су се у ствари видели само човек и жена који су се исувише телесно истицали на слици, седели претерано усправно и услед лоше перспективе с муком се окретали једно другом. К. није даље прелиставао, већ отвори само још насловну страну друге књиге. Беше то роман под насловом: „Патње које је Грета морала подносити од свог мужа Ханса“. „То су, дакле, законици који се овде студирају“, рече К., „такви људи треба да ми суде.“ „Ја ћу вам помоћи“, рече жена, „хоћете ли?“ „Зар бисте доиста могли то а да не доведете и себе у опасност. Та малочас сте рекли да ваш муж у великој мери зависи од претпостављених?“ „Ипак ћу вам помоћи“, рече жена. „Дођите, морамо о томе да се договоримо. О мојој опасности немојте више да говорите, бојим се опасности само онда кад ја то хоћу. Дођите.“ Она показа на подијум и замоли га да с њом седне на степеницу. „Ви имате лепе тамне очи“, рече она пошто беху сели и погледа К.-а одоздо у лице, „кажу ми да и ја имам лепе очи, али ваше су много лепше. Уосталом, ви сте ми још онда запали за око када сте први пут ушли овамо. Због вас сам касније и дошла у већницу, што иначе никада не чиним и што ми је у неку руку и забрањено.“ „Дакле, само о томе се ради“, помисли К., „она ми се нуди, покварена је као и сви око ње, сита је судских чиновника, што је и разумљиво, и предусреће сваког страног човека комплиментом да има лепе очи.“ К. се ћутке диже као да је гласно изразио своје мисли и тако објавио жени свој став. „Не верујем да ми можете помоћи“, рече он, „да бисте ми стварно помогли, морали бисте да имате везе са високим чиновницима. А ви сигурно познајете само мале службенике којих овде има тушта и тма. Њих свакако познајете врло добро и могли бисте код њих штошта и постићи, у то не сумњам, али и оно највише што бисте код њих могли да спроведете било би без икаквог значаја за коначан исход процеса. Али бисте тиме ипак изгубили неколико пријатеља. Ја то не желим.

Продужите ваше односе са тим људима, то вам је канда неопходно. Ово кажем донекле са жаљењем, јер да бих и вама на неки начин ипак узвратио комплимент, рећи ћу вам да се и ви мени свиђате а нарочито кад ме тако жалосно гледате као сада, мада за то немате разлога. Ви припадате друштву против кога морам да се борим и у њему се чак врло добро осећате. Ви, штавише, волите студента, а ако га и не волите, вама је он ипак милији од вашег мужа. То се добро видело и из ваших речи.“ „Не!“ викну она и онако седећи зграби К.-ову руку коју он не стиже да повуче. „Ви сада не смете да одете, не смете да одете с погрешним мишљењем о мени! Зар бисте стварно имали срца да сад одете? Зар сам збиља толико ништавна па нећете да ми учините ни то задовољство да останете овде још један часак?“ „Ви сте ме рђаво разумели“, рече К. и поново седе, „ако вам је стварно стало до тога да останем овде, ја ћу радо остати јер времена имам. У ствари дошао сам овамо у нади да ће се данас одржати расправа. Оним што сам раније рекао мислио сам само да вас замолим да у мом процесу не предузимате ништа. Али ни то не треба да вас жалости, кад имате на уму да ми уопште није стало до исхода процеса и да ћу се насмејати пресуди ако уопште дође до стварног завршетка процеса, у шта ја врло сумњам. Ја чак верујем да је поступак из лењости чиновника или из њихове заборавности а можда чак и страха већ обустављен или да ће у најскорије време бити обустављен. Могуће је, дабогме, да ће се процес, у нади на неки већи мито, привидно наставити потпуно узалудно као што већ данас могу да кажем, јер ја никога нећу да подмићујем. Али учинићете ми ипак услугу ако саопштите иследном судији, или некоме ко воли да шири важне вести, да ме никад и никаквим марифетлуцима којима та господа обилују неће навести на подмићивање. Можете им отворено рећи да је то безизгледно. Уосталом, они су ово вероватно већ и сами приметили, а ако и нису, није ми много стало да сада већ чују о томе. Тиме би господи био само уштеђен посао и извесне непријатности за мене које ипак драге воље примам на себе, знајући да свака од њих представља ударац за њих. А ја ћу се постарати да то тако и буде. Да ли познајете иследног судију?“ „Како да не“, рече жена, „на њега сам штавише помислила када сам вам понудила помоћ. Нисам знала да је он ситан чиновнички, али кад ви тако

кажете, вероватно је тачно. Ипак мислим да је од извесног утицаја извештај који он подноси вишим местима. А он пише толике извештаје. Ви кажете да су чиновници лењи, али без сумње нису сви, а нарочито не овај иследни судија; он врло много пише. Ето, прошле недеље седница је трајала до предвече. Сви су отишли, а иследни судија остао је у дворани, морала сам да му донесем лампу. Имала сам малу кухињску лампу, али он се задовољио њоме, и одмах се бацио на писање. У међувремену дошао је и мој муж који је баш те недеље био слободан. Донели смо намештај, удесили опет нашу собу, а онда су дошли и суседи па смо још уз свећу ћаскали, једном речи заборавили смо на иследног судију и легли смо да спавамо. Одједном, усред ноћи, морала је већ бити дубока ноћ, ја се пробудим а крај постеље стоји иследни судија заклањајући руком лампу да светлост не би падала на мог мужа. То је била непотребна предострожност, јер мој муж спава тако чврсто да се ни на светлост не би пробудио. Толико сам се уплашила да умало нисам вриснула, али иследни судија је био врло љубазан и опоменуо ме да будем опрезна. Шапнуо ми је да је све досад писао, да ми сад враћа лампу и да никада неће заборавити приказ како спавам. Тиме сам вам само хтела рећи да истражни судија стварно пише многе извештаје, а нарочито о вама, јер ваше саслушање било је, без сумње, једно од главних предмета недељне седнице. А тако дугачки извештаји не могу да буду без икаквог значаја. Осим тога, ви из овога видите да ми се иследни судија удвара и да баш сада у почетку – изгледа да ме је он тек сада и приметио – могу да имам велики утицај на њега. А ја имам и друге доказе да му је до мене много стало. Јуче ми је преко студента који је његов сарадник и у кога он има велико поверење послао на поклон свилене чарапе, тобоже зато да спреим већницу. Али то је само изговор, јер тај посао спада у моју дужност и за њега плаћају мом мужу. Ово су лепе чарапе, погледајте“, она испружи ноге, задиже сукњу до колена и загледа се и сама у чарапе, „ово су лепе чарапе, али у ствари су исувише fine и нису за мене.“

Одједном заћута, стави своју руку на К.-ову, као да би хтела да га умири, и прошапутала: „Тихо, Бертолд нас посматра.“ К. полако диже очи. На вратима већнице стајао је млад човек. Био је ниска раста,

малко кривих ногу и настојао је да себи да достојанствен изглед кратком, ретком, рићом брадом кроз коју је непрестано провлачио прсте. К. радознало погледа, јер то је био први студент непознате правне науке с којим се срео донекле као с човеком, који ће једном вероватно заузети висок положај. Међутим, студент се, изгледа, није ни обзирао на К.-а. Махнувши жени једним прстом који је за часак извадио из браде, он приђе прозору. Жена се наже према К.-у и шапну: „Молим вас да се не љутите на мене и да не мислите лоше о мени. Морам сада к њему, том гнусном човеку, погледајте само његове криве ноге. Али одмах ћу се вратити, а онда идем с вама, ако хоћете да ме поведете, идем куда год ви хоћете, можете урадити са мном што год вам је воља, бићу срећна ако одавде одем за што дуже, а најбоље би било заувек.“ Она још помилова К.-ову руку, скочи и притрча прозору. К. и нехотице посеже у ваздух, за њеном руком. Жена га је стварно привлачила и колико год да је лупао главу, није видео оправдан разлог зашто би се одупро том искушењу. Сумњу која му се за часак јавила да га жена лови за интересе суда одбацио је без по муке. Како да га улови? Зар није увек био толико слободан човек да може да разбије читав суд, бар уколико се њега, К.-а, тиче? Зар да нема ни толико самопоуздања? А жена понуда да му помогне звучала је искрено и можда није била за одбацивање. А можда би се тако најбоље осветио иследном судији и његовим доглавницима ако би им преотео ту жену. Онда би се могло десити да иследни судија после напорног рада на лажним извештајима о К.-у затекне у касној ноћи женин кревет празан. А празан зато што би она припадала К.-у, што би та жена крај прозора, то бујно, гипко, топло тело у тамној хаљини од грубе тешке тканине припадало потпуно К.-у.

Када је на овај начин отклонио двоумицу у погледу те жене, тихи разговор крај прозора учини му се исувише дуг и он најпре зглавцима прстију а затим песницом удари о подијум. Студент брзо, преко жениних рамена, погледа у К.-а, али не даде се омести већ се, штавише, тесно приби уз жену и загрли је. Она дубоко погну главу као да га пажљиво слуша. Кад се она сагнула, он је звучно пољуби у врат готово и не престајући да говори. За К.-а је то била потврда жениних речи да је студент тиранише, те устаде и поче да шета горе-

доле по соби. Погледајући испод ока у студента размишљао је како да га што пре уклони. Зато му је добро дошло када је студент, очигледно ометен К.-овим шеткањем које се каткад претварало у право трапање, приметио: „Ако сте нестрпљиви, можете ићи. Ви сте већ и раније могли да одете, нико не би жалио за вама. Чак је и требало да одете већ при мом уласку, и то што брже.“ Мада је та примедба киптела од беса, у њој је било и надмености будућег судског чиновника који се обраћа неком мрском оптуженику. К. се заустави баш крај њега и с осмехом рече: „Ја сам нестрпљив, то је тачно, али то нестрпљење отклонићете најлакше тиме ако нас оставите. А ако сте можда дошли овамо ради студирања – чуо сам да сте студент – ја ћу вам радо направити места и отићи ћу са женом. Уосталом, ви морате још дуго да студирате да бисте постали судија. Ја, додуше, још не познајем тако добро ваше судство, али претпостављам да нипошто нису довољне само грубе речи које ви свакако већ умете дрско да употребљавате.“ „Није га требало пустити да тако слободно шетка“, рече студент као дајући жени објашњење о К.-овим увредљивим речима, „то је била омашка. Ја сам то рекао иследном судији. Између једног и другог саслушања требало га је бар држати у његовој соби. Понекад не схватам иследног судију.“ „Млађење празне сламе“, примети К. испруживши руку ка жени, „дођите.“ „Ах тако“, рече студент, „не, не, њу нећете добити“ и снагом коју човек од њега не би очекивао подиже је и погнутих леђа, нежно гледајући у њу, потрча к вратима. У томе се огледао известан страх од К.-а, па ипак он се усудио да још изазива К.-а милујући и стискајући женину мишицу слободном руком. К. је неко време трчао поред њега, спреман да га зграби а ако је потребно ухвати и за врат, кад жена рече: „Ништа не помаже, иследни судија је послао по мене, не смем да одем с вама, ово мало чудовиште“, она руком пређе преко студентовог лица, „ово мало чудовиште не пушта ме.“ „А ви нећете да будете слободни!“ викну К. и стави руку на раме студенту који хапну за њом зубима. „Не!“ викну жена бранећи се од К.-а обема рукама, „не, не, то никако, шта вам пада на ум! То би значило моју пропаст. Та пустите га, молим вас, пустите га. Он само извршава заповест иследног судије и носи ме к њему.“ „Онда нека иде, а вас не желим више ни да видим“, рече К. љут од разочарења и

муну студента у леђа тако да се он затетура, да би одмах затим, из задовољства што није пао, још више поскакивао са својим теретом. К. их је полако пратио и увидео је да је то био први несумњив пораз који је претрпео од ових људи. Разуме се, није имао разлога да се због тога узнемирава. Претрпео је пораз само зато што је тражио битку. Када би седео код куће и водио свој уобичајени живот, био би хиљадоструко изнад свих ових људи и једним ударцем ноге склонио би свакога с пута. Претпоставио је себи врло смешну сцену када би, на пример, тај бедни студент, то надмено дериште, тај кривоноги брадоња клечао пред Елзином постељом и склопљених руку молио за милост. К.-у се толико свиде та представа да одмах одлучи да једном одведе студента Елзи, ако се некад за то пружи прилика.

Из радозналости К. похита још к вратима. Хтео је да види куда студент носи жену, јер неће је ваљда по улицама носити у рукама. Показало се да је пут био много краћи. Одмах преко пута стана дрвене степенице водиле су вероватно на таван, правећи завијутак тако да им се није могао сагледати крај. Студент је преко тих степеница носио жену горе, сада већ сасвим полако и стењући, малаксао због овог трчања. Жена одозго махну К.-у руком показујући слегањем рамена да није крива што је одводи, али у том покрету није било много жаљења. К. је погледа безизразно као страну особу и не хтеде да покаже нити да је разочаран нити да може лако да савлада разочарење.

Оно двоје беху већ ишчезли, а К. је још стајао на вратима. Претпостављао је да га је жена не само преварила већ да га је и слагала рекавши да је студент носи иследном судији. Ваљда иследни судија неће седети на тавану и чекати. Дрвене степенице нису казивале ништа ма колико да их је гледао. Уто К. примети крај улаза малу цедуљу, приђе јој и прочита детињастим, невештим рукописом написано: „Улаз за судске канцеларије“. Дакле на тавану ове најамне кућерине су судске канцеларије? То није била установа која би уливала много поштовања, и за једног оптуженика била је утешна помисао каквим малим новчаним средствима располаже овај суд када је своје канцеларије сместио тамо где су кирајције, све сами убоги људи, бацали своје старудије и прње. Додуше, није искључено

ни да је било довољно новца али да га је чиновништво разграбило пре него што је новац био употребљен у судске сврхе. То је према досадашњим К.-овим искуствима било, штавише, врло вероватно, но таква поквареност суда била је, додуше, за једног оптуженика понижавајућа али у основи још увек утешнија него сиромаштво суда. Тек сада је К. схватио зашто су се код првог саслушања стидели да позову оптуженог на таван, већ им је било милије да га узнемиравају у стану. А у колико је бољем положају био К. у поређењу са судијом који седи на тавану, док К. има у банци велику собу са предсобљем и може кроз огромно прозорско окно да посматра вреву градског трга! Истина, њему не падају узгредни приходи од мита и проневера, а не може ни наредити да му послужитељ у рукама донесе жену у канцеларију. Но овога се К. радо одриче, бар на овом свету. К. је још стајао пред налепљеном цедуљицом кад уз степенице наиђе један човек, погледа кроз отворена врата у собу за становање одакле се могла видети већница и најзад упита К.-а није ли ту малочас видео једну жену. „Ви сте судски послужитељ, зар не?“, упита га К. „Да“, рече човек, „а тако, ви сте оптуженик К., сада сам вас препознао. Добро дошли.“ И он пружи руку К.-у, који то није очекивао. „Али, ето, данас није заказана седница“, рече тада судски послужитељ пошто је К. ћутао. „Знам“, рече К. посматрајући послужитељев цивилни капут на коме су се неколико обичних дугмета налазила као једина службена ознака и два позлаћена дугмета, која као да била скинута с неког старог официрског шињела. Малочас сам разговарао с вашом женом. Она није више ту. Студент ју је однео истражном судији.“ „Видите“, рече судски послужитељ, „увек ми је однесу. А данас је недеља па не морам да радим, али вазда ме шаљу са неком непотребном поруком само да ме склоне одавде. А не шаљу ме далеко, па ако добро пожурим имам још наде да ћу се можда благовремено вратити. И тако трчим што брже могу и кроз одшкринута врата довикнем поруку надлештву коме ме шаљу толико задихано да ме једва разумеју, а онда потрчим натраг, али студент је пожурио још више него ја, а има и краћи пут, јер треба само да се спусти низ таванске степенице. Да не зависим толико од њих, давно бих већ размрскао студента о овај зид. Ту, крај цедуљице. О томе увек сањам. Ту га видим мало изнад пода, прилепљеног, са

испруженим рукама и раширеним прстима, с кривим ногама завинутим у круг а око њега зид попрскан крвљу. Али досада је то био само сан.“ „Зар нема другог лека?“ упита К. са осмехом. „Ја га не видим“, рече судски послужитељ. „А сад ће бити још горе, досад ју је носио к себи а сада је носи и иследном судији, што сам већ давно очекивао.“ „Зар ваша жена не сноси за то баш никакву кривицу“, упита К. савлађујући се при том питању, толико је сада и сам осетио љубомору. „Па наравно“, рече судски послужитељ, „она, штавише, сноси највећу кривицу. Она се њему прикачила. А што се њега тиче, он трчи за сваком сукњом. Само у овој кући избацили су га већ из пет станова у које се увукао. Моја је жена, без сумње, најлепша у целој кући и, ето, баш ја не смем да се браним.“ „Е, кад је тако, онда, наравно, нема лека“, рече К. „А зашто не?“ упита судски послужитељ. „Студент је кукавица, требало би га једном, кад хтедне опет да се дотакне моје жене, добро излемати да се никад више не усуди на то. Али ја то не смем, а други неће да ми учине ту љубав, јер се сви плаше његове моћи. Само човек као ви могао би то да учини“. „А зашто ја?“ упита К. изненађено. „Па ви сте оптужени“, рече судски послужитељ.

„Да“, рече К, „али утолико пре бих се морао плашити да он има утицаја ако не на исход процеса а оно вероватно на претходну истрагу.“ „То свакако“, примети судски послужитељ, као да је К.-ово мишљење исто тако тачно као и његово лично. „Код нас се, по правилу, не воде безизгледни процеси.“ „Ја нисам вашег мишљења“, рече К., „али то ме неће спречити да згодном приликом пропустим студента кроз шаке.“ „Био бих вам веома захвалан“, рече судски послужитељ мало формалистички, као да није веровао да ће се његова највећа жеља испунити. „Можда би и други ваши чиновници“, продужи К., „ако не и сви, заслуживали исто то.“ „Да, да“, рече судски послужитељ као да се ради о нечему што се по себи разуме. Затим погледа тако поверљиво у К.-а како га досад, и поред све љубазности, није гледао, па додаде: „Човек је увек готов да се побуни.“ Али изгледа да му је разговор постао помало непријатан, јер га прекиде рекавши: „Морам да се јавим у канцеларији. Хоћете ли са мном?“ „Немам тамо никаквог посла“, рече К. „Можете да

разгледате канцеларије. Нико неће хајати за вас.“ „Зар их је вредно видети?“ упита К. са оклевањем, мада је силно желео да пође с њим. „Па“, рече судски послужитељ, „мислио сам да ће вас занимати.“ „Добро“, рече К. најзад, „идем с вама.“ И похита уз степенице брже него послужитељ.

При улазу умало није пао, јер је иза врата била још једна степеница. „О публици не воде баш много рачуна“, рече К. „Не воде они уопште ни о чему рачуна“, одговори судски послужитељ, „погледајте о ову чекаоницу.“ Био је то дуг ходник из кога су грубо тесана врата водила у поједина таванска одељења. Мада није било непосредне светлости, ипак није било потпуно мрачно, јер су нека одељења имала наспрам ходника уместо јединствене дашчане преграде просте дрвене решетке које су допирале до тавана. Кроз њих је продирало нешто светлости, а видели су се и поједини чиновници како пишу за столом или стоје уза саме решетке, посматрајући кроз отворе људе у ходнику. У ходнику није било много света, вероватно зато што је била недеља. Они су остављали веома скроман утисак. Седели су скоро на једнаком одстојању један од другог, на два реда дугачких дрвених клупа постављених с обе стране ходника. Сви беху нехатно одевени, иако је већина, бар судећи по изразу лица, држању, облику браде и многим другим једва приметним ситницама припадала вишим класама. Пошто није било чивилука, шешире су ставили испод клупе, вероватно поводећи се један за другим. Кад они који беху најближе вратима спазише К.-а и судског послужитеља, поустајаше да их поздраве, а следећи који су то видели помислише да и они треба да поздраве, и тако су при проласку ове двојице сви поустајали. Ниједан није стајао потпуно усправно, леђа им беху погнута, колена савијена, стајали су као улични просјаци. К. причека судског послужитеља који је на малом растојању ишао за њим па рече: „Како ови људи мора да су понижени.“ „Да“, рече судски послужитељ, „то су оптужени, сви које овде видите су оптужени.“ „Збиља“, рече К. „Онда су то моје колеге.“ И обрати се најближем, високом, витком већ готово седом човеку. „Шта чекате овде?“ учтиво упита К. Али ово неочекивано питање збунило је човека, што је изгледало утолико мучније јер је било јасно

да је то светски човек који је другде сигурно умео да влада собом и није се баш лако одрицао надмоћности коју је стекао над многим људима. Али сада он на тако обично питање није умео да одговори и погледао је у друге као да су они дужни да му помогну и као да нико од њега не може да захтева одговор ако та помоћ не дође. Тада му приђе судски послужитељ и да би човека умирио и охрабрио рече: „Овај вас господин пита само шта чекате. Та одговорите.“ Глас судског послужитеља који му је вероватно био познат деловао је боље: „Чекам“, поче он и запе. Овај почетак изабрао је очевидно зато да би што тачније одговорио на постављено питање, али сада више није знао како да продужи. Неколицина других који су чекали приближише се и опколише групу; судски послужитељ им рече: „Склоните се, склоните се, ослободите пролаз.“ Они се мало повукоше али не на своја ранија места. Међутим, упитани се прибра и одговори, штавише с малим осмехом: „Ја сам пре месец дана поднео у својој ствари неколико доказних предлога и чекам решење.“ „Ви као да много бринете због тога“, рече К. „Да“, одговори човек, „па то је моја ствар.“ „Не мисли свако као ви“, рече К., „ја сам, на пример, такође оптужен али, кунем се животом, нисам поднео ни доказни предлог нити ишта слично предузео. Зар сматрате да је то потребно?“ „Нисам баш сигуран“, одврати човек потпуно несигурно. Очигледно је мислио да се К. шали с њим, због чега би му из страха да опет не учини какву грешку вероватно најмилије било да у целости понови свој пређашњи одговор, али видевши К.-ов нестрпљив поглед, он само рече: „А, ето, ја сам поднео доказне предлоге.“ „Ви, изгледа, не верујете да сам оптужен?“ упита К. „Како да не, молим вас“, рече човек и склони се мало у страну, но у одговору није било вере већ само страха. „Ви ми, дакле, не верујете“, упита К. и изазван понизношћу овог човека ухвати га и нехотице за руку као да би га хтео присилити да му верује. Али није хтео да му нанесе бол, ухватио га је сасвим нежно, но човек врисну као да га К. није ухватио с два прста већ усијаним клештима. Услед те смешне дерњаве човек се коначно згади К.-у; ако му не верује да је оптужен, утолико боље; можда га сматра чак и за судију. И он га сад, на растанку, ухвати стварно чвршће, гурну га на клупу и пође даље. „Већина оптужених су јако осетљиви“, рече судски послужитељ.

Готово сви они који су чекали сакупише се сада иза њих око човека који је већ престао да се дере и као да га испитиваху потанко о случају који се десио. У сусрет К.-у долазио је сада један стражар кога је човек могао да препозна углавном по сабљи чије су корице, бар судећи по боји, биле од алуминијума. К. се зачуди томе и чак руком посеже за сабљом. Стражар који је на врисак дошао упита шта се десило. Судски послужитељ покуша да га у неколико речи умири, али стражар изјави да мора и сам да види у чему је ствар, поздрави по војнички, продужи журним али ситним корацима који су вероватно били такви услед костобоље.

К. није више мислио ни на њега ни на друштво у ходнику, тим пре што је на половини ходника видео да може да окрене десно кроз један пролаз без врата. Упитао је судског послужитеља је ли то прави пут, и кад судски послужитељ климну главом, К. стварно окрену онамо. Било му је мрско што непрестано мора да иде један или два корака испред судског послужитеља јер је, бар на овом месту, то могло изгледати да га спроводе као ухапшеника. Стога је чешће застајкивао сачекујући судског послужитеља, али овај је сваки час поново заостајао. Најзад К. рече, да би се ослободио nelaгодног осећаја: „Дакле, видео сам како овде изгледа, сад желим да идем.“ „Још нисте све видели“, рече судски послужитељ сасвим простодушно. „Ја не желим све да видим“, рече К., који се иначе осећао уморним, „хоћу да идем где је излаз?“ „Нисте ваљда већ залутали?“ зачуђено упита послужитељ. „Идите до угла а затим десно ходником и право ћете наићи на врата.“ „Хајдете са мном“, рече К., „покажите ми пут јер га нећу погодити, овде има много путева.“ „То је једини пут“, рече судски послужитељ, сада већ прекорно, „не могу с вама да се вратим јер морам да поднесем извештај, а с вама сам већ много издангубио.“ „Хајдете са мном!“ понови сад К. оштрије као да је најзад ухватио судског послужитеља у лажи. „Та не вичите тако“, шапну судски послужитељ, „ту су свуд наоколо канцеларије. Ако нећете сами да се вратите, хајдете још парченце са мном или сачекајте овде док не предам извештај па ћу се онда радо вратити с вама.“ „Не, не“, рече К., „нећу да чекам него пођите одмах са мном.“ К. се не беше још ни осврнуо око себе у

просторији у којој се нашао и тек кад се отворише једна од многих дрвених врата која беху свуд наоколо, он погледа онамо. Једна девојка коју су вероватно привукле К.-ове гласне речи изиђе и упита: „Шта желите, господине?“ Иза ње видео се издалека, у полумраку, један човек који се приближавао. К. погледа у судског послужитеља. Овај је рекао да нико неће хајати за К.-а а сад је већ дошло двоје. Још мало па ће сви чиновници обратити пажњу на њега и затражити да им објасни зашто је дошао. Једино разумљиво и прихватљиво објашњење било би да је он оптужен и да је хтео да сазна датум идућег саслушања, али баш то објашњење није хтео да дâ, пре свега што оно није одговарало истини, јер дошао је само из радозналости, што би као објашњење још мање долазило у обзир, из жеље да утврди да је унутрашњост судства исто тако одвратна као и његова спољашњост. И изгледа да му је та претпоставка била тачна; није хтео даље да разгледа, био је довољно потиштен оним што је досад видео и сада није био ни најмање расположен да изиђе пред неког вишег чиновника који је могао да се појави иза сваких врата. Хтео је да оде, и то са судским послужитељем или сам, ако тако мора бити. Али његово ћутање било је сувише упадљиво, и стварно га девојка и судски послужитељ погледаше тако као да ће се у следећем тренутку десити у њему нека велика промена а они неће да пропусте прилику да то виде. На отвореним вратима стајао је сада човек кога је К. раније приметио из даљине, и држао се горе за рагастов ниских врата, љуљајући се мало на врховима прстију као нестрпљив гледалац. Али девојка ипак прва опази да се К. зато тако понаша јер му је мало позлило, те донесе једну столицу и упита: „Хоћете ли да седнете?“ К. одмах седе и да би имао чвршћи ослонац, одупре се лактовима о ручице. „Вама је мало мука, зар не?“ упита га она. Сада је њено лице било тик пред њим, и оно је имало строг израз какав имају неке жене баш у најлепшим годинама. „Нека вас ово не брине“, рече она, „овде то није ништа необично, скоро свако добија такав напад кад први пут дође овамо. Јесте ли ви први пут овде? Е, онда то није ништа необично. Сунце сија овде право на кровну конструкцију и ваздух је због загрејаног дрвета овако загушљив и тежак. Зато ово место баш није погодно за канцеларије, иначе пружа велика преимућства. А што се ваздуха тиче, он је скоро неиздржљив

када имамо велик промет странака, а то је готово сваког дана. Када још помислите да се овде често простире рубље за сушење – што не можемо сасвим да забранимо станарима – онда се нећете више чудити што вам је мало позлило. Али човек се најзад сасвим лепо навикне на овај ваздух. Када будете дошли по други-трећи пут, нећете више ни осетити загушљивост. Је ли вам већ боље?“ К. није одговорио. Било му је врло непријатно што је због изненадне слабости пао у руке овим људима, а сада – када је сазнао за узрок своје слабости – није му било боље већ још горе. Девојка то одмах примети и да би му пружила мало освежења, узе једну мотку с куком прислоњену уза зид и отвори њоме оканце које се налазило баш над К.-овом главом и водило је напоље. Али упало је толико чађи да је девојка морала одмах да затвори оканце и да својом марамицом обрише К.-ове руке од чађи, јер К. је био исувише малаксао да би се сам очистио. Желео је да седи мирно ту док не прикупи довољно снаге да пође. А утолико пре ће се опоравити уколико се мање брину о њему. Уз то девојка сада рече: „Овде не можете да останете, ту сметамо промету.“ К. погледом упита каквом промету смета он овде. „Ако хоћете, одвешћу вас у болесничку собу. Молим вас помозите ми“ – рече она човеку на вратима који одмах приђе ближе. Али К. не хтеде у болесничку собу; хтео је баш то да спречи да га воде даље, јер што даље иде тим горе ће му бити. „Ја могу већ да идем“, рече зато и разнежен од удобног седења дршћући устаде. Али тада није могао да се држи на ногама. „Не иде“, рече вртећи главом и, уздахнувши, поново седе. Сети се судског послужитеља који га је, и поред свега, лако могао извести напоље, али тај беше, по свој прилици, већ давно отишао. К. завири између девојке и човека који стајаху пред њим, али судског послужитеља није угледао.

„Мислим“, рече човек који је иначе био елегантно обучен, упадајући нарочито у очи сивим прслуком са два дуга и оштро сечена краја, „да је господину позлило због атмосфере овде и зато ће бити најбоље, а и њему најмилије, да га уопште изведемо из канцеларије а не да га најпре одведемо у болесничку собу.“ „Тако је“, викну К. и од силне радости готово упаде човеку у реч „сигурно ће ми одмах бити боље, а не осећам се ни тако слаб. Треба само мало да

ме подупрете испод пазуха, нећу вам задати много муке. Уосталом, немамо дуго да идемо, одведите ме само до врата, а ја ћу мало сести на степенице и одмах ћу се опоравити. Ја иначе не добијам такве нападе, па се и сам чудим овоме. И ја сам исто тако чиновник и навикао сам на канцеларијски ваздух, али овде изгледа да је ипак превршило меру, ви то и сами кажете. Хоћете ли зато бити љубазни да ме мало придржите, јер осећам несвестицу, а ако сам устанем позлиће ми“ и подиже рамена да би им било лакше да га ухвате испод пазуха. Али човек се не одазва молби, већ је држао мирно руке у џеповима од панталона и гласно се смејао: „Ето видите“, рече девојци, „ипак сам тачно погодио. Господину није зло уопште, већ само овде.“ Девојка се такође насмеши и лако, врховима прстију, удари човека по мишици као да је дозволио себи претерану шалу с К.-ом. „Ма шта вам пада на ум“, рече човек смејући се и даље, „ја стварно хоћу да изведем господина.“ „Онда у реду“, рече девојка нагнувши за тренутак своју нежну главицу, „не осврћите се много на то што се смеје“, обрати се К.-у, који се, опет ражалошћен, загледао преда се; објашњење му, изгледа, није било потребно, „овај господин – смем ли да вас представим?“ (господин руком даде знак да може), „дакле, овај господин је обавештач. Он даје странкама које чекају сва потребна обавештења, а она се често траже пошто наше судство није тако познато становништву. Он уме да одговори на сва питања, па ако вам буде једном воља, можете се у ово уверити. Али то није његова једина одлика, његова друга одлика је елегантно одело. Ми, хоћу рећи чиновници, сматрали смо да обавештача који увек, и то први расправља са странкама, треба елегантно обући да би онај први утисак био достојанствен. Ми остали смо, као што и по мени можете видети, нажалост, врло рђаво и старомодно одевени; а нема ни смисла трошити на одело, јер смо скоро стално у канцеларијама па чак ту и спавамо. Али, као што рекох, сматрали смо да је за обавештача потребно лепо одело. И пошто га нисмо добили од управе која је у том погледу мало чудна, сакупили смо новац, странке су такође приложиле – и купили смо му ово лепо одело а и нека друга. И тако су сви услови да се направи добар утисак ту, али он својим смехом све поквари и улива људима страх.“ „Тако је“, подругљиво рече господин, „али ја не разумем, госпођице, зашто је

потребно да причате господину о нашим интимним стварима или, боље речено, да их намећете господину, јер он уопште и не жели да их чује. Зар не видите како седи, мислећи само о својим стварима!“ К. ни најмање није имао жељу да противречи, девојка је можда имала добру намеру да га мало разоноди или да му пружи прилику да се прибере, али ово средство је промашило. „Морала сам да му објасним зашто се смејете“, рече девојка. „То је било увредљиво.“ „Мислим да ће он опростити и горе увреде ако га сад изведем напоље.“ К. не рече ништа, чак ни очи не подиже, пустио је да ово двоје преговарају о њему као о некој ствари, и то му је чак било и најмилије. Али одједном осети обавештачеву руку на једној а девојчину руку на другој мишици. „Е сад устаните, слаби човече“, рече обавештач. „Хвала вам обома“, рече К. пријатно изненађен, полако се подиже и сам постави туђе руке на она места где му је највише био потребан ослонац. „Изгледа тако“, тихо шапну девојка К.-у на уво док су ишли према ходнику, „као да ми је нарочито стало да прикажем обавештача у доброј светлости, но мислите што год хоћете, ја ћу вам ипак рећи истину. Он није човек без срца. Иако није дужан да изводи болесне странке, ипак то чини као што видите. Можда нико од нас и није бездушан, сви бисмо ми можда радо хтели да притекнемо у помоћ, али пошто смо ми судски чиновници, човек можда добија утисак да смо бездушни и да никоме нећемо да помогнемо. Ја управо патим због тога.“ „Хоћете ли овде мало да седнете?“ упита обавештач. Беху већ у ходнику, баш пред оптужеником кога је К. раније ословио. К. се готово стидео од њега; раније је стајао пред њим тако усправно, а сада су двоје морали да га придржавају, његов шешир љуљкао је обавештач на раширеним прстима, фризура му је била у неред, коса му је падала на знојаво чело. Али оптуженик као да ништа од свега тога није примећивао. Стојећи понизно пред обавештачем који је гледао преко њега покушавао је само да се оправда што је ту. „Знам“, рече, „да данас још не могу добити решење на моје предлоге. Али ипак сам дошао. Мислио сам да могу овде да причекам, недеља је те имам времена, а овде не сметам.“ „Не морате се толико извињавати због тога“, рече обавештач. „Ваша савесност заслужује похвалу, додуше ви без потребе одузimate другима место, али ја вас, и поред тога, докле год

ми не досади, нећу спречавати у томе да тачно пратите ток ваше ствари. Кад човек види људе који срамно занемарују своју дужност, научи се да има стрпљења са људима као што сте ви. Седите.“ „Како уме да разговара са странкама“, шапну девојка. К. климну главом, али одмах се трже кад га обавештач поново упита: „Хоћете ли овде мало да седнете?“ „Не“, рече К., „нећу да се одмарам.“ Он је то рекао што је одлучније могао, но уистину веома би му годило да седне. Осећао се као да има морску болест. Чинило му се као да је на лађи која плови узбурканим морем. И изгледало му је као да валови ударају о дрвене зидове, да из дубине ходника допире бучање као од запенушане воде, да се ходник клати целом ширином и да странке које чекају с обе стране тону и издижу се. Но утолико је мање схватао мирноћу девојке и човека који су га водили. Био је препуштен њиховој милости, а ако га пусте, он ће се срушити као врећа. Њихове мале очи оштро су лутале тамо-амо. К. је осећао њихове равномерне кораке, иако он није корачао с њима, јер су га готово носили корак по корак. Најзад примети да њему говоре, али није их разумео. Чуо је само галаму свуд наоколо, кроз коју као да се пробијао непроменљив пискави звук сирене. „Гласније“, шапну оборене главе и постиђено, јер знао је да су говорили довољно гласно, иако их он не разуме. Тада га најзад запахну свежа ваздушна струја као да се зид пред њим процепио, и он чу крај себе: „Најпре хоће да иде а онда му сто пута можеш рећи да је ту излаз, а он ни да се макне.“ К. примети да стоји пред излазним вратима која је девојка отворила. Осетио је као да му се одједном вратила сва снага и, да би окусио слободу, стаде одмах на степеницу опраштајући се са својим пратиоцима који се нагнуше њему. „Хвала вам“, понављао је стискајући руке обома и окану се тога тек када му се учинило да им је, пошто су навикли на канцеларијски ваздух, тешко да поднесу сразмерно свеж ваздух који је долазио са степеништа. Једва су били у стању да одговоре и девојка би се можда стропоштала да К. није муњевитом брзином затворио врата. К. је стајао још један тренутак, мирно је загладио косу послуживши се џепним огледалцем и, подигавши шешир који је лежао на идућем степенику – обавештач га вероватно беше бацио тамо – потрча низ степенице тако чило и у дугим скоковима да се од те нагле промене готово уплашио. Таква

изненађења није му још приредило његово иначе потпуно чврсто здравствено стање. Да неће његово тело да се буну и да му спреми нов процес пошто је стари поднео тако лако? Мисао да идућом приликом оде до лекара није потпуно одбацио, но свакако ће све друге недеље искористити боље но ову – а у томе је свој господар.

Глава четврта

Пријатељица госпођице Бирстнер

Следећих дана К. није нашао могућност да проговори с госпођицом Бирстнер ни неколико речи. Покушавао је на најразличитије начине да јој приђе, али она је увек умела да то спречи. Он је одмах после канцеларије долазио кући, остајао је у својој соби и не палећи светлост седео на канабету, нетремице гледајући у предсобље. Ако би прошла служавка и затворила врата наизглед празне собе, он би после једног часа устао и поново их отворио. Ујутру је устајао сат раније него иначе не би ли можда насамо срео госпођицу Бирстнер када је одлазила у канцеларију. Али ниједан од тих покушаја није успео. Онда јој је написао једно писмо на канцеларију и једно на стан, покушао да у њему још једном оправда своје држање, нудио јој свако задовољење, обећао да никада неће прекорачити границе које му она буде поставила и молио је само да му пружи могућност да једном разговара с њом, тим више што ни код госпође Грубах ништа не може да предузме док се претходно не посаветује с њом. Најзад јој је саопштио да ће идуће недеље целог дана бити у својој соби и чекати на њен знак, који ће му дати наде да ће његова молба бити услишена или ће му бар објаснити зашто не може да му испуни молбу, иако јој је обећао да ће се у свему њој повиновати. Писма се нису вратила, али ни одговор није дошао. Међутим у недељу дође знак који је био довољно јасан. Одмах изјутра К. кроз кључаоницу примети у предсобљу неку необичну живост која се убрзо разјаснила. Једна наставница француског језика, родом иначе Немица, по имену Монтаг, слабуњава, бледа девојка, малко шантава, која је досад имала своју собу, пресељавала се у собу госпођице Бирстнер. Сатима се чуло

како шантуца кроз предсобље. Увек би заборављала још понеки комад рубља, чаршавче или књигу по коју је посебно требало отићи и пренети је у нов стан.

Када је госпођа Грубах донела доручак – откако се К. онако наљутио она уопште више није дала да га девојка услужује – К. се није могао уздржати да је не ослови први пут после пет дана. „Зашто је данас у предсобљу толика галама?“ упита сипајући кафу „зар не може да се престане с тим? Мора ли се баш недељом спремати?“ Мада К. није гледао у госпођу Грубах, приметио је како је одахнула као да јој је лакнуло. Чак и та строга К.-ова питања схватила је тако као да јој је он опростио или да почиње да јој опрашта. „Не спремамо, господине К.“, рече она, „само се госпођица Монтаг сели код госпођице Бирстнер и преноси своје ствари.“ Није рекла ништа више, већ је чекала како ће К. примити ово и хоће ли јој дозволити да говори даље. Али К. је хтео да је искуша, кашичицом је замишљено мешао кафу и ћутао. Затим погледа у њу и рече: „Јесте ли већ престали да сумњате у госпођицу Бирстнер?“ „Господине К.“, викну госпођа Грубах која је само чекала на ово питање и склопи руке пред К.-ом. „Ви сте недавно једну случајну примедбу сувише тешко примили. Није ми било ни на крај памети да увредим вас или ма кога другог. Та познајете ме већ доста дуго, господине К., и могли бисте да ми верујете. Немате појма колико сам патила последњих дана! Зар ја да оговарам своје станаре! А ви, господине К., веровали сте у то. Још сте рекли да вам откажем! Зар вама да откажем!“ Последњи узвик загуши се већ у сузама, она подиже кецељу к лицу и гласно зајеца.

„Та не плачите, госпођо Грубах“, рече К. и погледа кроз прозор. Мислио је само на госпођицу Бирстнер и на то да је страну девојку примила у своју собу. „Та не плачите“, понови он кад се окренуо к соби, а госпођа Грубах је још увек плакала. „Ни ја тада нисам рђаво мислио. Нисмо се само разумели. То се може некад десити и старим пријатељима.“ Госпођа Грубах склони кецељу с очију да би видела да ли се К. стварно измирио с њом. „Да, да, тако је то“, рече К. и, пошто судећи по држању госпође Грубах капетан није ништа одао, усуди се да још дода: „Зар стварно мислите да бих се због једне стране девојке

могао завадити с вама?“ „Е то је баш оно, господине К“, рече госпођа Грубах. Њена несрећа је била у томе што је имала обичај да каже нешто незграпно чим се мало ослободи. „Стално сам се питала: Зашто се господин К. непрестано заузима толико за госпођицу Бирстнер? Зашто се због ње свађа са мном, иако зна да не могу ни да тренем ако ми каже какву ружну реч? Та ја сам о госпођици Бирстнер рекла само оно што сам својим очима видела.“ К. не одговори ништа, јер код прве речи морао би је најурити из собе, а то није хтео. Задовољио се тиме да пије кафу, стављајући госпођи Грубах до знања да је излишна. Напољу се опет чуло шантуцање госпођице Монтаг, која је шпартала по читавом предсобљу. „Чујете ли ово?“ упита К. и руком показа у правцу врата. „Да“, рече госпођа Грубах и уздахну, „хтела сам да јој помогнем и служавку да јој ставим на располагање, али она је тврдоглава и хоће све сама да пресели. Чудим се госпођици Бирстнер. Чисто ми је мрско што имам госпођицу Монтаг на стану, а ето госпођица Бирстнер је, штавише, узима к себи у собу.“ „Што би се вас то тицало“, рече К. дробећи остатке шећера у шољи. „Јесте ли тиме нешто оштећени?“ „Не“, рече госпођа Грубах, „у ствари то је мени добро дошло, јер тако ми је испражњена соба па могу да сместим у њу мог нећака, капетана. Већ давно сам се плашила да вам је можда сметао ових дана док је морао да станује у соби до вас. Он нема много обзира.“ „Шта вам пада на памет!“ узвикну К. и устаде. „О томе нема ни говора. Ви, изгледа, сматрате да сам претерано осетљив што ово шеткање госпођице Монтаг – ево опет се враћа – не могу да поднесем.“ Госпођа Грубах се нашла у небраном грођу: „Треба ли да кажем, господине К., да госпођица Монтаг одгоди, даље, селидбу? Ако желите, сместа ћу јој рећи.“ „Али она ипак треба да се пресели код госпођице Бирстнер!“ рече К. „Да“, одговори госпођа Грубах, која није сасвим разумела шта К. тиме мисли. „Е па лепо“, рече К., „онда треба и да пренесе своје ствари.“ Госпођа Грубах само климну главом. Та нема беспомоћност која је наоко изгледала само као пркос дражила је К.-а још више. Стао је да шетка по соби од прозора до врата, чиме је госпођи Грубах одузео могућност да се удаљи, што би она вероватно учинила.

К. је баш стигао опет до врата кад неко закуца. Била је то служавка која јави да би госпођица Монтаг желела да разговара мало с господином К. те га стога моли да дође у трпезарију где га она чека. К. замишљено саслуша служавку и окрете се са готово подругљивим погледом уплашеној госпођи Грубах. Тај поглед као да је говорио да је К. већ давно предвидео тај позив госпођице Монтаг и да се тај позив потпуно слаже с узнемиравањем које је овог недељног преподнева морао да поднесе од станара госпође Грубах. Он посла натраг служавку с одговором да одмах долази. Затим приђе орману за одело да пресвуче горњи капут, а као одговор госпођи Грубах, која је тихо јадиковала због те досадне г-це Монтаг, обрати јој се само молбом да већ једном однесе посуђе од доручка. „Та нисте скоро ништа ни окусили“, рече госпођа Грубах. „Ах, носите само!“ викну К. Чинило му се да је госпођица Монтаг на неки начин свим стварима придодата и чини их одвратним.

Пролазећи кроз предсобље погледа у затворена врата собе госпођице Бирстнер. Али није био позван тамо већ у трпезарију, чија врата отвори без куцања.

Беше то дугачка али узана соба с једним прозором. У њој је било само толико места да се у угловима крај врата косо поставе два ормана, док је читав остали простор заузимао дугачки сто који је почињао у близини врата и допирао скоро до прозора, спречавајући готово прилаз прозору. Сто је већ био постављен за много особа, јер су недељом безмало сви станари ручавали ту.

Када је К. ушао, госпођица Монтаг се од прозора дуж једне стране стола упути у сусрет њему. Немо се поздравише. Онда госпођица Монтаг рече, држећи као и увек необично усправно главу: „Не знам да ли ме познајете?“ К. зашкиљи у њу. „Како да не“, рече он, „та ви станујете већ дуже времена код госпође Грубах.“ „Али чини ми се, ви се не бринете много за пансион“, рече госпођица Монтаг. „Не“, рече К. „Зар нећете да седнете?“ упита госпођица Монтаг. Ђутке донесоше две столице с другог краја стола и седоше једно према другом. Али госпођица Монтаг одмах устаде, јер на прозорској дасци беше заборавила своју ручну торбицу те пође да је донесе; шантуцала је преко целе собе. Кад се вратила, машући полако

торбицом рече: „Хтела бих само, по налогу моје пријатељице, да вам кажем неколико речи. Мислила је и сама да дође, али данас се нешто не осећа добро. Рекла ми је да је извините и да саслушате мене уместо ње. Ни она вам не би могла ништа друго рећи до оно што ћу вам ја казати. Напротив, мислим да вам ја могу рећи чак и више, јер сам донекле незаинтересована. Зар не мислите и ви тако?“

„А шта бисте то имали да ми кажете?“ одговори К., коме је дозлогрдило да непрестано осећа на својим уснама поглед госпођице Монтаг. Тиме као да је већ приграбила себи власт над оним што ће он тек рећи. „Госпођица Бирстнер очигледно неће да ми дозволи разговор у четири ока за који сам ја молио.“ „Тако је“, рече госпођица Монтаг, „или боље рећи није уопште тако, ви се необично оштро изражавате. И, уопште узев, разговори нису ни дозвољени ни недозвољени. Али може се десити да се разговори сматрају непотребнима и то је баш овде случај. Сада, после ваше примедбе, могу отворено да говорим. Ви сте моју пријатељицу замолили писмено или усмено за разговор. Но, тако бар морам да претпоставим, моја пријатељица не зна на шта треба да се односи тај разговор, те је уверена, из разлога који су мени непознати, да неће никоме донети користи ако до њега дође. Уосталом, она ми је тек јуче, сасвим површно, причала о томе, напоменувши да свакако ни вама није много стало до разговора, јер сте само једним случајем дошли на ту мисао и увидећете, и без неког нарочитог објашњења ако не сада а оно ускоро, бесмисленост читаве ствари. Ја сам јој одговорила да је то можда тачно, али да би се ствари потпуно рашчистиле, сматрам ипак корисним да вам се изричито да одговор. Понудила сам се да ја предузмем тај задатак и после извесног колебања моја пријатељица је пристала. Надам се да ово и вама иде у прилог, јер чак и најмања неизвесност у најбезначајнијим стварима увек је мучна, а ако се она, као у овом случају, лако може отклонити, онда је боље да то буде одмах.“ „Хвала вам“, рече К. брзо, полако се диже, погледа у госпођицу Монтаг, па затим преко стола, а онда кроз прозор – супротна кућа била је обасјана сунцем – и упути се вратима. Госпођица Монтаг пратила га је неколико корака као да у њега нема потпуно поверење. Но пред вратима обоје се повукоше,

јер се она отворише и у собу уђе капетан Ланц. К. га сад први пут виде изблиза. Био је то висок човек од око четрдесет година, опаљена, месната лица. Он се лако поклони, што је било упућено и К.-у, а затим приђе госпођици Монтаг и с пуно поштовања пољуби јој руку. Покрети му беху веома гипки. Његова учтивост упадљиво је одударала од К.-овог понашања према госпођици Монтаг. Па ипак се она, изгледа, није љутила на К.-а, јер га је, како се К.-у чинило, чак хтела представити капетану. Но К. није хтео да буде представљен, а не би ни био у стању да буде љубазан ни према капетану ни према госпођици Монтаг. Пољубац у руку значио је за њега да се ствара завера која под видом потпуне безазлености и несебичности хоће да спречи његово виђење са госпођицом Бирстнер. Међутим, К. је био убеђен не само у ово, него је стекао и уверење да је госпођица Монтаг изабрала добро али дволично средство. Она је претеривала што се тиче значаја односа између госпођице Бирстнер и К.-а, претеривала је, пре свега, у погледу значаја траженог разговора, покушавајући у исти мах да ствари искрене тако као да је К. онај који у свему претерује. Она ће се преварити, јер К. неће да претерује, он зна да је госпођица Бирстнер мала дактилографкиња која му се неће дуго опирати. Он намерно није уопште узео у обзир оно што је од госпође Грубах сазнао о госпођици Бирстнер. О свему томе размишљао је када је напуштао собу, једва се и поздравивши. Хтеде одмах да оде у своју собу, али тихи смех госпођице Монтаг који чу из трпезарије иза себе наведе га на мисао да би можда обома, и капетану и госпођици Монтаг, могао да приреди изненађење. Погледа око себе и послушну неће ли се појавити неко из околних соба, али свуда је владала тишина, само се из трпезарије чуо разговор а из ходника који води у кухињу глас госпође Грубах. Прилика је, изгледа, била повољна и К. се упути вратима собе госпођице Бирстнер па тихо закуца. Пошто се ништа не помаче, он закуца још једном, али одговора још није било. Да ли спава? Или се можда стварно не осећа добро? Или се притајила зато што слутити да то само може да буде К. који тако тихо куца? К. претпостави да се притајила и закуца јаче и, пошто је куцање опет било узалудно, он најзад отвори врата, опрезно и с осећајем да чини нешто неприлично и уједно бескорисно. У соби није било никога. Уосталом, соба је једва

још била налик на ону коју је К. познавао. До зида беху сад један за другим постављена два кревета, столице у близини врата биле су претрпане хаљинама и рубљем, један орман беше отворен. Госпођица Бирстнер беше вероватно отишла док је госпођица Монтаг заговарала К.-а. К. није био овим толико изненађен, скоро да није ни очекивао да ће се тако лако срести с госпођицом Бирстнер и овај покушај учинио је више из ината госпођици Монтаг. Али утолико му је мучније било када је, затворивши врата, угледао како на отвореним вратима трпезарије разговарају госпођица Монтаг и капетан. Они су стајали тамо можда још откако је К. отворио врата, мада су се правили као да га не посматрају. Тихо су разговарали, пратећи погледима К.-ове кретње, као што човек у разговору расејано гледа око себе. К.-а су ти погледи ипак непријатно погађали, те пожури дуж зида у своју собу.

Глава пета

Батинаш

Када је К. једне од идућих вечери пролазио ходником који је раздвајао његову канцеларију од главног степеништа – овог пута одлазио је скоро последњи кући, само су у експедицији радила још два послужитеља у малом светлосном пољу једне сијалице – чу уздахе иза врата иза којих је увек претпостављао да се налази собица за старудије, иако у њу никада није завиривао. Запањен, застаде и послушну још једном да би се уверио не вара ли се – за тренутак завлада тишина а онда наново стварно чу уздахе. Хтеде најпре да доведе једног од служитеља, јер можда ће бити потребан и сведок, али затим осети такву неодољиву радозналост да такорећи провали унутра. Као што је и претпостављао, била је то стварно собица за старудије. Иза прага су лежали неупотребљиви стари формулари и земљане мастионице претурене и празне. У самој собици стајала су три човека, погнута у ниској просторији. Светлила им је свећа причвршћена на једној од полица. „Шта радите ви овде?“ оте му се од узбуђења питање али не гласно. Човек који је очигледно господарио над осталом двојицом и који је најпре падао у очи, био је одевен у некакво тамно кожно одело, које му је откривало врат дубоко до прсију, а и читаве мишице. Човек ништа не одговори. Али она остала двојица повикаше: „Господине! Хоће да нас избатина зато што си се жалио на нас иследном судији.“ К. тек сада примети да су то стварно стражари Франц и Виљем и да онај трећи држи у руци шибу да би их батинао. „Ех!“ рече К. и загледа се у њих, „нисам се жалио, испричао сам само шта се десило у мом стану. А беспрекорно се нисте понели.“ „Господине!“ рече Виљем док је Франц очигледно покушавао да се иза њега заклони од оног трећег – „кад бисте ви

знали како смо ми слабо плаћени, ви бисте имали боље мишљење о нама. Ја морам да храним породицу, а Франц је, ето, хтео да се ожени. Човек гледа да се обогати како може, а поштеним радом, па ма колико се запињало, то не иде. Мене је преварило ваше фино рубље, наравно да је стражарима забрањено да тако поступају, и то није било у реду, али традиција је да рубље припадне стражарима, увек је тако било, верујте ми; а то је и разумљиво, јер шта значе такве ствари за човека који је имао ту несрећу да га ухапсе. Али, дабоме, ако он то јавно изнесе, онда следује казна.“ „То што сад кажете нисам знао. Ја нипошто нисам тражио да будете кажњени, мени је само стало до принципа.“ „Франц“, обрати се Виљем другоме стражару, „зар ти нисам рекао да господин није захтевао да будемо кажњени? Сад чујеш да није чак ни знао да морамо бити кажњени.“ „Не дозволи да те гану ове речи“, рече онај трећи К.-у, „казна је колико праведна толико и неизбежна.“ „Не слушај га“, рече Виљем и ућута само да би брзо принео устима руку по којој је добио ударац шибом, „нас само зато кажњавају што си нас ти пријавио. Иначе нам се ништа не би десило чак и да су сазнали шта смо учинили. Може ли се то назвати правдом? Нас двојица, а нарочито ја, истицали смо се као добри стражари кроз дуг период времена – и ти сам мораш признати да смо са гледишта власти савесно стражарили – имали смо добре изгледе да напредујемо и сигурно бисмо ускоро постали батинаши као овај овде који је, ето, имао срећу да га нико не пријави, јер такве пријаве се заиста врло ретко дешавају. А сада је, господине, све пропало, свршено је с нашим напредовањем у служби и ми ћемо морати да радимо још много подређеније послове него што је стражарска служба, и уз то добијамо сад ове страшно болне батине.“ „Зар шиба може да причини толике болове?“ упита К. загледајући шибу којом је батинаш пред њим махао. „Мораћемо да се скинемо голи“, рече Виљем. „Ах, тако“, рече К. и пажљиво се загледа у батинаша. Овај је био опаљен као морнар и имао је дивље, свеже лице. „Зар нема могућности да се ова двојица поштеде батина?“ упита га. „Не“, рече батинаш и смешећи се одмахну главом. „Свуците се“, нареди стражарима. А. К.-у рече: „Не смеш све да им верујеш, из страха од батина они су већ мало шенули. Оно што је на пример овај овде“, он показа на Виљема, „испричао о могућностима

свога напредовања у служби просто је смешно. Погледај колико има сала – први ударци шибом просто ће се изгубити у салу. – Знаш ли од чега је постао тако дебео? Он има обичај да свим ухапшеницима поједе доручак. Зар није појео и твој? Па наравно, рекао сам. Али човек с таквим трбухом неће постати батинаш док је жив, то је сасвим искључено.“ „Има и таквих батинаша“, тврдио је Виљем који је баш откопчавао појас од чакшира. „Нема“, рече батинаш и шибом га распали по врату тако да је просто премро од страха, „не слушај шта говоримо, већ се свлачи.“ „Ако их пустиш, добро ћу те наградити“, рече К. и не гледајући више у батинаша извади новчаник, „такви послови се, обострано, најбоље обављају оборених очију.“ „Ти би онда хтео и мене да пријавиш“, рече батинаш, „па и мени да натовариш батине.“ „А, не! Та буди паметан“, рече К., „да сам хтео да ова двојица буду кажњени, ја сад не бих желео да их откупим. Могао сам просто да затворим врата, да ништа више не видим и не чујем и да лепо одем кући. А ето нисам тако учинио и, штавише, озбиљно ми је стало до тога да их ослободим; да сам слутио да треба да буду кажњени или да чак само постоји та могућност, ја никада не бих споменуо њихова имена. Ја их уопште не сматрам кривима, крива је организација, криви су високи чиновници.“ „Тако је“, повикаше стражари и добише места ударац по већ разголићеним леђима. „Када би ти под овом шибом имао неког високог судију“, рече К. задржавши руком шибу која је опет хтела да се подигне, „ја те заиста не бих спречавао да распалиш по њему, напротив, дао бих ти чак и новац да се мало поткрепиш за добру ствар.“ „Оно што кажеш можда је и тачно“, рече батинаш, „али мене не може нико подмитити. Поставили су ме за батинаша и ја батинам.“ Стражар Франц који је досад био прилично уздржљив, надајући се можда добром исходу К.-овог заузимања, приђе вратима обучен још само у чакшире. Зграби К.-ову руку клекнувши и прошапута: „Ако не можеш постићи да нас обојицу поштеди, онда бар покушај да мене ослободиш. Виљем је старији од мене и у сваком погледу је мање осетљив, а пре неколико година већ је добио лакшу казну батинама. Али ја још нисам обешчашћен и само Виљем ме је натерао да овако поступим, а он је мој учитељ и у добру и у злу. Доле пред банком чека моја сирота вереница на исход, ја се

страховито стидим.“ Он К.-овим капутом обриса своје лице обливено сузама. „Нећу више да чекам“, рече батинаш, и зграбивши обема рукама шибу, удари по Францу док је Виљем чучао у углу и кришом гледао шта се догађа, не усуђујући се да окрене главу. Тада се проломи Францов непрекидан и непроменљив врисак, као да је долазио не од човека већ од инструмента који неко кињи. Цео ходник одјекивао је од њега, цела кућа га је морала чути. „Не дери се“, викну К., који се није могао уздржати и, напрегнуто гледајући у правцу одакле су морали доћи послужитељи, гурну Франца не одвећ јако али таман толико да се онесвестио и пао у грчу пипајући рукама по поду; али није избегао ударце, шиба га је погодила и на земљи; док се он превијао под њом, њен се вршак равномерно савијао горе-доле. У даљини се већ појавио послужитељ, а на неколико корака иза њега још један. К. брзо залупи врата, приђе једном од дворишних прозора и отвори га. Врискање се беше потпуно утишало. Да послужитељи не би пришли, он им викну: „Ја сам.“ „Добро вече, господине прокуристо!“ довикнуше му. „Је ли се нешто десило?“ „Не, не“, одговори К., „урла само пас у дворишту.“ И пошто се послужитељи не макнуше с места, додаде: „Радите ваш посао.“ Да не би морао да се упусти у разговор с послужитељима, наже се кроз прозор. Када је после једног часка поново погледао дуж ходника, њих већ није било. Но К. остаде ипак крај прозора; у собу за старудије није се усуђивао да уђе, а ни кући није хтео. Двориште у које је гледао било је мало и четвртасто, наоколо беху смештене канцеларијске просторије, сви прозори били су већ мрачни, само је на најгорњима зрачио одблесак месечине. К. је напрегнуто покушавао да продре погледом у помрчину једног дворишног кутка у коме су збрда-здола била нагомилана ручна колица. Тиштало га је што му није пошло за руком да спречи батинање, али није била његова кривица што му то није успело, јер да Франц није вриснуо – наравно да га је морало јако заболети, али у одлучном тренутку човек треба да се савлада – јер да није вриснуо, К. би по свој прилици нашао још неко средство да одговори батинаша. Кад је све ниже чиновништво олош, зашто би баш батинаш који има најнечовечнији посао чинио изузетак. К. је добро видео како су му засјале очи кад је угледао новчаницу; батине је вероватно само зато

применио да би још мало повисио мито. А К. не би штедео новац; било му је стварно стало до тога да ослободи стражаре; кад је већ почео да се бори против покварености овог судства, онда је само по себи разумљиво што се и с те стране умешао. Али у тренутку када је Франц вриснуо, свему је, наравно, био крај. К. није могао дозволити да дођу послужитељи и богзна ко још и затекну га у разговору с тим друштвом у соби за старудије. Ту жртву заиста нико не може да тражи од К.-а. Да је мислио то да учини, онда би било још једноставније да се сам скинуо и понудио се батинашу у замену за стражаре. У осталом, батинаш свакако не би пристао на ту замену јер тиме би, не извукавши за себе никакву корист, грубо прекршио дужност, и то вероватно двоструко прекршио, јер К.-а сигурно нико од судских службеника не сме да дирне докле год је поступак у току. А можда постоје за ово и нарочити прописи. У сваком случају К.-у није преостало ништа друго до да залупи врата, иако тиме за њега ни сада још није била отклоњена свака опасност. А што је ударио Франца то је жалосно и може се оправдати једино К.-овим узбуђењем.

У даљини је чуо кораке послужитеља; да им не би упао у очи, он затвори прозор и упути се главним степеништем. Код врата од собе за старудије мало застаде и ослушну. Била је потпуна тишина. Човек је можда испребијао стражаре на мртво име, били су потпуно у његовој власти. К. већ пружи руку ка кваци, али се повуче натраг. Ионако не може никоме више да помогне, а и послужитељи ће одмах доћи; но заверио се да ће ствар изнети и да ће учинити све што може да се као што ваља казне стварни кривци, високи чиновници од којих се још нико није усудио да се појави пред њим. Силазећи низ степенице пред банком, пажљиво је загледао све пролазнике, али нигде наоколо није видео девојку која би неког чекала. Дакле Францова примедба да га његова вереница чека показала се као лаж, која се, додуше, може опростити, јер је њоме хтео да изазове веће сажалење.

Ни следећег јутра К.-у нису излазили из главе стражари; на послу је био расејан, и да би га савладао, морао је још нешто дуже да остане у канцеларији него дан раније. Када је на повратку кући

пролазио опет мимо собе за старудије, он отвори врата као из навике. Није могао очима да верује у оно што је видео уместо очекиваног мрака. Све је било непромењено, исто онако као кад је отворио врата претходне вечери. Формулари и мастионице одмах иза прага, батинаш са шибом, још увек потпуно голи стражари, свећа на полици. Стражари стадоше да јадикују и викнуше: „Господине!“ К. сместа затвори врата и још песницама стаде да удара у њих као да ће тиме бити чвршће затворена. Скоро плачући отрча послужитељима који су мирно радили на машини за копирање. Они зачуђено прекинуше посао. „Та очистите већ једном собу за старудије!“ викну. „Удавићемо се у прљавштини!“ Послужитељи су били спремни да учине то сутрадан и К. климну главом. Сада, касно увече, не може их присилити да раде као што је првобитно хтео. Седе и да би за часак задржао послужитеље у близини, стаде да претура по копијама правећи се као да их прегледа. А затим, уверивши се да се послужитељи неће усудити да пођу истовремено с њим, он уморан и растројен пође кући.

Глава шеста

Ујак. Лени

Једног поподнева – К. је баш био у највећем послу завршавајући преписку – у собу уђе, угуравши се између два послужитеља који су уносили списе, К.-ов ујак Карл, мали сеоски поседник. К. је већ раније толико страховао при помисли да ће ујак доћи, да се сад није много ни уплашио. Знао је он добро већ неких месец дана да ујак мора доћи. Већ тада му се чинило да га види како, мало погурен, држи згужван панама шешир у левој руци и пружа му већ издалека десну, дајући му је преко писаћег стола у таквој безглавој журби да је обарао све што му је стајало на путу. Ујак је стално био у журби, јер га је прогонила несрећна мисао да при свом једнодневном боравку у главном граду мора обавити све што је замислио, а уз то није хтео да се лиши ни случајног ћаскања, посла или задовољства. А К. му је у свему овом морао бити при руци и примити га на преноћиште. Он му је као свом бившем тотору дуговао нарочиту захвалност. „Утвара са села“ звао га је обично К.

Чим се поздравише – није имао времена да седне у фотељу коју му је К. понудио – он замоли К.-а за кратак разговор у четири ока. „То је потребно“, рече с муком гутајући плувачку, „потребно је ради мог умирења.“ К. одмах посла послужитеље из собе и нареди им да никога не пуштају унутра. „Шта то чујем, Јозефе?“ викну ујак кад остадоше сами, седе на сто и подметну испод себе, и не гледајући, разне хартије да би удобније седео. К. је ћутао. Знао је шта ће сад доћи, али како је једном осетио олакшање после напорног рада, он се најпре предаде некој пријазној малаксалости и загледа се кроз прозор на супротну страну улице од које је са свог седишта могао да види само мали троугли језичак, комад празног кућног зида између

два излога трговине. „Ти гледаш кроз прозор!“ викну ујак подигавши руке, „та одговори ми за милог Бога, Јозефе! Је ли истина, може ли да буде истина?“ „Драги ујаче“, рече К. и трже се из своје расејаности, „ја уопште не знам шта хоћеш од мене.“ „Јозефе“, одговори ујак прекорно, „колико ја знам, ти си увек говорио истину. Треба ли да схватим твоје последње речи као рђав знак?“ „Сад наслућујем шта хоћеш“, послушно рече К., „ти си вероватно чуо о мом процесу.“ „Тако је“, одговори ујак, лагано климајући главом, „чуо сам о твом процесу.“ „А од кога?“ упита К. „Ерна ми је о њему писала“, рече ујак, „она, додуше, није с тобом у вези јер ти се, нажалост, не бринеш много о њој, али ето ипак је сазнала. Данас сам примио писмо и, разуме се, одмах сам допутовао. Само из тог разлога, но изгледа да је то довољан разлог. Могу ти прочитати место које се тебе тиче.“ Он извади писмо из лиснице. „Ево га. Она пише: 'Јозефа већ дуго нисам видела. Прошле недеље била сам једном у банци, али Јозеф је био толико запослен да ме нису пустили к њему; чекала сам скоро један сат, а онда сам морала кући, јер сам имала час клавира. Желела сам да разговарам с њим, можда ће се ускоро пружити прилика за то. О мом имендану послао ми је велику кутију чоколаде, то је било врло лепо и пажљиво. Заборавила сам да вам о томе онда пишем и тек сада, кад ме питате, сетила сам се тога. Треба, наиме, да знате да чоколада у пансиону одмах плане, једва си се освестио да си добио на поклон чоколаду а ње већ нема. Али што се тиче Јозефа, хтела сам још нешто да кажем. Како рекох, у банци ме нису пустили к њему јер је баш водио разговор с једним господином. Пошто сам неко време мирно чекала, упитам послужитеља хоће ли разговор још дуго трајати. Рекао ми је да би то могло да буде, јер се вероватно ради о процесу који се води против господина прокуристе. Упитала сам какав је то процес и не вара ли се, а он ми је одговорио да се не вара, јер води се неки процес, и то тежак процес, али он ништа више не зна. Додао је да би и он сам радо помогао господину прокуристи, који је добар и праведан човек, али не зна како, и зато би желео да се утицајна господа заузму за господина прокуристу. До тога ће сигурно и доћи и најзад ће се све лепо завршити. Но засада ствари не стоје добро судећи по нерасположењу господина прокуристе. Ја, дабогме, тим речима

нисам придавала много значаја. Покушала сам да умирим припростог послужитеља и забранила сам му да другима говори о томе. Ја сматрам да се читава ствар своди на рекла-казала. Но било би можда ипак добро да ти, драги оче, испиташ ствар при твојој идућој посети. Неће бити тешко да сазнаш што подробније, па ако буде стварно потребно, ти интервениши преко твојих многобројних утицајних познаника. А ако, пак, не буде потребно, што је највероватније, онда ће бар твоја ћерка имати прилику да те загрли и она ће се томе радовати.' Добро дете“, рече ујак завршивши читање и обриса неколико суза из очију. К. климну главом, он је због разних незгода у последње време потпуно заборавио на Ерну, па чак и на њен имендан. Прича о чоколади била је очигледно измишљена само зато да би га оправдала пред ујаком и ујном. Било је врло дирљиво и карте за позориште које је решио да јој одсада редовно шаље неће бити довољна награда за њу, али за посете пансиону и за разговоре са малом осамнаестогодишњом гимназијалком није био сада расположен. „А шта сад кажеш?“ упита ујак који је услед писма заборавио на журбу и узбуђење и као да га је још једном читао. „Да, ујаче“, рече К., „истина је.“ „Истина?“ викну ујак. „Шта је истина? Како може да буде истина? Какав процес? Та није ваљда кривични процес?“ „Кривични процес“, одговори К. „И ти мирно седиш овде а имаш на врату кривични процес?“ викну ујак постајући све гласнији. „Што сам мирнији утолико је боље за исход процеса“, уморно рече К., „не бој се.“ „То не може да ме умири!“ викну ујак. „Јозефе, драги Јозефе, помисли на себе, на твоје рођаке, на наш добар глас! Ти си досад био наш понос па не смеш постати наша срамота. Твоје држање“, он наже главу и погледа у Јозефа, „не свиђа ми се. Тако се не понаша човек који је невино оптужен и који још има снаге. Де, кажи ми брзо о чему се ради да бих могао да ти помогнем. Ради се о банци, је л' тако?“ „Не“, одговори К. и устаде, „али ти, драги ујаче, говориш сувише гласно. Послужитељ вероватно стоји пред вратима и прислушкује. То ми је непријатно. Боље је да одемо. А онда ћу ти, ако будем могао, одговорити на сва питања. Знам врло добро да сам дужан да положим породици рачун.“ „Тачно!“ викну ујак, „врло тачно, само пожури, Јозефе, пожури!“ „Морам да издам још неке налоге“, рече К. и телефоном позва к себи заменика који после

неколико тренутака уђе унутра. У свом узбуђењу ујак му руком показа да га је К. позвао, што је и иначе било јасно. К., који је стајао пред писаћим столом, тихим гласом уз помоћ разних аката објасни младом човеку, који је слушао укрућено али пажљиво, шта треба да се још данас сврши за време његовог одсуства. Ујак им је сметао зато што је најпре стајао раширених очију нервозно грицкајући усне, иако није слушао, а сметао је већ и сам његов изглед. Затим је стао да шета горе-доле по соби, заустављајући се покатак пред прозором или неком сликом, непрестано узвикујући нешто као: „Мени је то сасвим неразумљиво!“ или: „Реците ми само шта ће се из тога изродити!“ Млади човек правио се као да ништа од тога не примећује, мирно је саслушао К.-ове налоге, прибележио је нешто и отишао поклонивши се К.-у и ујаку који му је баш био окренут леђима и гледао кроз прозор гужвајући раширеним рукама завесе. Тек што су се врата затворила, а ујак викну: „Најзад је отишао тај лутан, а сад можемо да идемо и ми. Најзад!“ Нажалост, није било начина натерати ујака да се у предворју, где је стајало неколико чиновника и послужитеља и где је баш пролазио и заменик директора, окани питања о процесу: „Дакле, Јозефе“, поче ујак лако салутирајући на клањања људи у ходнику, „реци ми сад отворено какав је то процес.“ К. даде неколико безначајних одговора, насмеја се мало и тек на степеницама објасни ујаку да пред људима није хтео да говори отворено. „Имаш право“, рече ујак, „али говори сад“, слушао је нагнуте главе и повлачећи брзо и кратко дим из цигаре. „Пре свега, ујаче“, рече К., „не ради се уопште о процесу пред обичним судом.“ „То је зло“, рече ујак. „Како?“ упита К. и погледа у ујака. „Велим да је то зло“, понови ујак. Стајали су на излазним степеницама које воде на улицу; пошто је, изгледа, портир прислушкивао, К. повуче ујака доле; упалоше у жив улични саобраћај. Ујак који ухвати К.-а испод руке није се више тако упорно распитивао о процесу и неко време су чак ишли ћутке. „А како се то десило?“ упита најзад ујак и заустави се тако нагло да људи иза њега уплашено устукнуше. „Али такве ствари не наилазе изненада, оне се дуго припремају, било је сигурно и знака о томе. Зашто ми ниси писао? Ти знаш да ја за тебе чиним све, ја сам у неку руку још увек твој тотор и до данас сам био на то поносан. Наравно, ја ћу ти и сад

помоћи, само што је сада врло тешко кад је процес већ у току. Најбоље би било да узмеш мало одсуство и да дођеш к нама на село. Сад тек видим да си и мало ослабио. На селу ћеш се оснажити, што ће ти добро доћи, јер ти још предстоји напор. А сем тога ћеш се у неку руку склонити од суда. Овде они располажу разним средствима притиска које у случају потребе могу аутоматски и на тебе да примене, а на село би прво морали да пошаљу своје органе или да дејствују само писменим, телеграфским или телефонским путем. Тиме би се, свакако, отупила оштрица, па иако се не би ослободио, то би ти ипак пружио прилике да одахнеш.“ „Могли би ми забранити да отпутујем“, рече К., на кога су ујакове разборите речи почеле да делују. „Не верујем да ће то учинити“, рече ујак замишљено, „твојим одласком неће они не знам колико изгубити од моћи.“ „Мислио сам“, примети К. и ухвати ујака испод руке како би га спречио да застајкује, „да ћеш ти читавој ствари придати још мањи значај него ја, а, ето, ти је сам узимаш тако тешко.“ „Јозефе“, викну ујак и, да би застао, хтеде да му се отме, али га К. није пуштао, „ти си се променио, та ти си имао тако добру моћ схватања; зар те она баш сада издаје? Зар хоћеш да изгубиш процес? Знаш ли шта то значи? То значи да ти је просто одзвонило. А страдаће и цела породица, или ако ништа друго, сасвим ће јој се окаљати образ. Та прибери се, Јозефе. Ја сам ван себе због твоје равнодушности. Кад те човек види, скоро би поверовао у пословицу: 'Имати такав процес значи унапред га изгубити'.“

„Драги ујаче“, рече К., „глупо је узбуђивати се, глупо с твоје стране а било би и с моје стране. Узбуђењем се не добијају процеси. Признај мало и моја практична искуства као што и ја увек, па ево и сада, веома ценим твоја чак и када ме она изненађују. Кад кажеш да ће због процеса страдати и породица – што мени не иде у главу, но то је споредно – онда ћу те радо у свему слушати. Само не сматрам да би боравак на селу нешто користио, чак ни по твом резонувању, јер то би значило бекство и признавање кривице. Осим тога, ја јест да сам овде више изложен, али могу и сам боље да гурам ствар.“ „Тачно“, рече ујак тоном као да су им се најзад приближила схватања, „ја сам ти то предложио само зато што сам мислио да је

ствар доведена у опасност због твоје равнодушности ако овде останеш, те сам сматрао да је боље да узмем ја ствар у руке уместо тебе. Али ако хоћеш енергично сам да гураш ствар, онда је то, наравно, кудикамо боље.“ „У томе смо се дакле сложили“, рече К. „Да ли би сада могао да предложиш шта да учинимо најпре?“ „О томе морам наравно још да размислим“, рече ујак. „Мораш имати на уму да ја већ двадесет година живим скоро непрекидно на селу и ту човек губи проницљивост за овакве ствари. Разне везе с важним личностима које се овде можда боље сналазе ослабиле су саме по себи. Ти знаш да сам ја на селу мало усамљен. Човек то, у ствари, примећује тек у оваквим случајевима. Твоја ствар ми је дошла и донекле неочекивано, иако сам, зачудо, после Ерриног писма већ тако нешто и наслућивао, а данас, чим сам те видео, знао сам то скоро сигурно. Но то је споредно, сада је најважније не губити време.“ Већ док је ово говорио, он је, пропевши се на прсте, дао знак једном аутомобилу и довикнувши шоферу адресу повукао је К.-а у кола. „Одвешћемо се сада адвокату Хулду“, рече, „он је био мој школски друг. Име је сигурно и теби познато. Није? Е, то ме чуди. Он као бранилац и сиротињски адвокат ужива леп углед. А ја у њега имам велико поверење, нарочито као у човека.“ „Мени је право што год ти предузмеш“, рече К., иако су му журба и хитња којима је ујак увек прилазио стварима биле непријатне. Није баш било тако угодно отићи као оптужени сиротињском адвокату. „Нисам знао“, рече „да се у таквој ствари може потражити адвокат.“ „Али наравно“, рече ујак, „то се по себи разуме. А зашто да не? А сада, да бих био тачно обавештен о ствари, испричај ми све што се досад десило.“ К. сместа поче да прича не прећутавши ништа. Његова потпуна отвореност била је једини протест који је дозволио себи против ујаковог гледишта да је процес велика срамота. Име госпођице Бирстнер споменуо је само једном, узгредно, али то није ишло на уштрб искренности, јер госпођица Бирстнер није имала никакве везе с процесом. Док је причао, гледао је кроз прозор и посматрао како се управо приближују оном делу предграђа у коме су се налазиле судске канцеларије. Скренуо је на то пажњу ујаку, али овај тој околности није придавао никакав значај. Ауто се заустави пред једном мрачном кућом. Ујак зазвони одмах у партеру, на првим

вратима. Док су чекали, он је, смешећи се, кезио своје велике зубе и прошапутао: „Осам сати. Необично време за посете странака, али Хулд ми то неће замерити.“ У оканцу на вратима се појавише два велика црна ока, погледаше за тренутак оба госта и нестадоше; но врата се нису отворила. Ујак и К. саопштише један другом чињеницу да су видели два ока. „То је нова собарица која се плаши страних лица“, рече ујак и закуца још једном. И опет се појавише очи које су изгледале готово жалосне, али то је можда била само варка проузрокована отвореним гасним пламеном који им је жестоко шиштећи горео изнад самих глава, али давао мало светлости. „Отворите“, викну ујак и песницом удари у врата, „то су пријатељи господина адвоката!“ „Господин адвокат је болестан“, чу се иза њих шапат. На другом крају ходника стајао је на вратима неки господин у домаћој хаљини и сасвим тихо им то саопштио. Ујак који је већ био љут што толико чека нагло се окрете и викну: „Болестан? Ви кажете да је болестан?“ и скоро претећи упути се њему као да је господин та болест. „Већ су отворили“, рече господин, показа на адвоката врата, скуп своју домаћу хаљину и ишчезе. Врата се стварно беху отворила и једна млада девојка – К. је препознао тамне, мало буљаве очи – у дугој белој кецељи стајала је у предсобљу са свећом у руци. „Убудуће отворите брже!“ рече ујак уместо поздрава док се девојка лако поклонила. „Хајдемо, Јозефе“, рече затим К.-у који се полако провуче мимо девојке. „Господин адвокат је болестан“, рече девојка пошто се ујак без оклевања журно упутио једним вратима. Девојка се већ окренула да закључа врата, а К. ју је још увек зачуђено посматрао. Имала је луткасто заобљено лице и не само што су јој бледи образи и брада били заокругљени, већ и слепоочнице и ивице чела. „Јозефе!“ поново викну ујак, а девојку упита: „Је ли опет мана срца?“ „Мислим да је тако“, рече девојка и искористи време да пође напред са свећом и да отвори собна врата. У једном углу собе, у који још није продрла светлост свеће, подиже се у постељи једно лице с дугачком брадом. „Лени, ко то долази?“ упита адвокат који засењен свећом није препознао госта. „Ја сам, Алберт, твој стари пријатељ“, рече ујак. „Ах, Алберт“, рече адвокат и паде натраг у јастуке као да при тој посети не треба да се претвара. „Је ли ти заиста тако рђаво?“ упита ујак и седе на ивицу постеље. „Ја не верујем. То је срчани

напад и проћи ће као што су и други прошли.“ „Може бити“, тихо рече адвокат, „али горе је него што је икада било. Тешко дишем, не спавам уопште, и сваким даном сам све слабији.“ „Тако“, рече ујак чврсто притискујући својом великом руком панама шешир на колено. „То су рђаве новости. А имаш ли добру негу? Па и некако је суморно овде, мрачно. Протекло је већ доста времена откад сам последњи пут био овде. Онда ми је изгледало пријатније. Ни твоја мала госпођица не изгледа много весела или се можда само претвара.“ Девојка је још стајала код врата са свећом у руци; колико се по њеном неодређеном погледу могло закључити, гледала је пре у К.-а него у ујака, чак и сада док је овај о њој говорио. К. се наслони на једну столицу коју је био примакао близу девојке. „Када је човек болестан као ја“, рече адвокат, „мора да има мира. Мени није суморно.“ После краће станке додаде: „А Лени ме добро негује, она је вредна.“ Но ујака то није убедило. Он је очевидно имао предрасуду према болничарки, и мада болеснику није ништа одговорио, пратио је болничарку строгим погледом како прилази постељи, ставља свећу на ноћни сточић, нагиње се над болесником и шапуће са њим намештајући му јастуке. Он готово заборави на обзир према болеснику, устаде, поче да шврља иза болничарке тамо-амо, и К. се не би зачудио да ју је позади ухватио за сукњу и повукао од постеље. Сам К. је све то мирно посматрао, адвоката болест била му је донекле добро дошла; он није могао да се одупре ревности коју је ујак показао за његову ствар те је поздравио ову препреку на коју је та ревност наишла без његовог, К.-овог, удела. Тада рече ујак, можда само у намери да увреди болничарку: „Госпођице, молим вас оставите нас за часак саме, имам да разговарам са мојим пријатељем о једној личној ствари.“ Болничарка која је још била дубоко нагнута над болесником и баш поравнавала поред зида креветски чаршав, окрете само главу и рече врло мирно, што је упадљиво одударало од ујакових речи које су час запињале од беса час се претварале у праву бујицу: „Као што видите, господин је толико болестан да не може разговарати ни о једној ствари.“ Поновила је ујакове речи вероватно само из комотности, па ипак би и незаинтересован човек могао да схвати то као изругивање. Али, наравно, ујак скочи као да га је змија ујела: „Проклета жено!“ рече прилично неразговорно, гушећи се од

узбуђења. К. се уплаши, иако је тако нешто и очекивао, па притрча ујаку у чврстој намери да му обема рукама запуши уста. Али, срећом, иза девојке се подиже болесник, ујак направи мрачно лице као да је прогутао нешто одвратно, а онда мирније рече: „Ни нас, наравно, још није оставила памет; да оно што тражим није могуће, ја га не бих ни тражио. Молим вас, идите сада!“ Болничарка је стајала управо крај постеље, потпуно окренута ујаку и, како се К.-у учинило, једном руком миловала је адвокатову руку. „Пред Леном можеш све да кажеш“, рече болесник, без сумње тоном усрдне молбе. „Не тиче се мене“, рече ујак, „то није моја тајна.“ И он се окрете као да не мисли више да се упушта у преговоре, али даје још нешто времена за размишљање. „А кога се тиче?“ упита адвокат угаслим гласом и опет се завали у јастуке. „Мога нећака“, рече ујак, „ја сам и њега довео.“ И представи га: „Прокуриста Јозеф К.“ „Ох“, рече болесник много живље пружајући руку К.-у, „опростите, ја вас нисам ни приметио. Иди, Лени“, рече затим болничарки која се није више опирала и даде јој руку као да се за дуго време опрашта с њом. „Дакле“, рече он најзад ујаку који такође умирен приђе ближе, „ти ниси дошао да ме посетиш као болесника већ пословно.“ Чинило се да је адвоката до сада кочила помисао да је ујак дошао да га посети као болесника. Сада је изгледало да је ојачао и, наслањајући се на један лакат, што је морало бити прилично напорно, непрестано је чупкао један прамен усред браде. „Изгледаш већ много здравији“, рече ујак, „чим је ова вештица изишла.“ Заћута, па прошапута: „Кладим се да прислушкује!“ и притрча вратима. Али иза врата није било никога и ујак се врати не разочаран већ огорчен, јер то што није прислушкивала учинило му се као још већа злоба: „Ти је не познајеш“, рече адвокат не узимајући више болничарку у заштиту; можда је тиме хтео да да на знање да јој није потребна заштита. Но сада продужи много саосећајнијим тоном: „Што се тиче ствари твог нећака, бићу срећан ако моје снаге буду довољне за тај веома тежак задатак; бојим се да оне неће бити довољне, али хоћу све да покушам; ако моје снаге не буду довољне, може се потражити још нечија помоћ. Искрено речено, ствар ме исувише занима те не бих могао одолети да у њој не учествујем. Ако ми срце не издржи, онда ће бар овде имати достојну прилику да ме сасвим изда.“ К.-у се

чинио да не разуме ни речи од целог тог говора, те погледа у ујака као да ће код њега наћи објашњење, али ујак је са свећом у руци седео на ноћном сточићу са кога се већ откотрљала на тепих једна боца с леком, одобравао је главом све што је адвокат рекао, био је са свачим сагласан и покатакд би погледао у К.-а као да и од њега тражи сагласност. Да није ујак можда већ раније причао адвокату о процесу? Али то је било немогуће, све оно што се раније десило говорило је против тога. „Не разумем“, рече стога К. „Па да вас нисам рђаво разумео?“ упита адвокат исто тако зачуђено и збуњено као и К. „Можда сам пренаглио. О чему сте хтели да разговарате са мном? Мислио сам да се ради о вашем процесу.“ „Наравно“, рече ујак а затим упита К.-а: „Па шта хоћеш?“ „Слушајте, откуд знате о мени и мом процесу?“ упита К. „Ах, тако“, рече адвокат смешећи се, „та ја сам адвокат па се крећем у судским круговима. Разговарамо о разним процесима, а оне значајне човек памти, нарочито када се ради о нећаку мог пријатеља. То није ништа чудно.“ „Па шта хоћеш?“ упита још једном К.-а. „Ти си толико узнемирен.“ „Ви се крећете у тим судским круговима?“ упита К. „Да“, рече адвокат. „Питаш као дете“, рече ујак. „А са ким да се дружим ако не са људима моје струке?“ додаде адвокат. То је звучало толико убедљиво да К. не одговори ништа. „Та ви радите при суду у палати правосуђа, а не на тавану“, хтеде да каже али се не усуди да то стварно изговори. „Морате имати на уму“, настави адвокат као да изјављује нешто сасвим разумљиво, излишно и узгредно, „морате имати на уму да ја из тог дружења са њима извлачим велике користи за моју клијентелу, и то многоструке, човек о томе не може увек ни да говори. Наравно да ме је болест сада мало омела, али опет посете ме добри пријатељи из суда и тако ипак сазнам понешто. Сазнам можда више него многи који у најлепшем здрављу по читав дан проведу у суду. Ето, на пример, баш сада имам једну драгу посету.“ И показа на мрачан угао собе. „Где то?“ упита К. готово грубо, у првом изненађењу. Усплахирено је стао да се обазире; светлост мале свећице није могла да допре до супротног зида. И стварно тамо у углу поче нешто да се миче. У светлости свеће коју је сада ујак подигао видело се како тамо, за малим сточићем, седи један постарији господин. Ваљда није ни дисао кад га тако дуго нису приметили. Сада полако устаде, очито

незадовољан тиме што је на њега скренута пажња. Изгледало је као да рукама којима је махао као крилцима хоће да се одбрани од представљања и поздрављања, као да нипошто не жели да смета својим присуством и као да свесрдно моли да га опет оставе у помрчини и забораве на његово присуство. Али ово му нису више могли учинити по вољи. „Ви сте нас, наиме, изненадили“, објасни адвокат махнувши господину да приђе ближе, што овај учини полако, са устезањем, базирајући се око себе, но ипак са извесним достојанством, „ово је мој пријатељ К. а ово је његов нећак, прокуриста Јозеф К., а ово је господин канцеларијски директор – господин канцеларијски директор био је дакле тако љубазан да ме посети. Вредност такве посете може да цени само неко ко је упућен у ствари и зна како је господин канцеларијски директор претрпан послом. Али ето, он је ипак дошао и ми смо спокојно разговарали, колико ми је допуштала моја изнемоглост. Додуше, нисмо забранили Лени да пушта посетиоце, јер их нисмо ни очекивали, али ипак смо сматрали да треба да останемо насамо. И уто си ти, Алберте, стао песницама да груваш у врата те је господин канцеларијски директор узео столицу и преместио се у ћошак. А сад се показало да можда имамо да претресемо једну заједничку ствар, то јест ако сте за то расположени, те можемо опет лепо да седнемо заједно. Господине директоре“, рече климнувши главом и снисходљиво се смешећи па показа на наслоњачу близу постеље. „Нажалост, могу да останем још само неколико минута“, љубазно рече канцеларијски директор и, широко се заваливши у наслоњачу, погледа на сат, „посао ме зове. Наравно, нећу пропустити прилику да упознам пријатеља мога пријатеља.“ Он мало наже главу према ујаку који је изгледао веома задовољан новим познанством, али како по својој природи није умео да изрази смерност, он пропрати речи канцеларијског директора збуњеним али гласним смехом. Ружан приказ! К. је све то мирно посматрао, јер за њега се нико није бринуо. Канцеларијски директор, извучен сада из скровишта, присвоји себи право да он води разговор, као што је, изгледа, и навикао, а адвокат, који се само зато правио да је изнемогао да би се отарасио нових посетилаца, слушао је пажљиво, ставивши руку на уво, док се ујак који је држао свећу – љуљао ју је на бутини а адвокат је у неколико махова забринуту

погледао онамо – убрзо опет снашао, и сад је био очаран и начином излагања канцеларијског директора и његовим меким таласастим покретима руке којима је пропраћао своје речи. На К.-а, који се наслонио на креветску ногу, канцеларијски директор можда намерно није обраћао пажњу. К. је старој господи служио само као слушалац. Уосталом, он је једва и знао о чему је реч и мислио је час на болничарку и на ујаков рђав поступак с њом, час на то није ли канцеларијског директора већ једном видео, можда чак и на збору при свом првом претресу. Па иако се можда вара, ипак би канцеларијски директор одлично пристајао уз учеснике збора из првих редова, уз ону стару господу с ретким брадама.

Тада се сви тргоше на један звук из предсобља, који као да је долазио од разлупаног порцулана. „Идем да видим шта се десило“, рече К. и полако пође као да још пружа осталима прилику да га задрже. Тек што је изишао у предсобље, трудећи се да се снађе у мраку, кад се на његову руку којом је још држао врата положи једна мала рука, много мања од К.-ове, која тихо затвори врата. Била је то болничарка која је овде чекала. „Ништа се није десило“, шапну она, „бацила сам само један тањир о зид да бих вас натерала да изађете.“ К. збуњено рече: „И ја сам на вас мислио.“ „Утолико боље“, рече болничарка, „ходите.“ После неколико корачаја стигоше до других врата од мутног стакла и болничарка их пред К.-ом отвори. „Уђите“, рече она. Беше то несумњиво адвокатава соба за рад; колико се дало видети на месечини која је сад обасјавала само мали, четвороугласти део патоса крај свакога од три прозора, у соби се налазио тежак старински намештај. „Овамо“, рече болничарка и показа на тамну шкрињу са наслоном у дуборезу. Чим је сео, К. баци поглед око себе. Била је то велика, висока соба и клијенти сиротињског адвоката морали су се овде осећати мањи од макова зрна. К.-у се учини да види посетиоце како ситним корацима прилазе огромном писаћем столу. А онда заборави на то и усредсреди сву своју пажњу на болничарку која је седела сасвим уз њега, пригњечивши га скоро уз бочни наслон. „Мислила сам“, рече она, „да ћете доћи к мени и без мог позива. Ипак је било чудно. Најпре нисте скидали ока с мене откако сте ушли, а затим сте ме пустили да чекам. Иначе, зовите ме

Лени“ – додаде брзо и неочекивано, као да се не сме пропустити ниједан тренутак овог разговора. „Радо“, рече К. „А што се чудноватости тиче, Лени, она се лако може објаснити. Прво и прво, морао сам да слушах блебетање старе господе и нисам могао без разлога да киднем, а друго, ја нисам дрзак него пре стидљив, а и ви, Лени, богме нисте изгледали тако као да се једним махом можете освојити.“ „Ах, то не“, рече Лени и ставивши руку преко наслона погледа у К.-а, „али ја вам се нисам свидела, а вероватно вам се ни сада не свиђам.“ „Рећи да ми се свиђате није много“, рече К. изврдавајући. „Ох!“ рече она с осмехом; К.-ова примедба и овај мали узвик дали су јој извесну надмоћност над К.-ом. К. је зато ћутао један тренутак. Пошто се већ навикао на мрак у соби, могао је сада да распозна разне појединости намештаја. Нарочито му је падала у очи једна велика слика која је висила десно од врата и он се нагну да би је боље видео. Представљала је човека у судијском талару; седео је на великој председничкој столици чија се позлата многоструко истицала на слици. Необично је било то што судија није седео мирно и достојанствено, већ је леву руку чврсто притиснуо на леђни наслон и приручје, док му је десна била потпуно слободна и само је шаком обухватала приручје, те је изгледало као да ће у следећем тренутку нагло и, можда испуњен гневом, скочити да би изрекао нешто одлучујуће или чак објавио пресуду. Оптуженог је вероватно требало замислити на подножју степеница чији се горњи део, покривен жутиим тепихом, видео још на слици. „Можда је то мој судија“, рече К. и прстом показа на слику. „Ја га познајем“, рече Лени и такође погледа у слику, „он чешће навраћа овамо. Слика је из његових младих дана, али никад јој није могао бити ни сличан, јер је готово патуљастог раста. Али он је тражио да га истегле на слици, јер је глупо сујетан као и сви овде. Али и ја сам сујетна и врло незадовољна што вам се никако не свиђам.“ На ову последњу примедбу К. одговори само тиме што загрли Лени и привуче је себи, а она му лагано наслони главу на раме. А у вези с оним осталим упита: „Какав положај има он?“ „Он је истражни судија“, одговори она и ухвативши К.-ову руку којом ју је грлио поче да се игра његовим прстима. „И опет само истражни судија“, разочарано рече К., „високи чиновници се крију. Али он седи на председничкој столици.“

„Све је то машта“, рече Лени нагињући лице над К.-ову руку, „у ствари, он седи на кухињској столици на коју је стављено једно коњско ћебе. Али зар морате стално да мислите на ваш процес?“ додаде полако. „Не, никако“, рече К., „ја канда чак и премало мислим на њега.“ „Грешка коју чините није у томе“, примети Лени, „ви сте, како сам чула, исувише непопустљиви.“ „Ко је то рекао?“ упита К.; осећао је на грудима њено тело и погледа је доле у њену бујну, тамну, чврсто уплетену косу. „Одала бих вам много кад бих вам то рекла“, одговори Лени. „Молим вас, не распитујте се за име, него гледајте да отклоните грешку. И не будите више тако непопустљиви. Овом суду се човек не може одупрети. Потребно је признати. Молим вас, признајте идућом приликом. Тек онда ћете моћи да се извучете, тек онда. Али чак ни ово нећете постићи без туђе помоћи, а што се ће тиче, ништа се не бојте, ја ћу вам је сама пружити.“ „Ви сте добро обавештени о овом суду и о смицалицама које су ту потребне“, рече К. и, како се она сувише чврсто привијала уз њега, посади је на крило. „Тако је добро“, рече она, и пошто је исправила сукњу и наместила блузу, смести се на његовом крилу. Затим му се обема рукама окачи о врат и заваливши главу загледа се у њега. „А ако не признам, онда не можете да ми помогнете?“ упита колико да види шта ће она рећи. „Ја врбујем помагачице“, помисли скоро у чуду, „најпре госпођицу Бирстнер, па жену судског послужитеља а сада ето ову малу болничарку која као да осећа неку неразумљиву потребу за мном... Како само седи на мом крилу као да је оно једино право место за њу!“ „Не“, одговори Лени вртећи полако главом, „онда вам не могу помоћи. Али ви и нећете моју помоћ, ништа вам до тога није стало, тврдоглави сте и не дајете се убедити.“ „Имате ли љубавницу?“ упита га после краћег ћутања. „Не“, рече К. „О да“, рече она. „Да, стварно“, признаде К. „Замислите, ја сам је се одрекао а овамо носим чак и њену фотографију са собом.“ На њену молбу показа јој Елзину фотографију. Шћућурена на његовом крилу, проучавала је слику. Био је то брзи снимак и фотографија је показивала Елзу после једног вртоглавог плеса који је она у гостионици радо играла тако; сукња се још лепршала око ње у наборима, руке је ставила на чврсте кукове и, набрекла врата, са осмехом је гледала у страну; коме је био упућен тај осмех није се

видело на слици. „Страшно је утегнута“, рече Лени показујући на место где се, по њеном мишљењу, то видело. „Не свиђа ми се, неспретна је и груба. Али можда је према вама блага и мила, бар по слици би се рекло. Такве крупне, јаке девојке често једино знају да буду благе и миле. Али да ли би она могла да се жртвује за вас?“ „Не“, рече К., „она није ни блага ни мила, нити би могла да се жртвује за мене. А ја до сада нисам ни тражио од ње ни једно ни друго. Чак нисам још ни посматрао њену слику тако пажљиво као ви.“ „Дакле, вама није много стало до ње“, рече Лени, „и она према томе и није ваша љубавница.“ „О да“, рече К. „Ја не повлачим реч.“ „Па нека је и ваша љубавница“, рече Лени, „али не би вам много недостајала кад бисте је изгубили или заменили неком другом, на пример мноме.“ „Наравно“, одговори К. с осмехом, „то би сасвим могло да буде, али она има над вама велико преимућство. Она ништа не зна о мом процесу, па и када би знала нешто, не би на то мислила. Она ме не би наговарала да будем попустљив.“ „То није никакво преимућство“, рече Лени. „Ако нема неких других преимућстава, ја не губим храброст. Има ли неку телесну ману?“ „Телесну ману?“ упита К. „Да“, рече Лени. „Ето ја имам једну малу телесну ману. Погледајте!“ И рашири средњи и домали прст на десној руци; између њих је спојна кожица допирала скоро до горњег зглавка кратких прстију. К. онако у мраку не примети одмах шта му показује и зато она стави његову руку онамо да би опипао место. „Каква игра природе“, рече К. и пошто је погледао целу руку, додаде: „Каква дражесна канџица!“ Лени је с неком врстом поноса посматрала како он, зачуђен, непрестано шири и саставља њена два прста док их најзад није овлаш пољубио и пустио. „Ох!“ узвикну она на то, „ви сте ме пољубили!“ Журно, отворених уста, попе му се коленима на крило. К. скоро запањено погледа у њу. Сада кад му је била тако близу, осетио је како одише горким, раздражљивим мирисом, налик на бибер. Она узме његову главу и стаде да му гризе и љуби врат, па чак загризе и у његову косу. „Са мноме сте је заменили“, узвикивала је она с времена на време, „видите, са мноме сте је заменили!“ Колено јој склизну и она лако цикнувши умало не паде на тепих. К. је обгрли да не би пала, али она га повуче са собом. „Сад си мој“, рече она.

„Ево ти кључ од капије па дођи кад хоћеш“, беху њене последње речи и један промашен пољубац погоди га у леђа већ при одласку. Кад је изишао из дворишта, напољу је ромињала киша. Хтеде да иде средином улице не би ли још видео Лени на прозору. Уто из аутомобила који је пред кућом чекао, и који К. из расејаности није ни приметио, јурну ујак и, зграбивши га за руке, гурну га према капији као да ће га тамо прикуцати. „Младићу!“ викну. „Како си могао то да учиниш! Ти си страховито нашкодио својој ствари која је већ била на добром путу. Завучеш се са малим прљавим створењем које је уз то очигледно адвоката љубавница и сатима те нема. Не тражиш ни изговор, не скриваш ништа, о не, сасвим си отворен, одјуриш к њој и остајеш код ње. А дотле ми седимо, твој ујак који се труди за твоје добро, адвокат кога треба придобити за тебе и, пре свега, канцеларијски директор, тај велики господин од кога управо и зависи твоја ствар у садашњем стадијуму. Хоћемо да се посаветујемо како да ти помогнемо, ја опрезно разговарам с адвокатом а овај с канцеларијским директором. Имао си пуно разлога да ми, ако ништа друго, пружиш бар подршку. И уместо тога, ти лепо нестанеш. Напослетку, ствар није могла више да се сакрије, али како су то учтиви, окретни људи, нису хтели о томе да говоре, штедели су ме. Но најзад нису ни они више могли да се савлађују и пошто нису више хтели да говоре о ствари, настао је тајац. Минутима смо немо седели ослушкујући нећеш ли ипак доћи. Све узалуд. А онда канцеларијски директор, који се задржао много дуже него што је првобитно мислио, устане и опрости се. Види се, жали ме, али не може да ми помогне. Чека још неко време на вратима – што је од њега било невероватно љубазно – а затим одлази. Ја сам, наравно, био срећан што је отишао, било ми је већ и ваздуха понестало. А на болесног адвоката је све ово још јаче деловало, и кад сам се од њега опраштао, добри човек није могао ни да говори. Ти си вероватно допринео његовом потпуном слому и убрзаћеш смрт човека на кога си упућен. А мене, твога ујака, остављаш да овде на киши – пипни ме само, скроз сам мокар – сатима чекам и да ме бриге море.“

Глава седма

Адвокат. Фабрикант. Сликара

Једног зимског поподнева – напољу је у мутној светлости падао снег – К. је седео у својој канцеларији крајње уморан, иако је још био рани час. Да би се одбранио бар од нижих чиновника, наредио је послужитељу да никога од њих не пушта унутра пошто је заузет једним важнијим послом. Али уместо да ради, вртео се на столици, премештао је полако неке ствари по столу, затим је, и несвесно, испружио целу руку на столну плочу, и непомично седео оборене главе.

Помисао на процес није га више напуштала. Често је већ размишљао да ли би било добро да састави одбрамбени спис и да га поднесе суду. Хтео је да у њему да и кратак опис живота и да уз сваки иоле важнији догађај објасни зашто је тако поступио, да ли је тај поступак по његовом садашњем схватању за осуду или одобравање и какве разлоге би за овај или онај случај могао да наведе. Нема сумње да је боље ако састави такав одбрамбени спис него да препусти одбрану адвокату који и иначе није беспрекоран. Та К. и не зна шта је адвокат предузео; много свакако није, јер га већ месец дана није позивао к себи, а ни при једном ранијем разговору К. није имао утисак да тај човек може за њега много да постигне. Пре свега, адвокат га скоро није ни испитивао. А било је толико тога да се пита. Најважније од свега било је испитати. К.-у се чинило да би он сам могао да постави у овој ствари сва потребна питања. А, ето, адвокат уместо да пита сам, прича или немо седи наспрам К.-а нагињући се мало над писаћим столом, вероватно зато што је наглув, и чупкајући длане из браде гледа доле у тепих, можда баш у оно место где је К. лежао с Лени. Понекад му даје неке празне поуке као што се чини са

децом. Његови говори били су колико јалови толико и досадни и за њих К., при коначном обрачуна, не мисли да дâ ниједну пару. И кад би адвокат дошао до убеђења да га је већ довољно понизио, онда би обично стао опет да га мало бодри. А онда му је причао како је досад већ многе сличне процесе добио у целости или делимично. Процесе који можда нису били тако тешки као овај, али су наизглед давали још мање наде. А списак тих процеса му је ту у фиоци – на ово би куцнуо на било коју од фиока у столу и рекао да акта, нажалост, не може да покаже, пошто се ради о службеним тајнама. Наравно, велико искуство које је у тим процесима стекао послужиће добро за К.-ов случај. Додао је да је одмах почео да ради, и први поднесак је већ скоро завршен. Он је веома важан, јер онај први утисак који одбрана направи утиче често на цео ток процеса. Нажалост, мора скренути К.-у пажњу да се понекад догађа да се први поднесци уопште не читају у суду. Тамо их просто стављају у акта, с примедбом да су засада саслушање и посматрање оптуженог важнији него све оно што је написано. А ако молилац наваљује, онда се ставља примедба да ће се пре одлуке, чим се сакупи цео материјал који се односи на ствар, сва акта проучити па, наравно, и тај први поднесак. Али, нажалост, већином није тако, јер се први поднесак обично затури или нестане без трага. А ако се и сачува до краја, онда се обично не чита, тако бар адвокат зна по чувењу. Све је то жалосно, рекао је, али није сасвим неоправдано. Нека К. не сметне с ума да поступак није јаван. Додуше, он може бити и јаван ако суд сматра да је то потребно, но закон не прописује јавно суђење. Услед тога ни судска акта, а поготово оптужница, нису приступачни ни оптуженом ни његовом браниоцу. Овога човек углавном не зна, или бар не тачно, на шта треба усредсредити први поднесак, те он само случајно може да садржи оно што је од значаја за ствар. Стварно умесни доказни поднесци могу се тек касније изградити, када се током саслушања јасније испоље или назру поједине тачке оптужнице и њена образложења. Разумљиво је да је у таквим приликама одбрана у врло неповољном положају. Али и то има свог разлога. Закон, у ствари, не дозвољава одбрану него је само трпи. Но спорно је да ли одговарајући став закона треба протумачити тако као да се одбрана може бар трпети. И стога, строго узев, нема адвоката кога би суд

признао, сви они који пред овим судом иступају као адвокати само су буцаклијски адвокати. То, наравно, представља понижење за читав сталеж, и првом приликом кад К. оде у судске канцеларије, нека погледа собу за адвокате да би и ово видео. Он ће се вероватно уплашити од друштва које је тамо окупљено. Већ и уска, ниска собица коју су им доделили показује презир према тим људима. Собица добија светлост само кроз мало оканце постављено врло високо, и кад човек хоће да погледа напоље – при чему му прво у нос удари дим из камина тик пред оканцем и заспе му лице гаром – мора најпре да потражи неког колегу који ће га подићи на леђа. А на патосу собице – да би му навео само један пример како тамо изгледа – налази се већ више од годину дана једна рупа, не толика да човек кроз њу пропадне, али довољна да се у њу упадне целом ногом. Адвокатска соба налази се на другом тавану; ако неко, дакле, упадне у рупу, онда нога провири на први таван, и то баш у ходник где чекају странке. Није претерано рећи да се у адвокатским круговима такве прилике називају срамотним. Жалбе управи ништа не користе, али зато је адвокатима најстроже забрањено да било шта у соби преуреде о свом трошку. Но и овакав поступак према адвокатима има своје образложење. Суд жели да, по могућству, одстрани одбрану. Све треба да буде усредсређено на самог оптуженог. То у основи није рђаво гледиште, али било би потпуно погрешно из тога закључити да код овог суда адвокати нису потребни оптуженику. Напротив, они ни код једног суда нису тако потребни као код овог. Јер поступак је углавном тајан не само за јавност већ и за оптуженог. Наравно, само уколико је то могуће, а могуће је у врло широком обиму. Наиме, ни оптужени нема увид у судске списе, а врло је тешко на основу саслушања закључити шта се налази у списима на основу којих се саслушања обављају. Ово је поготово тешко за оптуженика који је збуњен и, притиснут толиким бригаама, губи главу. И ту онда ступа у дејство одбрана. Браниоци, по правилу, не смеју присуствовати саслушањима и зато они одмах после саслушања, а по могућству већ на вратима истражне собе, испитају оптуженог о току саслушања и из тих извештаја, често врло нејасних, извлаче оно што одбрана може да користи. Али није ово најважније, јер на овај начин се и не може много сазнати иако ће, наравно,

промућуран човек, и овде као и свуда, сазнати и нешто више него други. Ипак су од свега најважније адвокатске личне везе и оне су, углавном, вредност одбране. Да је сада К. заиста, из својих личних доживљаја могао опазити да најнижа организација суда није баш савршена, да има несавесне и подмитљиве службенике, услед чега се на тој у неку руку строгој ограђености суда појављују пукотине. Кроз њих се онда увлачи већина адвоката, ту се подмићује и послушкује, па чак су се, бар у раније време, дешавале крађе аката. Нема збора да се на тај начин могу за оптуженика тренутно постићи и неочекивано повољни резултати. Њима се онда шепуре ти мали адвокати и маме нове клијенте, но за даљи ток процеса ово не значи ништа, или бар ништа добро. Али праву вредност имају само поштене личне везе, и то с вишим чиновницима, при чему се, дабогме, подразумевају само виши чиновници нижих степена. Само тако се може утицати на даљи ток процеса, додуше најпре неprimетно али касније све очигледније. Ово може, наравно, само мали број адвоката и К. је у том погледу учинио врло добар избор. Можда само још један или два адвоката имају такве везе као др Хулд. Но они се не брину за друштво у адвокатској соби и немају с њим никаква посла. Али утолико је тешњи додир са судским чиновницима. Чак није увек ни потребно да др Хулд иде у суд и да по предсобљима истражних судија чека кад ће они случајно наићи па да онда, према томе како су расположени, постигне неки успех који је већином само привидан, а можда чак ни то. Не, К. је и сам видео да чиновници, а међу њима и многи високи чиновници, долазе сами и драге воље дају јасна или бар разумљива обавештења, разговарају о даљем току процеса, покатакд се могу чак и убедити и спремни су да приме туђе мишљење. Наравно, човек баш у том погледу не сме да има у њих сувише поверења, јер иако су данас наглашавали да су променили свој став у корист одбране, они ће можда отићи право у своју канцеларију и донеће већ за сутра судску одлуку која ће садржати баш супротно и која ће за оптуженог бити можда још строжа од њиховог првобитног става од кога су тобоже били одступили. Против овога човек, наравно, нема начина да се брани, јер оно што су рекли у четири ока речено је, једноставно, у четири ока и не дозвољава јавне закључке, па чак и ако се одбрана не би морала трудити да сачува наклоност те господе.

С друге стране, тачно је да се та господа стављају у везу с одбраном, наравно стручном, не само из човекољубља или из пријатељских осећања, већ су у извесном смислу на њу и упућена. И баш овде долази до изражаја слаба страна судске организације која чак и у почетним стадијима прописује тајни суд. Чиновницима недостаје веза са становништвом. Они су добро наоружани за обичне, просечне процесе, и такав процес одвија се скоро сам по себи; потребно га је само понекад мало подстаћи; али у сасвим једноставним као и у нарочито тешким случајевима они често не умеју да се снађу, јер непрестано, и дан и ноћ, учаурени у свој закон, они немају истинског смисла за људске односе, што им је у таквим случајевима преко потребно. И онда долазе за савет адвокату, а за њима иде послужитељ и носи акта која су иначе строго поверљива. Крај овог прозора могла су се видети многа господа од којих би се то најмање очекивало како управо очајнички гледају на улицу док адвокат за својим столом проучава акта да би им могао дати добар савет. И баш у таквим случајевима види се колико ова господа озбиљно схватају свој позив и у какво очајање падају кад наиђу на препреке које по природи својој нису у стању да савладају. А њихов положај није ни иначе лак. Не сме им човек чинити неправду и сматрати да је њихов положај лак. Хијерархија и ступњевитост суда бесконачне су и њих ни упућен човек не може да сагледа. Поступак пред судовима углавном је тајан за ниже чиновнике и они махом нису у могућности да ствари које обрађују прате у њиховом даљем току. Судска ствар појављује се у њиховом видокругу а да они често и не знају одакле је дошла, и путује даље а да не сазнају куда. И тако су ти чиновници лишени искустава која човек може да црпе из проучавања појединих фаза процеса, из коначне одлуке и њених разлога. Они смеју да се баве само једним делом процеса, који им је законом ограничен, а о даљем развоју, дакле о резултату свога рада они већином знају још мање него одбрана која обично скоро до завршетка процеса остаје у вези с оптуженим. Дакле, и у овом погледу они могу да сазнају од одбране штошта драгоцено. Кад све то К. има у виду, зар се онда може још чудити раздражености чиновника која се према странкама — а ово искуство имали су сви — испољава понекад на увредљив начин. Сви су чиновници раздражљиви, па и када изгледају мирни.

Наравно да мали адвокати највише страдају од тога. Причају, на пример, следећи догађај који би могао да буде истинит: Један стари чиновник, добар, тих господин, проучавао је читав дан и ноћ један тежак судски предмет – ти чиновници стварно су вредни да им пара нема – који су нарочито запетљали адвокатови поднесци. И онда, пред зору, после рада од двадесет и четири часа, рада не баш плодног, упутио се излазним вратима, заузео је тамо бусију и почео да баца низ степенице сваког адвоката који је хтео да уђе. Адвокати су се сакупили на подножју степеништа и стали да се саветују шта да ураде; с једне стране, они стварно нису могли захтевати да их пусти унутра и стога, са правног гледишта, тешко да су могли предузети нешто против оног чиновника, а као што сам споменуо, морали су и пазити да не изазову против себе чиновништво. С друге стране, пак, сваки дан који не проведу на суду за њих је изгубљен и зато им је било веома стало до тога да се пробију у зграду. Најзад се споразумеше да старог господина треба заморити. И почели су да шаљу једног по једног адвоката који би потрчао уз степенице да би онда, пружајући крајњи отпор, наравно пасиван, био бачен доле где би га онда прихватале његове колеге. То је трајало отприлике један сат, и стари господин, који је већ био исцрпљен од ноћног рада, стварно се заморио и вратио у своју канцеларију. А они доле у почетку нису могли ни да поверују у то. Изаслали су најпре једнога да погледа иза врата и увери се да стварно нема никога. Тек тада уђоше унутра не усуђујући се вероватно ни да писну. Јер адвокатима – а и најбезначајнији од њих може бар колико-толико да се упозна с приликама – није ни крај памети да спроведу или постигну неко побољшање прилика на суду, док сви оптуженици – што је врло карактеристично – па чак и сасвим прости људи, већ при првом наступању у процесу почињу да размишљају о томе како ће предложити да се побољшају прилике, траћећи често и време и снагу која би се другде могла много боље искористити. Једино правилно је да се човек помири с постојећим приликама. Чак и кад би било могуће да се исправе неке ситнице – но ово је глупо сујеверје – тада би се можда постигло нешто за будуће процесе, но човек би неизмерно нашкодио себи самом тиме што би побудио нарочиту пажњу чиновништва које је увек склоно да се свети. Само не

побудити пажњу! Боље је седети с миром па макар то било и против убеђења! Ваља увидети да тај велики судски организам у неку руку вечно лебди у ваздуху, па ако би човек покушао да ту нешто мења на своју руку, он би сам себи извукао асуру испод ногу и пао би у бездан. Међутим, тај велики организам лако ће на другом месту – јер све је овде повезано – накнадити тај мали поремећај и изићи ће неизмењен, ако не можда и чвршћи, буднији, још строжи, још опакији. И зато тај посао треба препустити адвокату, а не ометати га. Нема смисла пребацивати, нарочито кад човек не може да објасни разлоге у свом њиховом значају, али ипак мора да се каже да је К. својим држањем према канцеларијском директору много нашкодио својој ствари. Тај утицајни човек може се већ такорећи брисати са списка оних код којих би се могло постићи нешто за К.-а. Чим му ма и једном речју спомене процес, он се прави као да ништа није чуо, у сасвим провидној намери. Чиновници су у много чему као деца. Они често умеју толико да се увреде због безазлених ствари, у које се К.-ово понашање нажалост не може убројати, да престају да разговарају и с најбољим пријатељима, окрећу од њих главу кад их сретну и на све могуће начине раде против њих. А онда, изненада и неочекивано, без нарочитог разлога, они су у стању да се насмеју и одобровоље због неке мале шале на коју се човек усудио само зато што је изгледало да је све пропало. Опхођење с њима и тешко је и лако, ту нема неког правила. Понекад се човек мора чудити како је један једини просечан живот довољан да се прикупи знање које би омогућило бар неки успех у раду. Додуше, има и мутних часова који сваком човеку дођу и тада мислиш да ниси постигао баш ништа. Чини ти се онда да су се само они процеси добро завршили чији је добар исход био већ унапред одређен, а они би се добро завршили и без адвокатске помоћи, док су сви други процеси пропали и поред свег трчкарања, труда и малих привидних успеха којима се човек толико радовао. Тада човеку ништа више не изгледа сигурно, и кад би га отворено упитао, он се не би усудио ни да порекне да су процеси који су текли добро баш услед адвокатске помоћи пошли наопако. И ово је нека врста вере у себе, али и једина што још преостаје. Оваквим депресијама – јер ово су наравно само депресије и ништа друго – изложени су адвокати нарочито у оним случајевима

када им се један процес који су већ далеко дотерали и успешно водили одједном измакне из руку. Ово је, дабогме, најгоре што адвоката може да задеси. Процес му се измакао из руку не кривицом оптуженог, јер то се никада не дешава. Оптужени који је једном узео извесног адвоката мора га задржати па ма шта се десило. Како би се уопште могао одржати сам кад је једном затражио помоћ? То се, дакле, не дешава, али се каткад дешава да процес узме такав правац да адвокат не сме више да га прати. И процес и оптужени, и уопште све, једноставно се одузима адвокату; не помажу више ни најбоље везе са чиновницима, јер ни они сами не знају ништа. Процес је просто ушао у ону фазу када се више не сме пружити помоћ, када га обрађују неприступачни судови, када адвокат не може више да дође до оптуженог. Човек онда једног дана дође кући и затекне на свом столу све оне многобројне поднеске које је у тој ствари састављао најмарљивије и с најлепшим надама; поднесци су враћени, јер се не смеју пренети у нову фазу процеса, они су сада само парче хартије. Но ово још не значи да је процес изгубљен, уопште не, бар не постоји неки одлучан разлог за ту претпоставку. Само што човек сада ништа више не зна о процесу и ништа више неће ни сазнати. Срећом такви случајеви представљају изузетак, па ако К.-ов процес и представља такав један случај, он је засада још далеко од те фазе. Адвокату се овде још обилато пружа прилика за рад, а да ће она бити искоришћена, у то К. може да буде сигуран. Као што је рекао, поднесак још није предат, али то није хитно. Много је важније претходно разговарати с меродавним чиновницима, што је већ и учињено. Са више или мање успеха, као што треба отворено признати. Много је боље за сада не одавати појединости, јер би оне могле неповољно да утичу на К.-а и да изазову у њему сувише наде или сувише страха. Буди речено само толико да су се појединци изразили веома повољно и показали наклоност, док су се други изразили мање повољно, али нипошто нису одбили своју помоћ. Узевши у целини резултат, дакле, потпуно задовољава, али не смеју се из тога изводити неки нарочити закључци, јер сви претходни разговори слично почињу и тек даљи развој показује да ли и колико су они вредели. У сваком случају ништа још није изгубљено, и ако му још пође за руком да и поред свега придобије канцеларијског

директора – у ову сврху већ су предузети разни кораци – онда је читава ствар – како би хирурзи рекли – чиста рана, па се може спокојно гледати у будућност.

У таквим и сличним говорима адвокат је био неисцрпан. Он их је понављао при свакој К.-овој посети. Увек је тобоже ствар напредовала, али никад се није могао саопштити карактер тог напретка. Стално је адвокат састављао први поднесак, али он никад није био готов, што би се обично при идућој посети испостављало као врло корисно, пошто је тобоже баш последње време било веома неповољно за предавање поднеска, а то се није могло раније предвидети. Потпуно заморен говорима, К. би каткад приметио да ствар врло споро напредује па и када се узму у обзир све тешкоће. На ово би му адвокат одговорио да ствар нипошто не напредује споро, али тачно је да би сад већ били много даље да се К. благовремено обратио њему. Нажалост, К. је то пропустио и тај пропуст донеће собом и друге штете осим губитка у времену.

Једини спасоносни прекид ових посета била је Лени, која је увек умела да удеси ствар тако да адвокату у К.-овом присуству донесе чај. Онда би стала иза К.-а тобоже посматрајући како адвокат некако облапорно нагнут над шољом сипа и пије чај, и пустила би да је К. кришом ухвати за руку. Била је потпуна тишина. Адвокат је пио. К. је стискао Ленину руку, а Лени би се каткад усудила да нежно помиљује К.-а по коси. „Ти си још овде?“ упитао би адвокат попивши чај. „Хтела сам да изнесем посуђе“ – одговорила би Лени. А онда још последњи стисак руке, адвокат би обрисао уста и новом снагом навалио да убеђује К.-а.

Шта је хтео адвокат да постигне, да га утеши или доведе до очајања? К. то није знао али му је било јасно да његова одбрана није у добрим рукама. Можда је и тачно све оно што адвокат прича, иако је било провидно да адвокат жели себе да истакне и да вероватно још никада није водио тако велик процес као што је, по његовом мишљењу, био К.-ов. Но сумњиво је било непрестано истицање личних веза с чиновницима. Зар се оне морају искористити само за К.-а? Адвокат никада није заборављао да примети како се ради само о нижим чиновницима, дакле о сасвим потчињеним чиновницима за

које је ради њиховог напредовања у служби било можда важно да дође до извесних преокрета у процесима. Је ли им адвокат био средство да постигну те преокрете који су за оптуженог наравно увек неповољни? Можда они ово нису чинили у сваком процесу, и то није ни вероватно. Без сумње је било и процеса током којих су они чинили адвокату уступке за његове услуге, јер и њима је свакако стало до тога да се сачува његов добар глас. Ако ствар збиља тако стоји, онда како ће се чиновници уплести у К.-ов процес који је по адвокатовим речима врло тежак, дакле врло важан процес и који је већ од самог почетка изазвао на суду велико интересовање? Готово је несумњиво шта ће они учинити. Знаци о томе виде се већ и у чињеници што први поднесак још увек није предат, иако процес већ месецима траје, и што је по адвокатовим подацима све још у почетној фази, а то је, дабогме, врло поган начин да се оптужени успава и да му се вежу руке да би онда, као гром из ведра неба, дошло решење или бар саопштење да је неповољно завршена истрага упућена вишим властима.

Било је неопходно да се К. лично умеша. Баш када се осећао веома уморним, као тог зимског преподнева, и када му је све ово безвољно пролазило кроз главу, то убеђење наметнуло му се неодољивом снагом. Његов ранији презир према процесу је ишчезао. Да је сам на свету, лако би му било да ниподаштава процес, иако је био сигуран да у том случају до процеса не би ни дошло. Али сада га је ујак већ одвео адвокату, и придошли су и породични обзири; његов положај није више потпуно независан од тока процеса. Био је толико неопрезан да је са неким необјашњивим задовољством и он сам пред познаницима споменуо процес, други су опет на неки начин сазнали о њему, а и однос с госпођицом Бирстнер се, изгледа, пољуљао у вези са процесом – укратко није му више преостао избор да процес прими или одбаци, он је стајао посред њега и морао је да се брани. А ако је уморан, онда је зло.

Тренутно још није било разлога да се претерано брине. Он је умео да се у банци за сразмерно кратко време попне на висок положај и да, поштован од свих, тај положај и задржи. Сада треба те своје способности, којима има да захвали за свој успех у служби, да

посвети мало процесу и нема сумње да се он мора добро завршити. Ако хоће нешто да постигне, онда је, пре свега, потребно да већ унапред одбаци сваку помисао на неку кривицу. Кривице нема. Процес је у ствари био само један велик посао који је он већ толико пута корисно закључио за банку, посао при коме обично вребају разне опасности које, ето, треба отклонити. И зато се не сме играти мислима о некој кривици, већ треба по могућности упорно да мисли на своју корист. Са тог гледишта неизбежно је да адвокату убрзо откаже заступство, а најбоље још вечерас. По адвокатовим речима ово би, додуше, било нешто нечувено и по свој прилици врло увредљиво, али К. не може трпети да његова настојања око процеса наиђу на препреке које је можда његов сопствени адвокат изазвао. Кад се једном отараси адвоката, онда ће одмах предати поднесак и наваљиваће, по могућству и сваког дана, да се он узме у обзир. Наравно да у ову сврху неће бити довољно да К. седи у ходнику као други, ставивши шешир испод клупе. И он, и жене и други гласници морају из дана у дан салетати чиновнике и наговарати их да не гледају кроз решетке у ходник, већ да седну за сто и проучавају К.-ов поднесак. У тим настојањима не сме да попусти, све треба да буде организовано и контролисано. Нека суд наиђе једном на оптуженог који уме да брани своје право.

Но ако би се К. и усудио да све ово спроведе, тешкоћа у састављању поднеска била је огромна. Раније, још пре недељу дана, он се просто стидео да помисли да ће једном бити можда приморан да сам напише такав поднесак, али није му ни падало на памет да би ово могло бити и тешко. Сетио се како је једно преподне, баш кад је био претрпан послом, наједном одгурнуо све и узео блок за писање да би, пробе ради, скицирао главне мисли једног таквог поднеска који би касније ставио можда на располагање свом тромом адвокату. И баш у том тренутку отворила су се врата директорове собе и ушао је заменик директора смејући се из гласа. К.-у је ово било онда веома мучно, иако се заменик директора, наравно, није смејао поднеску о коме није имао појма већ берзантској шали коју је управо чуо, шали за чије је објашњење био потребан цртеж. И сада је заменик директора, надневши се над К.-ов сто, оловком узетом из К.-ове руке

нацртао то на блоку за писање који је био намењен поднеску.

Данас К. није више знао за стид, поднесак се мора написати. Ако не нађе за њега времена у канцеларији, што је врло вероватно, онда ће морати да га саставља ноћу код куће. А ако ни то не буде довољно, онда ће морати да узме одсуство. Само никако стати на пола пута, јер то је не само у пословним стварима него у свему и свачему највећа глупост. Поднесак, наравно, значи посао коме нема краја. Човек не мора бити нарочито бојажљив па да увиди да је немогуће икада завршити поднесак. Не из лености или подмуклости – већ зато што је не познавајући постојећу оптужбу, а још мање њене могуће допуне, морао у мислима да пређе, представи и са свих страна испита читав живот до најситнијих поступака и догађаја. А поврх тога такав посао је и врло жалостан. Он је можда подесан да једном после пензионисања забави подетињени дух и да му помогне да убије досаду. Али сада када је К.-у потребно да све мисли усредсреди на рад, када му као човеку у успону, човеку који већ представља опасност и за заменика директора, сваки сат пролази муњевитом брзином, када као млад човек хоће да ужива у кратким вечерима и ноћима, зар да сада почне да пише тај поднесак? И опет су се његове мисли завршиле јадиковањем. Готово нехотице, само да би прекинуо ове мисли, прстом је напипао електрично звонце које је звонило у предсобљу. Притискајући га погледао је на сат. Било је једанаест часова. Провео је у сањарењу два часа, дуго, драгоцену време, и био је, наравно, још уморнији него раније. Па ипак време није било изгубљено, донео је одлуке које могу бити врло корисне. Послужитељи су, уз разну пошту, унели и две посетнице од господе која су већ дуже времена чекала К.-а. Беху то веома важне муштерије банке које нипошто није требало оставити да чекају. Зашто су дошли у тако незгодно време и зашто, као да су питала господа иза затворених врата, вредни К. употребљава најлепше радно време за приватне ствари? Уморан од оног што је било и уморан од оног што ће доћи К. устаде да прими првога.

Био је то омањи, чио господин, фабрикант кога је К. добро познавао. Извинио се што смета К.-у у важном послу, а К. се са своје стране извинио што га је пустио да тако дуго чека. Али већ и ово

извињење изразио је тако механички и готово извештачено да би фабрикант то сигурно приметио да није био толико занесен пословном ствари. Уместо тога он журно повади из свих џепова рачуне и табеле и, раширивши их пред К.-ом, објасни му разне ставке, исправи малу рачунску грешку коју је приметио чак и при том летимичном погледу, подсети К.-а да је већ пре неких годину дана закључио са њим сличан посао и узгред спомену да се сада једна друга банка уз највеће жртве бори за тај посао. Најзад ућута да би чуо К.-ово мишљење. К. је у почетку стварно пажљиво пратио фабрикантове речи и сад и њега обузе мисао на посао, али нажалост не задуго, јер убрзо престаде да слуша климајући главом на фабрикантове гласније узвике и најзад и од тога одустаде, ограничивши се на то да посматра ћелаву главу нагнуту над хартијом и да се пита када ће најзад фабрикант увидети да је цео његов говор узалудан. Када је фабрикант умукао, К. је у почетку стварно помислио да му тиме само пружа прилику да призна како није у стању да га слуша. Али, нажалост, по упитном погледу фабриканта који је очигледно био спреман на сваки одговор приметио је да треба продужити пословни разговор. И зато наже главу као на заповест и поче полако оловком да жврља по хартији да би се ту и тамо зауставио и упиљио у неку бројку. Фабрикант је очекивао разне приговоре, можда бројке нису сигурне, можда нису одлучујуће, тек руком покри хартије и примакнувши се сасвим близу К.-у поче изнова са опширним излагањем посла. „Тешко је то“, рече К. и напућивши усне млитаво клону на приручје сада кад су хартије, једина опипљива ствар, биле покривене. Он чак једва подиже очи кад се отворише врата од директорове собе на којима се, не сасвим јасно, као иза вела од газе, појави заменик директора. К. није даље размишљао о томе, већ је само пратио непосредно дејство, које је за њега било врло пријатно. Јер фабрикант сместа поскочи са столице и похита у сусрет заменику директора. К. је желео да фабрикант буде још десет пута хитрији, јер се плашио да би заменик директора могао да ишчезне. Но страх је био безразложан, господа су се срела, руковала и заједно се упутила К.-овом писаћем столу. Фабрикант се жалио што је код прокуристе наишао на тако мало воље за посао и показивао на К.-а који се, осетивши на себи поглед заменика

директора, опет нагну над хартије. Када су се затим обојица наслонила на сто и када је фабрикант запео да придобије заменика директора, К.-у се учини као да та два човека која је сада представио себи у претераној величини расправљају преко његове главе о њему самом. Полако, опрезно подижући очи, покушао је да утврди шта се горе догађа, па и не гледајући узео са стола једну хартију, стави је на длан и, дигнувши се, полако је принесе господи. Притом није мислио ни на шта одређено, поступио је тако јер је осетио да би се овако понашао када једном заврши велики поднесак, који ће га потпуно растеретити. Заменик директора који се сав беше унео у разговор, баци само летимичан поглед на хартију, не прочита уопште шта тамо стоји, јер оно што је за прокуристу било важно, за њега је било неважно, и узевши је из К.-ове руке рече: „Хвала вам, знам већ све“, и мирно врати хартију на сто. К. га озлојеђено погледа са стране. Но заменик директора није то ни приметио, а ако и јесте, онда га је ово чак и расположило; неколико пута се гласно насмејао, једним је духовитим одговором очито довео фабриканта у забуну, али одмах је поправио ствар учинивши примедбу на свој рачун, и најзад га је позвао да пређе у његову канцеларију где ће моћи да заврше разговор. „Ја потпуно увиђам да је то врло важна ствар“, рече фабриканту. „А уверен сам да ће и господину прокуристи“, чак и при овој примедби обратио се у ствари само фабриканту, „бити мило ако га растеретимо. Ствар захтева да се о њој мирно размисли. Али изгледа да је он данас исувише претрпан послом, а сем тога неки људи га већ сатима чекају у предсобљу.“ К. је био још толико прибран да се окрене од заменика директора и да свој љубазни али грчевити осмех упуту само фабриканту; није се иначе противио, мало нагнут ослонио се обема рукама о писаћи сто као трговачки помоћник иза тезге и посматрао како обојица, продуживши разговор, узеше са стола папире и упутеше се у директорову собу. На вратима фабрикант се још једном окрете и рече да још неће да се опрости него ће, наравно, обавестити господина прокуристу о успеху разговора, а сем тога има укратко да му саопшти и нешто друго.

Најзад је К. остао сам. Није му било ни на крај памети да сада пушта унутра неку другу странку. Нејасно је осетио како је пријатно

то што људи напољу мисле да он још преговара с фабрикантом те зато нико, чак ни послужитељ, не може да уђе у његову канцеларију. Пришао је прозору, сео на даску и држећи се једном руком за кваку загледао се напоље у трг. Снег је још падао, није се још разбистрило.

Дуго је седео тако а да није знао шта му у ствари задаје бригае. Само с времена на време погледао је преко рамена мало унезверено у врата од предсобља, јер му се причинило да тамо чује неки шум. Али пошто нико није ушао, он се смири, приђе умиваонику, уми се хладном водом и врати освежен свом месту крај прозора. Његова одлука да одбрану узме у своје руке показала се озбиљнија него што је првобитно мислио. Докле год је одбрана била препуштена адвокату, процес га се углавном мало тицао, он га је посматрао издалека те га процес није могао судски погађати. Могао је кад год је хтео да извиди како стоји његова ствар, али је могао и да се повуче кад год је хтео. А сада, пак, кад буде сам водио одбрану, он се – бар тренутно – мора потпуно изложити суду. Успех који постигне мора му, разуме се, касније донети потпуно и коначно ослобођење, али да би то постигао, мора се засада изложити много већој опасности него раније. Ако је можда сумњао у то, онда га је баш данашњи састанак са замеником директора и фабрикантом могао уверити у противно. Како ли је седео ошамућен већ и пуком одлуком да се брани сам? А како ће тек касније бити? Какви дани му предстоје! Хоће ли наћи пут који кроз разне перипетије води добром завршетку? Зар брижљива одбрана – јер све остало је глупо – зар брижљива одбрана не значи у исти мах и потребу да се, по могућству, огради од свега другог? Хоће ли све то издржати? А како ће успети да то спроведе у банци? Та не ради се само о поднеску за који би било можда довољно да узме одсуство, мада би било врло опасно да га баш сада тражи, јер је у питању читав један процес који може да се отегне у недоглед. Какве су се препреке одједном појавиле у К.-овој каријери!

И зар да сада ради за банку? – Баци поглед на писаћи сто. – Зар да прима странке и да са њима преговара? Док је његов процес у току, док горе на тавану седе судски чиновници над актима тог процеса, зар да сад обавља послове банке? Зар не изгледа то као неко судски признато мучење које је скопчано с процесом и прати га? И

хоће ли у банци при оцени његовог рада узети у обзир нарочит положај у коме се К. налази? Ни помена. Његов процес није био потпуно непознат, иако још није сасвим јасно ко о њему зна и колико. Али нада се да глас о томе још није дошао до ушију заменика директора, јер би се иначе већ јасно видело како га он користи против К.-а без и трунке колегијалности и човечности. А директор? Он је, без сумње, наклоњен К.-у и вероватно је да би, чим сазна за процес, учинио све што може да олакша К.-ов положај, али ово му сигурно не би пошло за руком, пошто је он сада, када је противтежа коју је К. досад представљао почела да слаби, све више подлегао утицају заменика директора који је, сем тога, искоришћавао директорово слабо здравље за јачање своје моћи. Чему, дакле, може К. да се нада? Можда таква размишљања смањују његову отпорност, али потребно је да се не заварава и да отвореним очима гледа на ствари колико год је то засада могуће.

Без нарочитог разлога, само да још не би морао да се врати писаћем столу, он отвори прозор. Тешко се отварао, те је морао обема рукама да обрне кваку. Тада нагрну кроз широм отворен прозор магла помешана с димом и испуни собу лаким мирисом на паљевину. Улете и неколико пахуљица. „Ружна јесен“, рече иза К.-а фабрикант који је, долазећи од заменика директора, неопажено ушао у собу. К. климну главом и узнемирено погледа у фабрикантову ручну торбу. Из ње ће овај сад вероватно извадити хартије да би К.-у саопштио резултат разговора са замеником директора. Али фабрикант који је пратио К.-ов поглед куцну у своју торбу и рече не отварајући је: „Ви бисте хтели да чујете како је испало. Закључење посла ми је, такорећи, већ у торби. Ваш заменик директора је сјајан човек, али не бих рекао да је безопасан.“ Смејао се и тресући руку К.-у хтео је и њега да насмеје. Али К.-у се опет учини сумњиво што фабрикант неће да му покаже хартије, а ни фабрикантова примедба није му била баш нимало смешна. „Господине прокуристо“, рече фабрикант, „утиче ли време много на вас? Данас изгледате некако потиштени.“ „Да“, рече К. и руком се ухвати за слепоочницу, „главобоља, породичне бриге.“ „Потпуно тачно“, рече фабрикант који је био брзоплет човек и никога није

могао мирно да саслуша, „свако носи свој крст.“ К. и нехотице коракну према вратима као да би хтео да испрати фабриканта, но овај рече: „Господине прокуристо, имао бих да вам још нешто кажем. Плашим се да вас баш данас тиме не узнемирим, али био сам у последње време већ двапут код вас и сваки пут сам заборавио на то. А ако још одуговлачим, онда ће вероватно ствар изгубити своју сврху. А то би било штета, јер оно што ћу вам рећи можда ипак није без значаја.“ Пре но што је К. стигао да одговори фабрикант му приђе и, куцнувши га малко по грудима савијеним прстом, тихо рече: „Ви имате процес, зар не?“ К. устукну и одмах узвикну: „То вам је рекао заменик директора!“ „Ах не“, рече фабрикант, „а откуд би заменик директора знао за то?“ „А ви?“ упита К. већ много прибраније. „Ја ту и тамо чујем понешто о суду“, рече фабрикант, „и то је баш оно што сам хтео да вам саопштим.“ „Толики људи имају везе са судом!“ рече К. оборене главе и доведе фабриканта до писаћег стола. Седоше опет као и раније и фабрикант рече: „Нажалост, оно што имам да вам саопштим није много. Али у оваквим стварима не треба занемарити ни најмању ситницу. А сем тога осећам потребу да вам на неки начин помогнем, па ма како моја помоћ била скромна. Ми смо досад били добри пословни пријатељи, зар не? Ето видите.“ К. хтеде да се извини због свог понашања при данашњем разговору, али му фабрикант није дозволио да га прекида. Ћушну ручну торбу високо испод пазуха да би показао да му се жури па продужи: „О вашем процесу чуо сам од неког Титорелија. Он је сликар, и Титорели је само његово уметничко име. Његово право име и не знам. Он већ годинама навраћа ту и тамо у моју канцеларију и доноси мале сличице за које му ја – он је скоро просјак – дајем увек неку врсту милостиње. Уосталом, то су лепе слике, пејсажи пустара и слично. Те продаје – обојица смо се већ навикли на то – ишле су сасвим глатко. Али када су те посете сувише учестале, ја сам му због тога пребацио. Упустили смо се у разговор, мене је занимало како може да се издржава само сликањем и, на моје изненађење, сазнам да је главни извор његовог прихода сликање портрета. 'Ја радим за суд', рекао ми је. 'За који суд?' упитао сам. И онда ми је причао о суду. Ви најбоље можете замислити колико сам био изненађен том причом. Од тада ја при

свакој његовој посети чујем понеку новост са суда и тако постепено добијам извештај увид у ствари. Титорели је, дабогме, брбљивко, па често морам да га заустављам, не само стога што он, без сумње, лаже већ, пре свега, зато што послован човек као ја који не зна где му је глава од пословних брига не може много да води рачуна о туђим стварима. Али ово само узгред. Пало ми је сада на ум да би тај Титорели могао донекле да вам помогне. Он познаје многе судије, па иако нема богзна какав утицај, могао би бар да вас посаветује како се могу придобити разни утицајни људи. А ако ти савети сами по себи не буду од пресудног значаја, они ће, по мом мишљењу, за вас бити ипак од велике важности. Та ви сте готово адвокат. Ја увек кажем: прокуриста К. је готово адвокат. Али, није мене брига за ваш процес. А хоћете ли сада да посетите Титорелија? Ако вас ја препоручим, он ће сигурно учинити све што може. Ја стварно мислим да треба да одете к њему. Наравно, не морате данас, једном згодном приликом. У сваком случају – то хоћу још да вам кажем – ако вам ја дајем овај савет, ви ни у ком случају нисте дужни да одете Титорелију. Не, ако сматрате да вам Титорели није потребан, онда је, наравно, боље да га пустите с миром. Можда већ имате тачан план, па би га Титорели омео. Не, у том случају немојте нипошто отићи к њему! Богме није ни лако примати савет од једног таквог младића. Па како год хоћете. Ево вам писмо с препоруком, а ево и адресе.“

К. разочарано узе писмо и стрпа га у џеп. Чак и у најповољнијем случају, оно што би препоруком могао да добије кудикамо је мање од незгоде што фабрикант зна за његов процес и што сликар шири ту вест. Једва је био у стању да се са неколико речи захвали фабриканту који се већ беше упутио к вратима. „Отићи ћу“, рекао је опраштајући се код врата с фабрикантом, „или ћу му писати да једном приликом наврати к мени у канцеларију, јер сам сада врло заузет.“ „Та знао сам ја“, рече фабрикант, „да ћете наћи најбољи излаз. Па ипак сам мислио да ћете избегавати да позивате у банку људе као што је тај Титорели да бисте овде разговарали са њима о процесу. Није увек ни згодно давати другима у руке писма за такве људе. Но ви сте свакако размислили о свему, па знате шта можете да урадите.“ К. климну главом и фабриканта испрати и кроз предсобље. Али иако је наоко

изгледао миран, био је запањен самим собом; у ствари, рекао је фабриканту да ће писати Титорелију само зато да би му на неки начин показао да цени његову препоруку и да ће одмах размислити о могућности да се нађе с Титорелијем. Али да је Титорелијеву помоћ сматрао драгоценом, он не би оклевао да му стварно и пише. А каквој би се опасности изложио тиме видео је тек после фабрикантове примедбе. Зар збиља може већ тако мало да се ослони на свој разум? А ако једног проблематичног човека може неувиђено да позове писмом у банку и да ту само вратима одвојен од заменика директора затражи савете за свој процес, зар није онда могуће, па чак и врло вероватно, да превиди и друге опасности или да у њих улети? Није увек крај њега неко ко би га опомињао. И баш сада када је требало да напрегне све силе и наступи, наступају и такве сумње у његову будност, сумње за које досад није знао! Хоће ли те тешкоће које осећа при обављању канцеларијског посла настати сада и у процесу? Сада није више уопште схватао како је то хтео да пише Титорелију и да га позове у банку.

Још увек је вртео главом због овога кад му приђе послужитељ и скрену му пажњу на три господина која су у предсобљу седела на клупи. Већ дуго су чекали да их К. прими. Сада, док је послужитељ разговарао са К.-ом, они устадоше и сваки од њих хтеде да искористи повољну прилику да би први пришао К.-у. Када су у банци били тако безобзирни па су их пустили да губе време у чекаоници, онда више ни они не морају да имају обзира. „Господине прокуристо“, поче већ један. Али К. нареди послужитељу да му донесе зимски капут и облачећи га уз његову помоћ обрати се свој тројици: „Опростите, господо моја, ја, нажалост, сада немам времена да вас примим. Молим вас да ме извините, јер имам у граду хитан службени посао, и морам одмах да идем. Ви сте и сами видели како су ме дуго задржали. Хоћете ли бити љубазни да дођете сутра или кад било? Или хоћете можда телефоном да разговарате са мном о ствари. А ако не, онда ми реците сада укратко о чему је реч, а ја ћу вам писмено дати опширан одговор. Али најбоље би било да дођете други пут.“ Ти К.-ови предлози изазвали су код господе која су сасвим узалудно чекала такво чуђење да се само немо згледаше. „Дакле,

јесмо ли се споразумели?“ упита К. окренувши се послужитељу који му донесе шешир. Кроз отворена врата К.-ове собе видело се како се напољу вејавица знатно појачала. К. зато подиже оковратник капута и закопча га високо под грлом.

Баш у том тренутку изађе из суседне собе заменик директора, смешећи се погледа како К. у зимском капуту разговара са господом па упита: „Ви одлазите сада, господине прокуристо?“ „Да“, одговори К. и исправи се, „имам у граду службеног посла.“ Али заменик директора се већ окренуо господи. „А господа?“ упита. „Чини ми се да већ дуго чекају.“ „Ми смо се већ споразумели“, рече К. Али господа се више нису могла савладати. Опколише К.-а и изјавише да они не би сатима чекали да њихова ствар није важна и да се о њој не мора разговарати сада, опширно и у четири ока. Заменик директора их је слушао неко време, па се загледа у К.-а који је држао шешир у руци, чистећи га овде-онде од прашине, а онда рече: „Господо моја, има један врло једноставан излаз. Ако немате ништа против, ја ћу радо преговарати с вама уместо господина прокуристе. Наравно да се ваше ствари одмах морају претрести. Ми смо пословни људи као и ви па умемо да ценимо ваше време. Изволите овамо“, и отвори врата која су водила у предсобље његове канцеларије.

Како је само заменик директора умео да присвоји оно што је К. силом прилика морао да напусти! Није ли К. напустио више него што је било стварно потребно? И, ето, док он с неодређеним и, мора признати, врло малим надама трчи неком непознатом сликару, овде је његовом угледу нанесен тежак ударац. Вероватно би било много боље да скине зимски капут и да опет придобије за себе бар она два господина која ионако морају још у предсобљу да чекају. К. би можда и то покушао да није сада у својој соби угледао заменика директора како тражи нешто по К.-овој полици за књиге као да она није К.-ова већ његова. Када се К. узбуђено приближио вратима, овај викну: „Ах, ви још нисте отишли!“ Окрену лице К.-у, лице чије су безбојне и дубоко усечене боре одавале не старост већ енергију, и одмах продужи да тражи. „Тражим препис једног уговора“, рече, „заступник фирме тврди да је код вас. Хоћете ли ми помоћи да га нађемо?“ К. крочи ближе, али заменик директора рече: „Хвала, већ

сам нашао“, и врати се у своју собу носећи велики пакет списа у коме су се поред преписа уговора налазиле сигурно и многе друге ствари.

„Сада му нисам дорастао“, помисли К., „али кад једном уклоним личне тешкоће, онда ће он бити први који ће то осетити, и то горко осетити.“ Мало умирен том мишљу, К. нареди послужитељу, који му је већ дуго држао отворена врата од ходника, да чим стигне јави директору да је К. отишао у град службеним послом. Готово срећан што за извесно време може потпуније да се посвети својој ствари, он напусти банку.

Одмах се одвезао сликару који је становао у предграђу на сасвим супротној страни од оне на којој су се налазиле судске канцеларије. Беше то још сиромашнији крај, куће још мрачније, улице пуне прљавштине која се вукла по растопљеном снегу. На кући у којој је становао сликар било је отворено само једно крило велике капије, а на другом је доле у зиду била пробушена рупа из које је баш у том тренутку кад се К. приближавао потекла одвратно жута течност која се пушила; од ње неколико пацова побегоше у оближњи канал. Доле на степеништу лежало је потрбушке једно мало дете и плакало, али се једва чуло од заглушне галаме која је долазила из једне лимарске радионице на другом крају трема. Врата радионице беху отворена, три калфе стајаху у полукругу око неког предмета који су чекићима ударали. Једна велика плоча белог лима која је висила на зиду бацала је бледу светлост која се пробијала између двојице калфи осветавајући им лица и радничке кецеље. К. је на све то бацио само летимичан поглед. Хтео је да што пре сврши ствар овде, да тек у неколико речи испита сликара и да се одмах врати у банку. Ако овде постигне ма и најмањи успех, онда ће му то бити подстрек за данашњи посао у банци. На трећем спрату морао је да успори ход, био је сав задихан, јер су и степенице и спратови били претерано високи, а сликар је, како изгледа, становао чак на мансарди. И ваздух је био загушљив, није било светларника, уско степениште заградили су с обе стране зидови на којима су се само ту и тамо сасвим високо налазили прозорчићи. Баш кад се К. малко зауставио, истрчи неколико малих девојчица из једног стана и смејући се

појури уз степенице. К. је полако пошао за њима, стиже једну девојчицу која се беше спотакла и заостала за другима, па је пењући се сада с њом напореда упита: „Станује ли овде неки сликар Титорели?“ Девојчица од својих тринаест година, мало грбава, гурну га на то лактом и испод ока погледа горе у њега. Ни њена младост ни њена телесна мана нису је спречавале да већ сада буде покварена. Чак се ни смешила није, већ је озбиљно посматрала К.-а оштрим, изазивачким погледом. К. се направи као да не примећује њено понашање па упита: „Познајеш ли сликара Титорелија?“ Она климну главом и упита са своје стране: „А шта желите од њега?“ К. је сматрао корисним да се на брзину обавести још мало о Титорелију: „Желим да ме слика“, рече он. „Да вас слика?“ упита она, разјапи уста и плесну мало К.-а руком, као да је рекао нешто сасвим неочекивано или непристојно, па задуже обема рукама своју ионако врло кратку сукњицу и потрча што је брже могла за девојчицама чија се граја већ нејасно губила горе на степеницама. Али при идућем завијутку К. поново сrete све девојчице. Грбава девојчица их је очигледно обавестила о К.-овој намери, па су га сад ту чекале. Отиснуле су се уза зид с обе стране степеништа да би К. могао између њих лако да прође, и рукама гладили своје кецеље. На свим лицима па и у овом стварању шпалира било је нечег детињастог и у исти мах поквареног. Горе, на челу девојака које су се сада смејући се збиле иза К.-а, налазила се грбава девојчица. Она преузе вођство. К. је њој имао да захвали што је одмах нашао прави пут. Он је, наиме, хтео да се пење право даље, али она му показа на споредне степенице којима ће доћи до Титорелија. Степенице које су водиле њему биле су необично уске, врло дугачке, без завијутака, могле су се сагледати у целој дужини и завршавале су се баш пред Титорелијевим вратима. Та врата која су с малим прозорчетом косо стављеним изнад њих била, у поређењу са степеништем, сразмерно добро осветљена, беху направљена од неокречених греда на којима је црвеном бојом и широким потезима кичице било исписано Титорелијево име. К. је са својом пратњом стигао тек до средине степеништа кад се горе, очигледно на шум толиких корака, одшкринуше мало врата и на њима се појави човек, изгледа само у ноћној кошуљи. „Ох!“ узвикну он, кад виде гомилу где долази, па

ишчезе. Грбава од радости запљеска рукама, а остале девојчице тискаху се иза К.-а да би га нагнале да брже иде. Али нису се још ни попели, кад сликар горе широм отвори врата и уз дубок поклон позва К.-а да уђе. Међутим, девојчице је одбио и не хтеде ниједну да пусти, иако су оне молиле и покушавале да продру ако већ не с његовом дозволом а оно силом. Само грбавој пође за руком да се испод његове испружене руке провуче, али сликар полете за њом и, зграбивши је за сукњу, заврте је једном око себе па је посади испред врата поред других девојчица које се, и када се сликар беше повукао, ипак нису усудиле да прекораче праг. К. није био начисто како да схвати целу ту ствар, јер изгледало је као да се све ово догађа у пријатељском споразуму. Девојчице крај врата испружише вратове једна за другом и стадоше да сликару добацују разне, наизглед шаливе речи које К. није разумео. И сликар се смејао, а грбава је, држећи га за руку, скакала увис као да лети. Он затим затвори врата, још једном се поклони К.-у и пруживши му руку представи се: „Ја сам уметнички сликар Титорели.“ Показавши на врата иза којих су шапутале девојчице, К. рече: „Ви сте изгледа веома омиљени у кући.“ „Ах, балавице једне!“ рече сликар узалуд покушавајући да закопча ноћну кошуљу на врату. Био је иначе бос и на себи је имао још само широке чакшире од жућкастог платна утегнуте једним каишем чији је дугачки крај ландарао тамо-амо. „Те балавице ми задају много муке“, продужи он и окани се покушаја да закопча своју ноћну кошуљу чије се последње дугме баш беше откинуло. Затим донесе једну столицу и понуди К.-а да седне. „Ја сам једну од њих – она данас и није међу њима – сликао једном и одонда све оне су ми за петама. Кад сам код куће, улазе само кад им ја дозволим, али ако ме нема, онда је увек бар једна ту. Направиле су себи кључ од мојих врата и позајмљују га једна другој. Не можете ни замислити колико је то досадно. Дођем, на пример, кући са неком дамом коју хоћу да сликам, откључам врата својим кључем и нађем, на пример, грбаву тамо поред сточића како црвени усне кичицом, док њен мали брат и сестра које она мора да чува шврљају по соби прљајући је где год стигну. Или, као што ми се баш јуче десило, враћам се ја касно увече кући – извините молим вас што сам због тога овако обучен и што је у соби неред – дакле, враћам се ја касно увече кући и хоћу да легнем у

кревет кад ме нешто штипне за ногу; погледам испод кревета и опет извучем оданде такво једно створење. Не знам зашто су толико навалиле да долазе, а да их баш не домамљујем то сте ваљда и сами приметили. Наравно да ми оне сметају и при раду. Да ми нису бесплатно уступили овај атеље, давно бих се већ иселио.“ Уто један гласић иза врата викну нежно и бојажљиво: „Титорели, смемо ли већ да уђемо?“ „Не“, одговори сликар. „Ни ја сама?“ упита поново гласић. „Ни ти“, рече сликар, приђе вратима и закључа их.

К. се за то време освртао око себе. Никако му не би пало на ум да би неко ту бедну малу собицу могао назвати атељеом. Више од два дуга корака уздуж и попреко није се могло направити. Патос, зидови и таваница – све је било од дрвета, а између греда виделе су се мале пукотине. Према К.-у стајао је уза зид кревет претрпан разнобојном постељином. Насред собе налазила се на ногарима једна слика покривена кошуљом чији су се рукави отрембесили до патоса. Иза К.-а био је прозор кроз који се у магли могао видети само снегом покривен кров суседне куће. Окретање кључа у брави подсети К.-а да је имао намеру брзо да оде. Стога извади из цепа фабрикантово писмо и пруживши га сликару рече: „Чуо сам од овог господина, вашег познаника, о вама и по његовом савету сам дошао.“ Слика брзо прелете очима писмо па га баци на кревет. Да фабрикант није тако одлучно говорио о Титорелију као о свом познанику, као о беднику који је упућен на његову милостињу, човек би сада заиста поверовао да Титорели не познаје фабриканта или бар не може да га се сети. Слика поврх тога упита: „Хоћете ли да купите слике или хоћете да вас сликам?“ К. зачуђено погледа у сликара. Шта у ствари стоји у писму? К. је, наравно, претпоставио да је фабрикант у писму обавестио сликара да К. једино жели да се код њега распита о свом процесу. Исувише је брзо и непромишљено дојурио овамо! Али сада је на неки начин морао да одговори сликару те рече уз један поглед на ногаре: „А ви баш радите на једној слици?“ „Да“, рече сликар и баци за писмом на кревет и кошуљу која је висила преко ногара. „То је један портрет. Дobar рад, али још недовршен.“ Прилика за К.-а беше повољна, могућност да говори о суду била му је пружена као на тањиру, јер то је очигледно био портрет једног судије. Он је,

уосталом, упадљиво личио на слику у адвокатовој соби за рад. Истина, овде је био у питању сасвим други судија, дебео човек црне, густе браде која је високо залазила у образе. Сем тога, она слика била је рађена уљем, док је ова слаба и нејасна започета пастелним бојама. Али све друго било је слично, јер је и овде судија хтео претећи да се дигне са председничке столице држећи се за приручје. „Па то је судија“, хтеде К. одмах да каже, али се засада савлада и приђе слици тобоже да би је до танчина проучио. Није могао да објасни себи велику фигуру која је стајала у средини леђног наслона председничке столице те упита сликара о њој. Сликара му одговори да на фигури треба још мало радити и доневши са сточића пастелну оловку стаде овлаш да исцртава ивице фигуре и не учини је тиме јаснијом за К.-а. „То је правда“, рече сликар најзад. „Сада је већ препознајем“, рече К., „ту је повез око очију а ту и теразије. Али зар јој нису на петама крила и не налази ли се у трку?“ „Да“, рече сликар, „морао сам по налогу тако да сликам, то су у ствари правда и богиња победе у истом лицу.“ „То није добра комбинација“, с осмехом рече К., „правда мора да стоји мирно, иначе јој се њишу теразије, па је немогућ праведан суд.“ „Ја се у овом повинујем свом наредбодавцу“, примети сликар. „На сваки начин“, рече К., који својом примедбом није мислио никога да увреди. „Ви сте фигуру насликали онако како она стварно стоји на председничкој столици.“ „Не“, рече сликар, „ја нисам видео ни фигуру ни председничку столицу. Све је то машта, али назначено ми је шта да сликам.“ „Како?“ упита К. намерно се правећи као да није сасвим разумео сликара, „па зар није судија тај што седи на судској столици?“ „Да“, рече сликар, „али то није неки високи судија и није никад седео на оваквој председничкој столици.“ „А ипак се слика у таквом свечаном ставу? Он заиста седи ту као да је председник суда.“ „Тја, господа су сујетна“, рече сликар. „Али они имају одобрење од виших да се тако сликају. Свакоме је тачно прописано како сме да се слика. Само, нажалост, баш по овој слици не могу се просудити појединости одеће и столице, јер пастелне боје нису подесне за оваква приказивања.“ „Да“, рече К., „чудно је што је портрет рађен пастелним бојама.“ „Судија је тако желео“, одговори сликар, „то је намењено једној дами.“ Поглед на слику као да му је улио вољу за рад. Засукао је

рукаве, узео неколико оловака у руку и К. виде како се под дршћућим врховима оловака створила над судијином главом црвенкаста сена која се зракасто разилазила према ивици слике. Постепено ова игра сене окружила је главу као неки украс или високо одличје. Но фигура правде остала је у светлости, сем не приметног засенчења, и у тој светлости фигура као да се нарочито истицала не подсећајући више на богињу правде нити богињу победе, већ потпуно на богињу лова. Сликарев рад привлачио је К.-а више него што је он то желео; но најзад стаде да пребацује себи што тако дуго седи а да у својој ствари ништа није предузео. „Како се зове тај судија?“ упита изненада. „То не смем да кажем“, одговори сликар. Био је дубоко нагнут над сликом и очигледно је занемарио свога госта кога је у почетку примио с толико поштовања. К. је сматрао то ђудљивошћу и љутио се што на овај начин губи време. „Ви сте сигурно поверљива личност суда?“ упита га. Сликаре на то одмах одложи оловке, исправи се и трљајући руке погледа с осмехом у К.-а. „Што не изиђете одмах с истином на среду“, рече он. „Ви хоћете да чујете нешто о суду као што стоји и у препоруци, и говорили сте најпре о мојим сликама да бисте ме придобили. Али ја вам то не замерам, ви нисте могли знати да је то код мене неумесно. Ах, молим вас!“ рече он одлучно заустављајући К.-а кад овај хтеде нешто да приговори. А затим настави: „Уосталом, ваша примедба је потпуно на месту, ја сам поверљива личност суда.“ Он застаде да би оставио времена К.-у да се помири с том чињеницом. Сада се поново чуше девојчице иза врата. Вероватно су се тискале око кључаонице, а можда се и кроз пукотине могло гледати у собу. К. се ману тога да се на неки начин извини, јер није хтео да буни сликара у говору, али опет није желео ни да се сликар сувише погорди и постане у неку руку неприступачан, те упита: „Је ли то јавно признат положај?“ „Не“, кратко рече сликар, као да му се одједном завезао језик. Но К. није желео да сликар занеми, те рече: „Али, често су такви непризнати положаји утицајнији од признатих.“ „Ето то је баш код мене случај“, примети сликар и намрштена чела климну главом. „Јуче сам разговарао с фабрикантом о вашој ствари, упитао ме могу ли да вам помогнем, а ја сам му одговорио: 'нека тај човек дође једном к мени?' и сад се радујем што сте тако брзо дошли. Изгледа да

вас се ствар јако коснула, што ме нимало не чуди. Хоћете ли најпре да скинете капут?“ Мада је К. намеравао да се задржи кратко, ипак му је овај сликарев позив добро дошао. Ваздух у соби постао је временом загушљив и он је већ у неколико махова погледао зачуђено у малу гвоздену фуруницу која, изгледа, није била заложена. Запара у соби била је необјашњива. Док је он скидао зимски капут и раскопчао кратки капут, рече сликар извињавајући се: „Потребна ми је топлота. Овде је врло угодно, зар не? Соба у том погледу има сјајан положај.“ К. не рече на то ништа, али у ствари нелагодан осећај није изазивала топлота већ тежак ваздух од кога се готово није могло дисати. Соба без сумње већ дуго није била ветрена. К.-ова нелагодност се још више повећала када га је сликар замолио да седне на кревет, док он сам седе испред ногара на једину столицу у соби. Сем тога, сликар као да није разумео зашто је К. остао на ивици кревета, те га замоли да се удобно смести и, пошто је К. оклевао, он му приђе и ували га дубоко у душеке и перине. Затим се врати својој столици те најзад постави прво стварно питање које је учинило да К. заборави на све друго. „Ви сте невини?“ упита он. „Да“ рече К. Одговор на ово питање причинио му је праву радост тим више што је дат приватном лицу, дакле без икакве одговорности. Нико га још досад није тако отворено питао. Да би у пуној мери окусио ту радост, он додаде: „Ја сам потпуно невин.“ „Тако“, рече сликар, обори главу и као да је размшљао. Одједном опет подиже главу и рече: „Ако сте невини, онда је ствар врло проста.“ К.-ов поглед се смрачи, та тобожња поверљива личност говорила је као неуго дете. „Моја невиност не чини ствар једноставнијом“, рече К. Морао је и поред свега да се насмеши вртећи мало главом. „Видите, зависи од многих ситуација у којима се суд губи. А на крају суд однекуд, где раније уопште ничег није било, извуче неку велику кривицу.“ „Свакако, свакако“, рече сликар као да га К. без потребе збуњује у мислима. „Али ви сте ипак невини, зар не?“ „Па да“, рече К. „То је главно“, примети сликар. Противразлозима се није могло утицати на њега, али и поред његових одлучних речи није било јасно говори ли он тако из убеђења или просто из равнодушности. К. хтеде најпре то да утврди и зато рече: „Ви свакако познајете суд кудикамо боље од мене. Ја не знам много више од онога што сам чуо, мада од сасвим

различитих људи. Сви се слажу у томе да се лакомислене оптужбе не подижу и да је суд кад већ једном оптужује, чврсто убеђен у кривицу оптуженог и тешко се може разуверити.“ „Тешко?“ упита сликар и подиже руку увис. „Суд се никада не може разуверити. Када бих на једном платну насликао све судије редом а ви морали да се пред тим платном браните, ви бисте имали више успеха него пред стварним судом.“ „Да“, рече К. за себе и заборави да је само хтео да испита сликара.

Једна девојчица иза врата поче опет да запиткује: „Титорели, хоће ли он скоро отићи?“ „Ћутите“, викну сликар према вратима, „зар не видите да разговарам са господином?“ Али девојчица се не задовољи тиме већ упита: „Хоћеш ли га сликати?“ И кад сликар ништа не одговори, она додаде још: „Молим те да не сликаш тако ружног човека.“ На то се чу збрка неразумљивих и одобравајућих узвика. Сликара притрча вратима, мало их одшкрину – указаше се молећиво испружене, склопљене руке девојчице – па рече: „Ако не будете мирне – бацићу вас све низ басамаке. Седите ту на степенице и скрасите се.“ Вероватно нису одмах послушале те је морао да заповеди: „Седи на степенице!“ Тек тада се утишаше.

„Извините“, рече сликар пошто се врати К.-у. К. се скоро није ни окренуо к вратима, потпуно је препустио сликару хоће ли га и како узети у заштиту. Чак и сада се једва помакао када се сликар нагнуо к њему и шапнуо му на уво да га не би чули напољу: „И те девојчице припадају суду.“ „Како?“ упита К. и одмакнувши главу погледа у сликара. Но овај поново седе на своју столицу и рече пола у шали пола као објашњење: „Уопште све припада суду.“ „То још нисам приметио“, кратко рече К. После ове сликареве опште примедбе није више имао разлога да се узнемирава поводом његове напомене о девојчицама. К. се ипак кратко загледа у врата иза којих су сада девојчице мирно седеле на степеницама. Само једна од њих протурила је кроз пукотину између греда сламчицу помичући је тамо-амо.

„Изгледа да још немате увид у суд“, рече сликар. Раскречио је ноге и стао врховима стопала да удара о патос. „Али пошто сте невини, он вам није потребан. Ја ћу вас сам избавити.“ „Како ћете то

учинити?“ упита К. „Та и сами сте малочас рекли да је суд неприступачан доказима.“ „Неприступачан само доказима који се подносе суду“, рече сликар и подиже кажипрст као да К. није приметио једну утанчану разлику. „Али друкчије стоји ствар кад се у том погледу покуша нешто иза леђа јавног суда, дакле у собама за саветовања, у ходницима или на пример овде, у атељеу.“ Оно што је сликар сад рекао није изгледало К.-у више тако неверодостојно, оно се чак поклапало са оним што је К. чуо и од других људи. Да, штавише уливало је и много наде. Ако се на судије може заиста тако лако утицати преко личних веза као што је то адвокат приказао, онда су сликареве везе с таштим судијама поготово важне и не смеју се нипошто потцењивати. У том случају се сликар врло добро уклапа у круг помагача који је К. полако скупљао око себе. Једном су у банци хвалили његов смисао за организацију а, ето, овде где је потпуно упућен на самог себе указује му се згодна прилика да тај свој смисао у пуној мери опроба. Сликара је посматрао какав утисак је оставила на К.-а његова изјава па рече с извесним снебивањем: „Зар вам није пало у очи да говорим готово као правник? То долази од сталног додира с господом из суда. Наравно, ја од тога имам много користи, али притом увелико страда и мој уметнички полет.“ „А како сте први пут дошли у везу са судијама?“ упита К. Хтео је прво да стекне сликарево поверење, пре него што га такорећи узме у своју службу. „Ствар је врло проста“, рече сликар, „ја сам ту везу наследио. Већ и мој отац био је судски сликар. Тај положај увек се наслеђује. За ово се не могу употребити нови људи. Наиме, за сликање разних чиновничких категорија постоје толико различита, многобројна и, пре свега, тајна правила да она уопште нису позната ван одређеног круга породица. На пример, тамо у фиоци налазе се прибелешке мога оца које никоме не показујем. Али за сликање судија оспособљен је само онај који их познаје. Но и када бих изгубио те прибелешке, ја бих ипак знао толико правила која само ја памтим, да нико не би могао да ми оспори положај. Ето, сваки судија хоће да буде насликан онако како су били насликане старе, велике судије, а то могу само ја.“ „Вама се може позавидети“, рече К. и помисли на свој положај у банци. „Ваш положај, дакле, нико не може да уздрма.“ „Не, не може“, одговори сликар и гордо подиже рамена. „Зато се

понекад усуђујем да помогнем понеком јаднику који има процес.“ „Како чините то?“ упита К. као да није он тај кога је сликар малочас назвао јадником. Но то није могло да збуни сликара и он рече: „У вашем случају, на пример, ја ћу, пошто сте потпуно невини, предузети следеће.“ К.-у је већ дојадило непрестано помињање његове невиности. Њему се каткад чинило да сликар тим примедбама жели да истакне да ће му помоћи само у том случају ако је добар исход процеса сигуран. Тиме би, наравно, његова помоћ била излишна. Но и поред тих сумњи К. се уздржа и не прекиде сликара. Одлучио је да се не одрекне сликареве помоћи, а сем тога она му се нипошто није чинила мање сумњива од адвокатовете. К.-у је она чак била много милија, јер је била понуђена безазленије и отвореније.

Сликар привуче столицу кревету, па продужи пригушеним гласом: „Заборавио сам да вас најпре упитам какву врсту ослобођења желите. Има три могућности, наиме – стварно ослобођење, привидно ослобођење и одуговлачење. Стварно ослобођење је, наравно, најбоље, само што на ову врсту одлуке ја немам никаквог утицаја. По мом мишљењу нема ниједног човека који би могао да утиче на стварно ослобођење. Ту вероватно одлучује само невиност оптуженог. А пошто сте ви невини, ви бисте стварно могли да се ослоните само на своју невиност. Али онда вам нисам потребан ни ја нити ичија помоћ.“

Ово сређено излагање запањило је најпре К.-а, али затим он рече тихо као и сликар: „Ја мислим да ви противречите себи.“ „Како то?“ нестрпљиво упита сликар и с осмехом се завали на столицу. Тај осмех створио је код К.-а утисак да је сада почео да открива противречности не у сликаревим речима већ у самом судском поступку. Па ипак он се не повуче већ рече: „Раније сте напоменули да је суд неприступачан доказима, касније сте то ограничили на јавни суд, а сад, штавише, кажете да ономе ко је невин није потребна помоћ пред судом. Видите, у томе је већ противречност. А осим тога, раније сте рекли да се на судије може лично утицати, а сада поричете да се стварно ослобођење, како сте га ви назвали, икада може постићи личним утицањем. У томе је друга противречност.“

„Те противречности лако се могу објаснити“, рече сликар. „Овде је реч о два различита стварима, о ономе што у закону стоји и о оном што сам ја лично искусио, ово не смете да бркате. У закону који ја, уосталом, нисам читао стоји, наравно, с једне стране, да се невини ослобађају, али, с друге стране, не стоји да се на судије може утицати. А ето, ја сам искусио баш супротно од овога. Ја не знам за стварна ослобођења, али зато знам да се често утицало на судије. Могуће је, наравно, да се у свим тим случајевима за које ја знам није радило о невиности. Али зар вам се ово не чини невероватно? Од толиких случајева ниједна невиност? Још као дете пажљиво сам слушао оца када је код куће причао о процесима, па и судије које су долазиле у његов атеље причале су о суду. И уопште у нашим круговима не говори се ни о чему другом; кад год сам имао могућност да лично одем у суд, ја ту могућност нисам пропуштао. Слушао сам безбројне процесе у важним фазама, пратио сам их, уколико су се дали пратити, и – морам признати – нисам доживео ниједно стварно ослобођење!“ „Дакле ниједно стварно ослобођење“, рече К., као да говори себи самом и својим надама. „А то потврђује мишљење које већ имам о суду. Дакле, и са те стране ствар је узалудна. Један једини целат могао би да замени читав суд.“ „Не смете уопштавати“, незадовољно рече сликар, „ја сам говорио само о својим искуствима.“ „Па то је довољно“, рече К., „или сте можда чули да је у ранијим временима било ослобођења?“ „Таквих ослобођења“, одговори сликар, „кажу да је било. Само је врло тешко то утврдити. Коначне одлуке суда не објављују се, оне чак ни судијама нису приступачне и тако су се о старим судским процесима сачувале само легенде. Оне чак у већини случајева садрже стварна ослобођења, у њих се може веровати али она се не могу доказати. Па ипак те легенде не треба сасвим потцењивати, оне свакако садрже и извесну истину, а и веома су лепе. Ја сам и сам радио неколико слика са сижеом из тих легенди.“ „Пусте легенде не мењају моје мишљење“, рече К. „Зар се човек и пред судом може позвати на те легенде?“ Слика се насмеја. „Свакако да не“, рече он. „Онда је излишно говорити о томе“, примети К. За сада је хтео да прихвати сликарево мишљење, иако је сматрао да су му приче невероватне и противречне другим извештајима. Сада није имао времена да

испитује је ли истина све оно што сликар каже, а још мање да то побија. Највише што може постићи то је да придобије сликара да му укаже какву било помоћ. Стога рече: „Оставимо, дакле, стварно ослобођење, но ви сте споменули још две могућности.“ „Привидно ослобођење и одуговлачење. Само она долазе у обзир“, рече сликар. „Али хоћете ли да скинете капут пре него што почнемо говорити о томе? Сигурно вам је вруће.“ „Да“, рече К., који је досад обраћао пажњу једино на сликарева објашњења, а сада кад сликар спомену врућину, појавише му се на челу грашке зноја. „Готово је неподношљиво.“ Слика климну главом као да врло добро разуме К.-ову нелагодност. „Зар не можете да отворите прозор?“ упита К. „Не“, рече сликар. „Има само једно чврсто углављено окно које се не може отворити.“ Сада је тек К.-у било јасно да је све време очекивао да ће одједном сликар или он прићи прозору и широм га отворити. Био је спреман да чак и маглу удахне отвореним устима. Под утиском да је овде потпуно лишен ваздуха почео је да осећа несвестицу. Руком лако удари по перини крај себе и слабим гласом рече: „Та то је незгодно и нездраво.“ „О не“, рече сликар бранећи свој прозор, „тима што се прозор не може отворити топлота се, и поред једноструког окна, боље чува него двоструким прозором. А кад хоћу да ветрим, што није ни тако потребно јер кроз све пукотине на гредама пири ваздух, онда могу да отворим једна или чак обоја врата.“ Утешен мало овим објашњењем К. стаде да се обазире где су друга врата. Сликари примети то па рече: „Она су иза вас. Морао сам да их заградим креветом.“ Тек сада К. примети мала врата у зиду. „Овде је све исувише мало за атеље“, рече сликар, као да је хтео предухитрити К.-а да не стави примедбу. „Морао сам да се сместим онако како сам могао. Кревет пред вратима налази се, наравно, на врло рђавом месту. На пример, судија кога сада сликам улази увек кроз врата крај постеље, и ја сам му дао и кључ од тих врата да би, кад мене нема код куће, могао да ме чека овде у атељеу. Али, ето, он обично долази рано изјутра док ја још спавам. Наравно, увек се тргнем из најслађег сна када се врата поред кревета отворе. Кад бисте само чули какве клетве оспем на њега када ујутру прескаче преко мог кревета, ви бисте изгубили свако страхопоштовање пред судијама. Додуше, могао бих да му одузmem кључ, али онда би било

још горе. Сва врата могу се овде извалити без по муке.“ За време целог овог говора К. је размишљао да ли да скине капут, али му је најзад било јасно да неће више издржати овде ако то не учини. Зато скиде капут, али га положи на колена да би га могао поново обући кад се разговор заврши. Тек што је скинуо капут једна девојчица узвикну: „Већ је скинуо и капут!“ Чуло се како се све девојчице прибрасе уз пукотине да би и саме виделе тај приказ. „Девојчице, знате, мисле“, рече сликар, „да се скидате зато што ћу вас сликати.“ „Тако“, рече К. не баш усхићено, јер се није осећао много боље него раније, иако је сада седео у кошуљи. Упита готово мргодно: „Како сте назвали оне две могућности?“ Беше већ опет заборавио изразе. „Привидно ослобођење и одуговлачење“, одговори сликар. „Ваше је да изаберете шта хоћете. Мојом помоћу можете постићи и једно и друго, наравно не без труда. Разлика је у томе што привидно ослобођење захтева прибраност и привремен напор, а одуговлачење много мањи али трајан напор. Да узмемо најпре привидно ослобођење. Ако њега желите, написаћу вам на табаку хартије потврду о вашој невиности. Текст такве потврде наследио сам од свог оца и он је неоспоран. С том потврдом обићи ћу онда судије које познајем. Ето, почео бих тиме што бих судији кога сликам вечерас кад дође на сеансу поднео потврду. Показаћу му потврду, објаснићу му да сте невини и јамчићу за вашу невиност. Но то није неко формално већ стварно јемство које ме обавезује.“ У сликаревим очима било је прекора што К. хоће да му наметне терет таквог јемства. „То би било врло љубазно“, рече К. „И судија би вам веровао, а ипак ме не би стварно ослободио?“ „Као што сам вам већ рекао“ одговори сликар. „Уосталом, није ни сигурно да би ми сваки судија веровао, понеки ће затражити, на пример, да вас одведем к њему. Онда бисте једном морали да пођете са мном. Но у том случају ствар је већ напола добијена, а нарочито зато што бих вас ја претходно тачно упутио како да се држите код дотичног судије. Горе стоји ствар са судијама које ме – а и то се дешава – одбију већ од самог почетка. Од њих морамо дићи руке иако ја, наравно, нећу одустати да покушавам и опет покушавам. Не можемо их се мирне душе одрећи, јер судије као појединци не могу овде имати одлучујућу реч. А кад на потврди будем имао довољан број потписа судија, отићи ћу с том

потврдом оном судији који баш води ваш процес. Ако сам добио и његов потпис, онда ће се ствар развијати и нешто мало брже него иначе. Углавном, препреке су онда уклоњене и оптуженик је тада пун поуздања. Чудно је али истинито да људи у то време имају више поуздања него после ослобођења. Сада више није потребан нарочит труд. Судија има да потврди јемство неколицине судија, те може без брига да вас ослободи, што ће несумњиво и учинити – наравно после разних формалности – да би изишао у сусрет мени и другим познаницима. А ви ћете се отарасити суда и бићете слободни.“ „И онда сам, дакле, слободан“, полако изговори К. „Да“, рече сликар, „али само привидно слободни. Наиме, најниже судије, у које спадају и моји познаници, немају права да коначно ослободе, то право има само највиши суд који је за вас, за мене и за нас све недостижан. Како тамо изгледа ми не знамо и, узгред буди речено, нећемо ни знати. Дакле, оно високо право да ослобађају од оптужбе немају наше судије, али они зато имају право да разреше од оптужбе. То значи да сте се ви, ослобођени на овај начин, тренутно измакли оптужби, али она и даље лебди над вама и може сместа ступити у дејство чим дође виша заповест. Пошто имам тако добре везе са судом, могу вам рећи како се у прописима за судске канцеларије у чисто формалном погледу испољава та разлика између стварног и привидног ослобођења. Како кажу, при стварном ослобођењу акта са процеса одбацују се и потпуно нестају из поступка. Уништава се не само оптужба већ и процес, па и сама одлука о ослобођењу. Све се то уништава. Друкчије је код привидног ослобођења. Са актом се није десила никаква друга промена сем што му је придодата потврда о невиности, одлука о ослобођењу и њено образложење. Он иначе остаје и даље у поступку и, како то већ тражи непрекидно општење између судских канцеларија, упућује се вишим судовима да би се вратио нижим и тако с већим или мањим осцилацијама, већим или мањим застојима путује тамо-амо. Те путеве немогуће је прорачунати. Наоко може покатак изгледати да је све давно заборављено, акт изгубљен а ослобођење потпуно. Но упућен човек неће у то веровати. Ниједан акт се не губи, код суда ништа не пада у заборав. Једнога дана – кад се нико и не нада – неко од судија узеће пажљивије акт у руке, утврдиће да је у дотичном случају оптужба још

на снази и сместа ће издати налог за хапшење. Ту сам претпоставио да је између привидног ослобођења и привидног хапшења протекло доста времена. Ово се може десити, и мени су такви случајеви познати, али исто тако није искључено да оптуженик кога је суд пустио на слободу дође кући и затекне опуномоћена лица која чекају да га поново ухапсе. Онда је, наравно, свршено са слободним животом.“ „И процес почиње поново?“ упита К. скоро с неверицом. „Свакако“, рече сликар, „процес почиње поново, али поново, као и раније, постоји могућност да се издејствује привидно ослобођење. Човек мора наново да прикупи све снаге и не сме се помирити са судбином.“ Ово последње сликар је рекао можда под утиском који је на њега учинио мало покуњени К. „Али“, упита К. као да хоће да предухитри сликара у неким откровењима, „зар није теже издејствовати друго ослобођење него прво?“ „У том погледу“, одговори сликар, „не може се ништа одређено рећи. Мислите ли ви, заиста, да ће судије у доношењу пресуде бити нерасположени према оптуженом с обзиром на поновно хапшење? Не, то није случај. Судије су предвиделе ово хапшење већ при доношењу одлуке о ослобођењу. Дакле, та околност је без нарочитог значаја. Но зато се расположење судија и њихова правна оцена случаја могу променити из безброј других разлога, те се човек у настојању око другог ослобођења мора прилагодити измењеним околностима и бити, углавном, исто тако одлучан као и пре првог ослобођења.“ „Али ни то друго ослобођење опет није коначно“, рече К. вртећи главом као да се не слаже с тим. „Наравно да није“, рече сликар, „после другог ослобођења долази треће хапшење, после трећег ослобођења четврто хапшење и тако даље. То је већ у бити привидног ослобођења.“ К. је ћутао. „Привидно ослобођење не изгледа вам згодно“, рече сликар, „можда вам боље одговара одуговлачење? Да ли да вам објасним суштину одуговлачења?“ К. климну главом. Сликара се широко завали на столицу, ноћна кошуља му је била раздрљена и увукавши руку испод ње стаде да глади прса и слабине. „Одуговлачење“, рече сликар, и за тренутак се загледа преда се као да тражи потпуно тачно објашњење, „одуговлачење се састоји у томе што се процес стално одржава у најнижој фази. А да би се то постигло, потребно је да оптужени и његов помагач, а нарочито овај последњи, буду у

непрекидном личном додиру са судом. Понављам да за ово није потребно утрошити толику снагу као за постизање привидног ослобођења, али је зато потребна много већа пажња. Процес се не сме губити из вида, човек мора редовно, у одређеним временским размацама обилазити дотичног судију, а и иначе кад год му се за то укаже прилика. Он се мора на све могуће начине трудити да сачува његову наклоност, а ако човек не познаје лично судију, онда треба да утиче на њега преко познатих судија не напуштајући зато могућност непосредних разговора. Ако човек ништа од овог не пропусти, онда се прилично сигурно може рачунати с тим да процес неће изићи из првог стадија. Истина, процес не престаје, али оптужени је готово исто тако сигуран да до осуде неће доћи, као и да је слободан. Одуговлачење има у поређењу са привидним ослобођењем то преимућство што је будућност оптуженог мање неизвесна, што је он лишен страха од изненадног хапшења и што се не мора бојати да ће баш у време које је за њега можда најнезгодније морати да се мучи и узбуђује као при постизању привидног ослобођења. На сваки начин и одуговлачење има за оптуженог извесних слабих страна које не треба потцењивати. Не мислим тиме рећи да оптужени у овом случају никада није слободан, јер он у стварном смислу није слободан ни при привидном ослобођењу. Ради се о једној другој слабој страни. Процес се не може зауставити ако за ово не постоје бар привидни разлози. И зато се у процесу мора бар с формалне стране нешто дешавати. С времена на време треба, дакле, издавати разне наредбе, саслушавати оптуженог, одржавати ислеђења и тако даље. Значи да се процес мора стално вртети у малом кругу на који је вештачки ограничен. Ово, наравно, доноси оптуженом и извесне непријатности које, опет, не смете представити себи тако црно. Све је само с формалне стране, саслушања су, на пример, сасвим кратка. Ако човек једном нема времена или воље да оде, он се може извинити, може чак с извесним судијама да се унапред и за дуже времена договори о наредбама. У суштини ствар се, дакле, своди на то да се човек, пошто је оптужен, с времена на време јавља свом судији.“ Већ код последњих речи К. је пребацио капут преко руке и дигао се. „Већ је устао!“ викну на то један глас пред вратима. „Зар већ хоћете да идете?“ упита сликар који се такође беше дигао. „Ви

сигурно бежите одавде због рђавог ваздуха. Врло ми је непријатно. Имао бих још штошта да вам кажем. Требало је да будем сасвим кратак. Али надам се да сам био разумљив.“ „О да“, рече К., кога је болела глава од напрезања при слушању. И поред К.-овог потврдног одговора сликар, обухватајући још једном све оно што је рекао, примети као да би хтео К.-у при одласку да дâ још неку утеху. „Оба ова метода имају нешто заједничко, наиме они спречавају да оптужени буде осуђен.“ „Али они спречавају и стварно ослобођење“, тихо рече К., као да се стиди што је дошао до тог сазнања. „Ви сте схватили суштину ствари“, нагло рече сликар. К. стави руку на зимски капут, али није могао да се одлучи чак ни да обуче свој кратки капут. Било би му најмилије да зграби своје ствари и изјури с њима на свеж ваздух. Ни девојчице га нису могле натерати да се обуче, мада су преурањено довикнуле једна другој да се он облачи. Сликара је хтео на неки начин да протумачи К.-ово нерасположење и зато рече: „Што се тиче мојих предлога, ви се, по свој прилици, још нисте одлучили. Ја то одобравам. Ја вам чак не бих ни саветовао да се одмах одлучите. Добре и слабе стране за длаку се разликују. Човек мора све тачно оценити. Додуше, не сме се губити ни много времена.“ „Доћи ћу ускоро“, рече К., који нагло одлуком обуче сако, капут пребаци преко рамена и похита вратима иза којих сада девојчице нададоше дреку. К.-у се учини да кроз врата види те девојчице које вичу. „Али морате одржати реч“, примети сликар не пошавши за њим, „иначе ћу доћи у банку да сам упитам.“ „Та отворите врата“, викну К. и трже за кваку коју су, како је по отпору видео, држале девојчице. „Зар хоћете да вам девојчице досађују?“ упита сликар. „Искористите боље овај излаз“, и показа на врата иза кревета. К. се сложи с тим и појури натраг ка кревету. Али уместо да отвори тамо врата, сликар се завуче испод кревета и одоздо упита: „Само још један тренутак; хоћете ли да видите још једну слику коју бих могао да вам продам?“ К. не хтеде да буде неучтив, сликар се заиста заузео за њега и обећао му и даље помагати, а К. из заборавности није ни споменуо награду за помоћ. И зато га К. сада није могао одбити, већ пусти да му покаже слику, иако је просто дрхтао од нестрпљења да што пре утекне из атељеа. Сликара извуче испод кревета гомилу слика без оквира које беху покривене толиком

прашином да се ова у тренутку када сликар хтеде да је одува са горње слике усковитла пред К.-овим очима и поче да га гуши. „Пејзаж пустаре“, рече сликар пружајући К.-у слику. Она је представљала два мршава дрвета која су удаљена једно од другог стајала у тамној трави. У позадини се видео разнобојни сунчев залазак. „Лепо“, рече К., „купићу је.“ К. се непромишљено изразио овако кратко и био је срећан када је сликар, замерајући му то, подигао са патоса још једну слику. „Ево један пандан те слике“, рече сликар. Можда је она и била замишљена као пандан, али се није видела ни најмања разлика у односу на прву слику. Ту су била два дрвета, ту трава и позади сунчев залазак. Но К.-у је то било свеједно. „Лепи пејзажи“, рече он, „купићу обе и окачићу их у мојој канцеларији.“ „Изгледа да вам се мотив свиђа“, примети сликар и извуче и трећу слику, „е баш добро што имам још једну сличну слику.“ Али она не само да је била слична, већ је то био потпуно исти пејзаж пустаре. Сликара је добро искористио прилику да прода старе слике. „Узећу и ову“, рече К. „Колико стају те три слике?“ „О томе ћемо се договорити идућом приликом“, рече сликар. „Ви се сада журите, а ми ћемо већ одржавати везу. Уосталом, радује ме што вам се слике свиђају, па ћу вам дати све слике које имам ту доле: то су све пејзажи пустаре. Сликао сам већ много пустара. Неки људи не маре за такве слике, јер су сувише мрачне, али други – у које спадате и ви – воле баш такав мрак.“ Но К. није сада имао разумевања за професионална искуства тог сликара-просјака. „Спакујте све слике“, викну упадајући сликару у реч, „сутра ће доћи мој послужитељ да их однесе.“ „Није потребно“, рече сликар. „Надам се да ћу моћи да вам нађем носача који ће одмах поћи са вама.“ И саже се назад преко кревета те откључа врата. „Попните се слободно на кревет“, рече, „то ради свако ко год улази овамо.“ К. се и без тога позива не би устезао, он је већ био ставио једну ногу усред перина, а кад погледа кроз отворена врата, трже ногу натраг. „Шта је то?“ упита сликара. „Чему се чудите?“ упита овај и сам зачуђен. „То су судске канцеларије. Зар нисте знали да су ту судске канцеларије? Та судске канцеларије налазе се скоро на сваком тавану, па због чега баш овде не би биле? У ствари, и мој атеље припада судским канцеларијама, али суд ми га је ставио на располагање.“ К. се није толико уплашио од тога што је и

овде наишао на судске канцеларије већ углавном од себе, од свог непознавања судских прилика. Чинило му се да се основно правило о понашању оптуженог састоји у томе да увек буде спреман, да никада не дозволи да га нешто изненади, да не гледа безазлено на десну страну када на левој стоји до њега судија – и, ето, непрестано се огрешује баш о ово основно правило. Пред њим се отегао дугачак ходник одакле је вејао такав ваздух да је према њему онај у атељеу био освежавајући. Са обе стране ходника беху постављене клупе баш као у чекаоници канцеларије надлежне за К.-а. Изгледа да су постојали тачни прописи о уређењу канцеларија. Тренутно промет странака није био богзна како велик. Један човек, напола изваљен на клупи, зарио је лице у руке и чинило се да спава; један други стајаше у полумраку на крају ходника. К. се попе сада преко кревета, а сликар пође за њим носећи слике. Убрзо среташе једног судског послужитеља. – К. је сада већ распознавао све судске послужитеље по златном дугмету које су они имали на цивилном оделу поред обичних дугмета – и сликар нареди овоме да прати К.-а са сликама. К. се више тетурало него што је ишао, чврсто држећи марамичу на устима. Кад се већ приближише излазу, полетеше им у сусрет девојчице од којих К. такође није био поштеђен. Очигледно беху виделе да су се отворила друга врата од атељеа, па су удариле околишним путем да би продрле са те стране. „Не могу више да вас пратим“, викну сликар смејући се навали девојчица. „До виђења! И не предомишљајте се сувише дуго!“ К. се чак и не осврте за њим. На улици узео прва кола која су наишла. Желео је да се отараси послужитеља чије му је златно дугме ишло на живце, иако оно вероватно ником другом није падало у очи. У својој услужности послужитељ хтеде да се посади до кочијаша, али га К. отера доле. Подне је већ било давно прошло када је К. стигао пред банку. Желео је да остави слике у колима, али се плашио да ће кад-тад бити приморан да их покаже сликару. И зато нареди да их унесу у његову канцеларију и онда их затвори у најдоњу фиоку свог стола како би бар наредних дана биле склоњене од очију заменика директора.

Глава осма

Трговац Блок. Отказивање адвокату

Најзад се К. ипак одлучио да одузме адвокату заступништво у својој ствари. Додуше, још није могао да се отресе сумње поступа ли правилно, али ипак је превагнуло убеђење да је ово потребно. Ова му је одлука, онога дана када је хтео да оде адвокату, одузела много радне снаге, радио је необично полако, морао је врло дуго да остане у канцеларији и већ је било прошло десет часова када је најзад стајао пред адвокатовим вратима. Пре него што је зазвонио, размислио је још није ли боље да адвокату откаже телефонски или писмено, јер ће усмени разговор вероватно бити врло непријатан. Па ипак се К. решио да га се не одрекне, јер сваки други начин отказивања примио би адвокат ћутке или са неколико формалних речи, те К. никада не би сазнао како је на адвоката деловао отказ и какве би последице, по његовом не безначајном мишљењу, могао за К.-а да има тај отказ, сем ако Лени не би успела да испита нешто у том погледу. Али кад адвокат седи наспрам К.-а и изненади га отказ, онда ће К., чак и ако се адвокат буде чувао да ода своје мисли, лако видети по његовом лицу и понашању све шта хоће. Није чак искључено да ће се уверити да је ипак боље препустити адвокату одбрану, па ће повући отказ.

Као и обично, кад је први пут зазвонио на адвоката врата, нико се није одазвао. „Лени би могла да буде мало хитрија“, помисли К. Али добро је било већ и то што се, по обичају, није умешала нека друга странка, било да је почео да досађује човек у домаћој хаљини или неко други. Притиснувши још једном на дугме К. се осврте на друга врата, али овога пута остадоше и она затворена. Најзад се на отвору адвокатових врата појавише два ока, али то не беху Ленина.

Неко отвори врата, али се још мало одупре о њих и викну иза себе: „Он је!“ и тек тада широм отвори врата. К. се беше стиснуо уз врата, јер је већ чуо како се на вратима другог стана журно окренуо кључ у брави. Када се врата најзад пред њим отворише, он управо јурну у предсобље и виде још како је Лени, којој је била упућена опомена човека код врата, побегла у кошуљи кроз ходник између соба. Гледао је за њом неко време, а онда се осврте на човека који је отворио врата. Беше то мали, сувоњав човек с брадом који је држао свећу у руци. „Јесте ли овде намештени?“ упита К. „Не“, одговори човек, „ја сам овде стран, адвокат је само мој заступник. Ту сам због једне правне ствари.“ „Без капута?“ упита К. и једним покретом руке показа на човекову недовољну одевеност. „Ах, извините!“ рече човек и осветли сам себе свећом, као да први пут види у каквом је стању. „Да ли је Лени ваша љубавница?“ кратко упита К. Мало раскорачи, а руке у којима је држао шешир прекрсти позади. Већ тиме што је имао дебео горњи капут осећао се у великој надмоћности над мршавим човечуљком. „О Боже“, рече овај и као бранећи се уплашено стави руку пред лице, „не, не, та шта вам пада на памет?“ „Ви изгледате јако веродостојни“, рече К. осмехујући се, „па ипак – дођите.“ Махну шеширом и пусти га да иде пред њим. „А како се зовете?“ упита га успут. „Блок, трговац Блок“, рече човечуљак и представивши се тако окрете се К.-у, али га овај не пусти да се заустави. „Је ли то ваше право име?“ упита К. „Свакако“, гласио је одговор, „зашто сумњате у то?“

„Мислио сам да имате повода да кријете своје име“, рече К. Понашао се тако слободно као што би се могао понашати само човек који у туђини разговара с простим људима па прећуткује све оно што се тиче њега самог и тек равнодушно разговара о ономе што задире у њихове интересе, чиме их може подићи у њиховим очима али исто тако и понизити ако му је воља. Код врата адвокаторове радне собе К. се заустави и довикну трговцу који је послушно ишао даље: „Не хитајте тако! Осветлите овде!“ К. је помислио да се ту можда сакрила Лени и затражи од трговца да претражи све кутке, али у соби није било никога. Пред сликом судије К. ухвати отпозади трговца за пораменице. „Познајете ли овога?“ упита он и кажипрстом показа

увис. Трговац подиже свећу, трепћући погледа горе и рече: „То је неки судија.“ „Високи судија?“ упита К. и стаде поред трговца да би могао посматрати утисак који на њега оставља слика. „То је велики судија“, рече он. „Ви се не разумете много“, рече К., „он је међу малим иследним судијама најмањи.“ „Сад се сећам“, рече трговац и спусти свећу, „и ја сам то већ чуо.“ „Па наравно“, узвикну К., „ето, заборавио сам, наравно, мора да сте и ви то већ чули.“ „Али зашто, зашто?“ упита трговац узмичући к вратима пошто га је К. рукама терао. Напољу у ходнику К. рече: „Ви сигурно знате где се сакрила Лени?“ „Сакрила?“ упита трговац, „Не, она је вероватно у кухињи и кува супу за адвоката.“ „А зашто нисте то одмах рекли?“ упита К. „Па ја сам хтео да вас одведем тамо, али ви сте ме позвали натраг“, одговори трговац као ошамућен противречним заповедима. „Ви сигурно мислите да сте веома лукави“, рече К., „одведите ме, дакле!“ К. још никада није био у кухињи. Она је била неочекивано велика и богато опремљена. Само штедњак је био трипут већи од обичних штедњака, од осталих ствари нису се могле видети појединости, јер је кухиња била осветљена само малом лампом која је висила на улазу. Крај огњишта стајала је Лени у белој кецељи, као и увек, и разбијала је јаја у један лонац на примусу. „Добро вече, Јозефе“, рече она и погледа га искоса. „Добро вече“, рече К. и руком позва трговца да седне на једну столицу мало подаље, што овај и учини. Но К. приђе Лени иза леђа и нагнувши се над њено раме упита: „Ко је тај човек?“ Лени обгрли К.-а једном руком док је другом мешала супу, привуче га к себи и рече: „То је човек достојан сажаљења, један сиромаш трговац, неки Блок. Погледај га само.“ Они се обоје окренуше. Трговац је седео на столици коју му је К. показао, беше угасио свећу која сад више није била потребна и прстима је стискао фитиљ да се не би пушио. „Ти си била у кошуљи“, речи К. и руком јој поново окрену главу к огњишту. Она је ћутала. „Је ли он твој љубавник?“ упита К. Она хтеде да дохвати лонац за супу, али је К. узе за обе руке и рече: „Одговори сад.“ „Дођи у радну собу па ћу ти све објаснити.“ „Не“, рече К., „хоћу да то овде објасниш.“ Она му се обеси око врата и хтеде да га пољуби. Но К. је одгурну и рече: „Нећу да ме сад љубиш.“ „Јозефе“, рече Лени и погледа К.-а молећиво али искрено у очи, „нећеш ваљда бити љубоморан на господина Блока.“

„Руди“, рече затим обраћајући се трговцу, „та помози ми, зар не видиш да ме сумњичи? Остави ту свећу.“ Човек би рекао да трговац није обраћао пажњу, али је потпуно био у току ствари. „Ни ја не знам зашто бисте били љубоморни“, рече он не баш присебно. „Ни ја у ствари не знам“, рече К. и с осмехом погледа у трговца. Лени се гласно насмеја, искористи тренутак кад К. није пазио да га ухвати под руку и шапну: „Пусти га сад, зар не видиш какав је то човек. Ја сам му се мало посветила зато што је адвокатава добра муштерија и ни из каквог другог разлога. А ти? Хоћеш ли још данас да разговараш с адвокатом? Он је данас врло болестан, али ако желиш, ја ћу те ипак пријавити. Но преко ноћи ћеш остати код мене. Сасвим сигурно. Ионако већ дуго ниси био код нас, па је чак и адвокат питао за тебе. Не занемаруј процес! И ја имам да ти кажем многе ствари које сам сазнала. А сад најпре скини капут!“ Она му поможе да се свуче, узе му шешир па се, пошто отрча са стварима у предсобље да их тамо окачи, брзо врати натраг и погледа супу: „Да ли најпре тебе да пријавим или да му најпре однесем супу?“ „Пријави мене најпре“, рече К. Био је љут, првобитно је имао намеру да разговара с Лени о својој ствари, а нарочито да се с њом подробно договори о отказу адвокату, али му је присуство трговца одузело вољу за то. Но сада му се његова ствар учини исувише важна да би дозволио да му тај мали трговац буде на путу и зато позва натраг Лени, која је већ била у ходнику. „Чуј, однеси му ипак најпре супу“, рече, „нека се најпре мало окрепи за разговор са мном, биће му потребно.“ „И ви сте адвокатов клијент“, рече трговац тихо из свог угла, просто онако као констатацију. Али његове речи нису наишле на добар пријем. „А шта вас се то тиче?“ одсече К., а Лени рече: „Ћути ти тамо. Дакле, онда ћу му најпре однети супу“, обрати се сада К.-у и насу супу у тањир. „Само ме је страх да ће убрзо заспати, после јела он брзо заспи.“ „Од оног што му ја будем рекао остаће будан“, рече К. Непрестано је давао на знање како хоће да разговара с адвокатом о нечем важном. Желео је да га Лени упита о чему се ради а тек онда да затражи од ње савет. Али она је само тачно извршавала оно што јој је наређено. Пролазећи с тањиром крај њега, она га намерно мало гурну и шапну: „Чим поједе супу, одмах ћу те пријавити да би што пре био опет са мном.“ „Иди само“, рече К. „Иди само.“ „Буди ипак љубазнији“, рече

она и на вратима се, с тацном у руци, окрену још једном.

К. је гледао за њом; сада је коначно пала одлука да отпусти адвоката. И боље је што није претходно стигао да о томе разговара с Лени; она вероватно није имала довољан увид у целу ствар и сигурно би га одговарала а можда овог пута стварно и спречила да откаже. И тако би њега и даље мучили сумња и немир, а ипак би, најзад, спровео своју одлуку, јер се та одлука упорно наметала. А уколико је раније спроведе утолико боље за њега. Уосталом, можда трговац зна о томе нешто да каже.

К. се окрену, а трговац, чим је то приметио, сместа хтеде да устане. „Седите само“. рече К. и привуче њему једну столицу. „Јесте ли ви већ стари адвокатов клијент?“ упита. „Да“, рече трговац, „врло стари клијент.“ „А колико година вас већ заступа?“ упита К. „Не знам како мислите“, рече трговац, „у пословним правним стварима – ја имам трговину житом – заступа ме адвокат још откако сам преузео трговину, дакле око двадесет година, а у моме процесу, на који сте вероватно циљали, заступа ме од почетка, дакле већ преко пет година. Да, добрих пет година“, додаде и извади на то стари новчаник, „овде је све записано; ако желите, даћу вам тачне податке. Тешко је све упамтити. Мој процес траје вероватно и много дуже. Он је почео убрзо после смрти моје жене, а отада је прошло већ преко пет и по година.“ К. му се примаче ближе. „Адвокат преузима, дакле, и обичне правне ствари?“ упита. Та веза судова и правних наука чинила се К.-у врло утешна. „Свакако“, рече трговац и шапну затим К.-у: „Кажу, штавише, да је он у правним стварима те врсте умешнији него у другима.“ Но затим, као да се покаја за своје речи, он стави К.-у руку на раме и рече: „Ја вас лепо молим да ме не одате.“ Да би га умирио, К. га куцну по бутини и рече: „Не, ја нисам издајица.“ „Он је, знате, осветољубив“, рече трговац. „Против тако верног клијента он свакако неће ништа учинити“, примети К. „О да“, рече трговац, „кад се узбуди, он не прави разлику. Уосталом, ја му у ствари и нисам веран.“ „Како то?“ упита К. „Да ли да вам то поверим?“ подозриво упита трговац. „Ја мислим да можете“, рече К. „Па добро“, рече трговац, „ја ћу вам то делимично поверити, али и ви ми морате рећи једну тајну да бисмо код адвоката били један

према другом у обавези.“ „Ви сте веома опрезни“, примети К., „али ја ћу вам рећи једну тајну која ће вас потпуно умирити. У чему је, дакле, ваше неверство према адвокату?“ „Ја сем њега“, рече трговац оклевајући и као да признаје нешто нечасно, „имам и друге адвокате.“ „Па то није ништа страшно“, рече К. мало разочарано. „У овом случају да“, рече трговац, који је после овог признања почео тешко да дише, али му је сада К.-ова примедба улила више самопоуздања. „То није дозвољено. А најмање је дозвољено поред једног правог адвоката узети и буџаклијске адвокате. И, ето, ја сам баш то учинио. Ја имам сем њега још пет буџаклијских адвоката.“ „Пет!“ узвикну К., тек тај број изазвао је у њему чуђење. „Пет адвоката сем њега?“ Трговац климну главом. „Сада баш преговарам и са шестим.“ „А шта ће вам толики адвокати?“ упита К. „Сви су ми они потребни“, рече трговац. „Хоћете ли ми објаснити то?“ упита К. „Радо“, одговори трговац. „Пре свега, ја нећу да изгубим процес, то је разумљиво. И зато не смем да пренебрегнем ништа што би ми могло користити; чак и када у неком одређеном случају постоји и трунка наде да се нешто постигне, ја је не одбацујем. И, ето, зато сам све што имам потрошио на процес. Тако сам, на пример повукао цео новац из трговине. Раније су канцеларијске просторије моје трговине заузимале готово цео један спрат, а данас ми је довољна једна собица у дворишној згради где радим са једним шегртом. До овог назадовања дошло је, разуме се, не само услед повлачења новца већ и још више што трошим своју снагу на другој страни. Кад човек хоће да учини нешто за свој процес онда не стиже за друго.“ „Ви се, дакле, и лично залажете код суда?“ упита К. „Баш о томе бих волео нешто да чујем.“ „О томе вам мало могу рећи“, рече трговац, „у почетку сам, дабогме, и покушавао, али сам убрзо дигао руке од тога. То сувише исцрпљује а не доноси много. Показало се, бар што се мене тиче, као потпуно немогуће да се тамо лично залажем и преговарам. Врло је напорно већ и седети и чекати тамо. Вама је и самом познато како је тежак ваздух у канцеларијама.“ „А откуд знате да сам био тамо?“ упита К. „Био сам баш у чекаоници када сте ви пролазили.“ „Каква случајност!“ узвикну К. занесено, заборављајући како му је раније трговац изгледао смешан. „Ви сте ме, дакле, видели! Били сте у чекаоници када сам ја пролазио. Да, ја сам једном пролазио онуда.“

„Није то никаква нарочита случајност“, рече трговац, „ја сам тамо готово сваког дана.“ „И ја ћу вероватно морати сада чешће да одлазим тамо“, рече К, „само сумњам да ће ме примати с толико почастии као онда. Сви су поустајали. Вероватно су помислили да сам ја неки судија.“ „Не“, рече трговац, „поздравили смо онда судског послужитеља. Знали смо да сте ви оптужени. Такве вести шире се невероватном брзином.“ „Дакле, то сте већ знали“, рече К., „па онда вам је моје понашање изгледало можда гордо. Је ли било речи о томе?“ „Не“, одговори трговац, „напротив. Али то су глупости.“ „Какве глупости?“ упита К. „А зашто питате?“ љутито рече трговац. „Изгледа да ви још не познајете људе тамо и можда ћете то и криво схватити. Морате имати на уму да се у овом поступку увек изнова претресају многе ствари за које разум није довољан, човек је просто преморен и далеко од много чега, па у накнаду за то тражи прибежиште у сујеверју. Ја говорим о другима, ни сам нисам ништа бољи. Такво сујеверје је, на пример, то што би многи по лицу оптуженог, а нарочито по изгледу његових усана, хтели да погоде какав ће бити исход процеса. И, ето, ти људи тврдили су да ћете ви, судећи по вашим уснама, сигурно убрзо бити осуђени. Понављам, то је смешно сујеверје и чињенице га већином оповргавају, али кад човек живи у оном друштву, он се не може отети том мишљењу. Замислите само колико може да делује такво сујеверје. Ви сте тамо оловили некога, зар не? Али он је једва могао да вам одговори. Човек, наравно, има много разлога да се тамо збуну, али један од њих био је и поглед на ваше усне. Касније је причао да му се учинило да је на вашим уснама прочитао и своју сопствену пресуду.“ „На мојим уснама?“ упита К., извуче џепно огледалце и погледа се. „Ја не видим ништа нарочито на мојим уснама. А ви?“ „Ни ја“, рече трговац, „уопште ништа.“ „Како су сујеверни ти људи!“ узвикну К. „Зар вам нисам рекао?“ одговори трговац. „Зар се они толико друже међусобно и измењују мисли?“ рече К. „Ја сам се досад држао потпуно по страни.“ „Углавном се не друже“, рече трговац, „то би било немогуће, јер их има сувише. А има и мало заједничких интереса. Када се код једне групе појави вера у заједнички интерес, она се убрзо покаже као заблуда. Заједнички се против суда ништа не може спровести. Сваки случај испитује се појединачно, јер ово је

најтачнији суд. Заједнички се, дакле, ништа не може спровести, само појединац постиже каткад тајно понешто; и тек кад он то постигне, чују о томе и други; али нико не зна како се десило. Нема, дакле, повезаности, човек се понекад сретне у чекаоници са другима, али ту се мало разговара. Сујеверна мишљења постоје већ одвајкада и шире се такорећи сама од себе.“ „Видео сам ту господу у чекаоници“, рече К. „Њихово чекање учинило ми се сасвим јалово.“ „Чекање није јалово“, рече трговац, „јалово је само кад се човек самостално уплете. Ја сам вам већ рекао да осим овога имам још пет адвоката. Човек би помислио – па и ја сам помислио сам тако у почетку – да сада могу потпуно да препустим ствар адвокатима. Али то би било из основа погрешно. Ја сада још мање могу да им препустим ствар него да имам само једног адвоката. Ви то сигурно не разумете?“ „Не“, рече К. и благо стави своју руку на његову не би ли га спречио у томе да говори тако брзо, „ја бих вас само молио да говорите мало спорије, јер ово су за мене врло важне ствари, а ја не могу у свему да вас пратим.“ „Добро је што сте ме подсетили на то“, рече трговац, „та ви сте новајлија, младунче. Ваш процес има тек пола године, зар не? Да, чуо сам о томе. Тако млад процес! А ето ја сам о тим стварима размишљао већ безброј пута и оне су за мене нешто најприродније на свету.“ „Ви се свакако радујете што је ваш процес већ толико одмакао?“ упита К. Није хтео непосредно да пита како стоји трговчева ствар. Али није добио ни јасан одговор. „Да, ја гурам мој процес већ пет година“, рече трговац и обори главу, „то богме није мали успех.“ Затим ућута за тренутак. К. је ослушкивао не долази ли већ Лени. С једне стране, није желео да она дође јер је имао још много тога да пита, а не би му било ни мило да га Лени затекне у овом поверљивом разговору с трговцем; а, с друге стране, љутило га је то што је, иако је он ту, остала тако дуго код адвоката, много дуже него што је било потребно да се принесе супа. „Добро се још сећам времена“, поче опет трговац, и К. се одмах сав претвори у ухо, „када је мој процес био исто толико стар као сада ваш. Тада сам имао само овог адвоката, али нисам био њиме нарочито задовољан.“ 'Сад ћу сазнати све', помисли К. и живахно климну главом, као да тиме бодри трговца да каже што је вредно чути. „Мој процес“, продужи трговац, „није напредовао. Додуше, обављана су ислеђења и ја сам на

свако одлазио, сакупљао сам материјал, поднео све своје пословне књиге суду, што, како сам касније сазнао, није ни било потребно, непрестано сам трчао к адвокату а и он је, са своје стране, предавао разне поднеске..." „Разне поднеске?“ упита К. „Па да“, одговори трговац. „То је за мене јако важно“, рече К., „у мом случају он још саставља први поднесак. Ништа још није учинио. Сада видим да ме срамно занемарује.“ „Што поднесак још није готов, то може да има разне оправдане разлоге“, рече трговац. „Уосталом, показало се касније код мојих поднесака да су били без икакве вредности. Захваљујући предусретљивости једног судског чиновника, ја сам један од тих поднесака и сам прочитао. Он је, додуше, био учено написан, али у ствари бесадржајан. Пре свега, много латинских речи које не разумем, а онда странице пуне овешталих апеловања на суд, па ласкање разним чиновницима који се, истина, не наводе по имену, али за које би упућен човек свакако погодио ко су, затим адвокатово самохвалисање, при чему се управо на пасји начин понижавао пред судом и, најзад, анализа разних правних случајева из давних времена који су тобоже били слични моме. Но морам рећи да су те анализе, уколико сам их ја могао пратити, биле веома брижљиво састављене. Овим што сам рекао не мислим да дам неку оцену адвокатског рада, а и поднесак који сам читао био је само један од многих, али на сваки начин – а о томе и хоћу да говорим – ја у свом процесу нисам приметио никакав напредак.“ „А какав напредак сте хтели да приметите?“ упита К. „Ваше питање је сасвим паметно“, рече трговац смећећи се, „човек у таквом поступку ретко кад може да примети неки напредак. Али тада ја то нисам знао. Ја сам трговац, у оно време био сам то још много више него данас, па сам хтео да видим опипљив напредак. Читава ствар требало је или да се примиче крају или да бар одлучно крене напред. А уместо тога обављана су само саслушања која су већином била истог садржаја; одговоре сам већ знао напамет као оченаш; неколико пута недељно долазили су судски курири у моју трговину, у мој стан или на неко друго место где су ме могли наћи; наравно да ми је ово било на сметњи (данас је бар у овом погледу много боље, јер телефонски позив кудикамо мање смета), а и међу мојим пословним пријатељима, а нарочито међу мојим рођацима, пукао је глас о мом

процесу и тако је са свих страна навалила невоља, а међутим није било ни најмањег знака да ће се у блиској будућности одржати бар прва судска расправа. И тако сам отишао адвокату и пожалио му се. Он ми је, додуше, дао дугачко објашњење, али је одлучно одбио да учини ма шта од оног што сам захтевао, јер тобоже нико нема утицаја на заказивање расправе, а да у поднеску тражи то – као што сам ја захтевао – било би просто нечувено и упропастило би и мене и њега. Помислио сам: оно што овај адвокат неће или не може, хтеће и моћи ће неко други. И ето, тако сам потражио друге адвокате. Да одмах унапред кажем: ниједан од њих није тражио нити успео да се закаже главна расправа. То је, наравно, с једним изузетком о коме ћу још говорити, стварно немогуће и у том погледу ме адвокат, дакле, није преварио; но у свему осталом ја нисам зажалио што сам се обратио и другим адвокатима. Ви сте вероватно чули и од др Хулда штошта о буцаклијским адвокатима. Он их је сигурно представио као људе презрене, а они то стварно и јесу. Но кад год о њима говори и срањује их са собом и својим колегама, увек му се поткраде једна мала грешка на коју хоћу само узгред да вам скренем пажњу. Он онда, за разлику од буцаклијских, назива адвокате из свог круга 'великим адвокатима'. То је погрешно. Наравно да сваки може назвати себе 'великим' ако му је воља, али у овом случају једино мерило су судски обичаји. По њима постоје, наиме, поред буцаклијских, још и мали и велики адвокати. И, ето, овај адвокат и његове колеге су само мали адвокати, док велики адвокати, о којима сам само чуо а које никада нисам видео, по рангу су далеко више изнад малих адвоката него ови изнад презрених буцаклијских адвоката.“ „Велики адвокати?“ упита К. „А ко су они? Како се долази до њих?“ „Дакле, ви о њима још нисте чули“, рече трговац. „Тешко да има оптуженог који се, чувши за њих, није заносио неко време њима. Боље да не паднете у ту грешку. Ко су ти велики адвокати мени није познато, а до њих се, како изгледа, уопште не може ни доћи. Ја не знам ни за један случај о коме би се са сигурношћу могло рећи да су они интервенисали. Они понеког и бране, али ово човек не постиже по својој жељи, јер они бране само онога кога хоће да бране. Но ствар за коју се они заузимају морала је већ да пређе делокруг нижег суда. Међутим, боље је не мислити на њих, јер иначе разговори с

другим адвокатима, њихови савети и њихова помоћ могу изгледати тако одвратни и јалови да човеку дође, као што се и мени дешавало, да све пусти к врагу, да легне у кревет и да не чује више ни о чему. Али ово је, наравно, најглупље, а уз то човек ни у кревету не би имао дуго мира.“ „И ви, дакле, нисте мислили тада на велике адвокате?“ упита К. „Нисам дуго“, одврати трговац и опет се насмеши, „нажалост, човек их не може потпуно заборавити, а нарочито је ноћ подесна за такве мисли. Али тада сам желео непосредне успехе и зато сам отишао буцаклијским адвокатима.“

„Пази ти њих како седе један до другог!“ узвикну Лени која је, вративши се с тацном, застала на вратима. И заиста су седели толико близу један другог да би и при најмањем окрету ударили главом о главу, а трговац који се поред свог малог раста још и згрбио приморао је К.-а да се такође дубоко нагне да би могао све да чује. „Још један часак!“ довикну К. Лени како би их пустила на миру, а затим стаде нестрпљиво да трза руком коју је још држао на трговчевој руци. „Желео је да му причам о свом процесу“, рече трговац Лени. „Причај само, причај“, рече ова. Говорила је с трговцем нежно али с висине, што се К.-у није свидело. Као што је сада видео, тај човек је ипак имао извесну вредност, имао је бар искуства која је умео лепо да саопшти. Лени је вероватно имала погрешан суд о њему. Љутито је посматрао како је Лени узела сада трговцу свећу коју је овај све време држао, а затим му обрисала руку кецељом и клекла крај њега да изгребе оно мало воска што му је са свеће кануло на чакшире. „Хтели сте да ми причате о буцаклијским адвокатима“, рече К. одгурнувши без речи Ленину руку. „Та шта ти је?“ упита Лени, замахну благо на К.-а па продужи свој посао. „Да, о буцаклијским адвокатима“, рече трговац и руком пређе преко чела као да размишља. К. хтеде да му помогне те рече: „Хтели сте да имате непосредне успехе и отишли сте зато буцаклијским адвокатима.“ „Тачно“, рече трговац, али не продужи. 'Можда неће пред Лени да говори о томе', помисли К. и мада је горео од нестрпљења да чује оно даље, савладао се и није више наваљивао.

„Јеси ли ме пријавила?“ упита К. Лени. „Наравно“, рече она, „он те чека. Остави сад Блока, с њим можеш и касније да разговараш, он

ионако остаје ту.“ К. је још оклевао. „Ви остајете ту?“ упита трговца. Хтео је да чује одговор из његових уста, јер му је било мрско да Лени говори о трговцу као о неком ко је одсутан. Данас је у души био киван на Лени. И опет само Лени одговори: „Он ту често спава.“ „Ту спава?“ узвикну К. Мислио је да ће га трговац чекати ту док он на брзу руку заврши разговор с адвокатом, а онда ће заједно отићи и све темељно и на миру претрести. „Да“, рече Лени. „Не може свако да уђе адвокату у било које време као ти, Јозефе. Изгледа да те то нимало не чуди што те адвокат и поред своје болести прима и у једанаест сати ноћу. Ти сматраш да је оно што твоји пријатељи чине за тебе нешто што се по себи подразумева. Па добро, твоји пријатељи, или бар ја, чинимо то радо. Ја нећу никакву другу захвалност, а и не треба ми него да ме ти волиш.“ 'Тебе да волим?' помисли у првом тренутку К. и тек онда му прође кроз главу: 'Па да, волим је.' Па ипак рече, прелазећи преко свега другог: „Он ме прима зато што сам његов клијент, а ако би и за то била потребна туђа помоћ, онда не би било краја мољакању и захваљивању.“ „Како је зао данас, зар не?“ упита Лени трговца. 'Сад сам ја онај одсутни', помисли К. и умало се није наљутио на трговца када овај, угледајући се на Ленину неучтивост, рече: „Адвокат га прима и из других разлога. Наиме, његов случај је занимљивији од мог. А сем тога његов процес је још у почетном стадију, те вероватно није толико ни запетљан, па се адвокат још радо бави њиме. Касније ће то бити друкчије.“ „Да, да“, рече Лени и с осмехом погледа у трговца, „брбља којешта!“ „Знаш“, ту се обрати К.-у, „њему не смеш ништа да верујеш. Колико је мио толико је брбљив. Можда га адвокат и због тога не трпи. У сваком случају он га прима само када је добро расположен. Уложила сам већ много труда да ово изменим, али то је немогуће. Замисли само, понекад пријавим ја Блока а он га прими тек трећег дана. А ако се Блок у време када га адвокат позове не затекне ту, онда је ствар пропала па морам поново да га пријавим. Ето, зато сам дозволила Блоку да овде спава, јер дешавало се већ да адвокат ноћу зазвони по њега. И тако је сад Блок и ноћу у приправности. Додуше, дешава се и то да адвокат, испостави ли се да је Блок ту, опозове свој налог да га уведем.“ К. упитно погледа у трговца. Овај климну главом и рече искрено, онако као што је раније

разговарао с К.-ом, а можда се и снебивао, јер га је било стид: „Да, човек касније веома зависи од свог адвоката.“ „Он се само тобоже жали“, рече Лени. „Овде он врло радо спава, као што ми је већ признао.“ Она се упути једним малим вратима и отвори их. „Хоћеш ли да видиш његову спаваћу собу?“ упита она. К. приђе и са прага погледа у ниску просторију без прозора коју је целу заузимао један узан кревет. На њега се човек морао попети преко креветске ноге. До узглавља налазило се у зиду удубљење у коме беху брижљиво поређани свећа, мастионица с пером и један свежањ хартије, вероватно списи са процеса. „Зар ви спавате у девојачкој соби?“ упита К. и окрену се опет трговцу. „Лени ми је уступила“, одговори трговац, „то је врло угодно.“ К. се загледа у њега; први утисак који је о трговцу добио био је можда ипак тачан; додуше, имао је искуства, јер је његов процес већ дуго трајао, али та је искуства скупо платио. Одједном К. није више могао да поднесе присуство трговца. „Одведи га на спавање!“ довикну он Лени, која као да га уопште није разумела. А он сам хтеде да оде адвокату и да се отказивањем ослободи не само адвоката већ и Лени и трговца. Но није још стигао ни до врата, а трговац га тихо зовну: „Господине прокуристо!“ К. се љутито окрете. „Заборавили сте на своје обећање“, рече трговац и молећиво се испружи са своје столице према К.-у. „Хтели сте још да ми кажете једну тајну.“ „Стварно“, рече К. и баци летимичан поглед и на Лени, која га је пажљиво посматрала. „Чујте, дакле: то, у ствари, није више ни тајна. Идем сад адвокату да му откажем.“ „Он му отказује!“ узвикну трговац, скочи са столице и с подигнутим рукама стаде да трчи по кухињи. Непрестано је викао: „Он отказује адвокату!“ Лени сместа хтеде да јурне на К.-а, али јој трговац препречи пут, због чега га она удари песницама. Још увек стиснутих песница појури за К.-ом, но он већ беше одмакао. Био је већ ушао у адвокатову собу када га је Лени сустигла. Умало није и врата затворио, но Лени, која их ногом задржа, ухвати га за руку и хтеде да га повуче натраг. Али он је тако снажно стисну за зглавак руке да она уздахну и пусти га. Није се усудила да одмах уђе у собу, а К., међутим, кључем забрави врата.

„Већ вас врло дуго чекам“, рече адвокат из кревета, метну на

ноћни сточић један спис који је читао при свећи и стави наочаре кроз које оштро погледа у К.-а. Уместо да се извини К. рече: „Брзо ћу отићи.“ Адвокат не придаде важност К.-овој примедби, пошто она и није била неко извињење, већ рече: „Убудуће вас нећу више примати овако касно.“ „То одговара и мојој жељи“, рече К. Адвокат га упитно погледа. „Седите!“ рече. „Ако тако желите“, рече К., привуче столицу крај ноћног сточића и седе. „Чини ми се да сте закључали врата“, рече адвокат. „Да“, рече К., „због Лени.“ Није хтео никога да штеди. Али адвокат упита: „Је ли опет била наметљива?“ „Наметљива?“ упита К. „Да“, рече адвокат и прсну у смех, на шта доби напад кашља, и кад га овај прође, удари поново у смех. „Ви сте свакако већ приметили њену наметљивост?“ упита К.-а и куцну га по руци коју овај у својој расејаности беше наслонио о ноћни сточић па је сад брзо повуче. „Ви не придајете томе много важности“, рече адвокат пошто је К. ћутао, „утолико боље. Иначе бих морао можда да вам се извиним. То је једна од Лениних настраности коју сам јој иначе давно опростио и о којој не бих ни говорио да нисте баш сада закључали врата. Та настраност – истина, вама не би ни било потребно да то објашњавам, но пошто ме ви гледате тако чудно, ја то ипак чиним – та настраност састоји се у томе што Лени налази да су скоро сви оптужени лепи. Она се свима качи о врат, све воли, додуше, изгледа да и њу сви воле; да би ме забавила она ми каткад прича о томе ако јој ја дозволим. Ја се свему томе не чудим тако као што се, изгледа, ви чудите. Ако човек има за ово добро око, он ће наћи да су оптужени често заиста лепи. То је, свакако, чудно, и рекао бих природно-научна појава. Као последица оптужбе, наравно, не долази до неке изразите, јасне промене спољашњости. Али, за разлику од других судских ствари, овде оптужени већином остају при свом уобичајеном начину живота, па ако имају доброг адвоката који се за њих стара, процес им није на сметњи. Па ипак су они који у томе имају искуства у стању да у гомили људи препознају оптужене, сваког понаособ. По чему – упитаћете. Мој одговор вас неће задовољити. Оптужени су, ето, најлепши. Но не чини их лепим кривица, јер – бар ја као адвокат морам тако да кажем – нису сви ни криви, а не чини их лепим ни праведна казна, јер сви се и не кажњавају, дакле узрок може бити само у поступку против њих који

им на неки начин утисне свој жиг. Наравно да међу лепима има и нарочито лепих. Но лепи су сви, па чак и тај бедни црвић Блок.“

Када је адвокат завршио, К. је био потпуно прибран, па је код последњих речи почео и снажно да клима главом, потврђујући себи самом давнашње своје мишљење да адвокат, као и обично, ћаскањем које не спада уз ствар хоће да га растроји и одврати му пажњу од главног питања – да ли је учинио што у К.-овој ствари. Адвокат је, вероватно, приметио да К. овог пута пружа отпор више него иначе, јер занеме пружајући К.-у прилику да сам говори. Но пошто је К. ћутао, он упита: „Јесте ли данас дошли к мени с неком одређеном намером?“ „Да“, рече К. и руком заклони мало свећу да би боље видео адвоката, „хтео сам вам рећи да вам с данашњим даном одузимам заступање.“ „Јесам ли вас добро разумео?“ упита адвокат, напола се усправи у кревету и налакти се једном руком на јастук. „Претпостављам да јесте“, рече К. седећи усправно као да вреба. „Па добро, можемо говорити и о том плану“, рече адвокат после краће паузе. „Није то више план“, примети К. „Може бити“, рече адвокат, „али ми ипак нећемо да пренаглимо.“ Употребљено је реч „ми“ као да нема намеру да пусти К.-а и као да жели да остане бар његов саветодавац ако већ не може да буде његов заступник. „Није пренагљено“, рече К. и полако се диже па стаде иза своје столице, „добро сам размислио и можда исувише дуго. Одлука је коначна.“ „Онда ми дозволите само још неколико речи“, рече адвокат, одгурну перину и седе на ивицу кревета. Његове голе ноге покривене седим маљама дрхтале су од хладноће. Он замоли К.-а да му са канабета дода једно ћебе. К. донесе ћебе и рече: „Ви се сасвим непотребно излажете назебу.“ „Ствар је исувише важна“, рече адвокат умотавајући најпре горњи део тела перином а затим ноге ћебетом. „Ваш ујак је мој пријатељ, а и вас сам током времена заволео. Ја вам то отворено признајем. Не стидим се тога.“ Те плачевне речи старог човека нису биле нимало по вољи К.-у, јер су захтевале од њега дуже објашњење, које је он желео да избегне. С друге стране, оне су га, као што је отворено признао себи, доводиле у забуну, иако нису могле да спрече његову одлуку. „Хвала вам на вашим пријатељским осећањима“, рече он, „ја признајем да сте се за моју ствар заузели

колико год сте могли и колико вам се чинило корисно по мене. Међутим, ја сам у последње време ипак стекао убеђење да то није довољно. Ја, наравно, никада нећу покушати да вас, толико старијег и искуснијег човека, убедим у оно што ја мислим; а ако сам то кадгод и покушао, опростите ми, но ствар је, као што сте и сами рекли, исувише важна и зато је, по мом уверењу, потребно да се за процес много више уради него што је досад урађено.“ „Ја вас разумем“, рече адвокат. „Ви сте нестрпљиви.“ „Ја нисам нестрпљив“, рече К. мало љутито и престаде да мери толико своје речи. „Ви сте вероватно приметили и при мојој првој посети, када сам оно са ујаком дошао к вама, да нисам много хајао за процес. Ја сам га чак и потпуно заборављао ако ме нису присилили да на њега мислим. Но мој ујак је упорно наваљивао да вама предам заступање и ја сам то урадио да бих му учинио по вољи. И, ето, човек би очекивао да ће ми процес бити још мање на терету него раније, јер човек предаје заступство адвокату да би бар мало олакшао себи терет процеса. Али десило се баш обрратно. Никада раније није ми процес задавао толико брига као откада ме ви заступате. Док сам био сам, ја у својој ствари ништа нисам предузимао, но процес ми готово није задавао никакве бриге; међутим, сада сам имао заступника и сви услови били су ту да се нешто деси. Ја сам непрестано и са све већим нестрпљењем очекивао од вас да се заузмете, али до тога није дошло. Додуше, ви сте ми о суду давали разна обавештења која ја можда не бих добио ни од кога другог. Али мени то није довољно сада када ме процес такорећи подмукло све више угрожава.“ К. је одгурнуо столицу и стајао усправно, држећи руке у џеповима од капута. „Од извесног тренутка у пракси“, рече адвокат полако и мирно, „не догађа се више ништа битно ново. Колико клијената је у сличној фази процеса стајало преда мном и говорило слично као ви!“ „Онда су“, рече К, „сви ти слични клијенти имали исто тако право као и ја. То уопште не побија моје речи.“ „Ја тиме нисам ни мислио да побијам ваше речи“, рече адвокат, „али хтео сам још да додам да сам од вас очекивао више разборитости него код других, поготово што сам вама много више дао прилике да завирите у судство и у мој рад него другим клијентима. А сада видим да и поред свега тога немате довољно поверења у мене. То ми, видите, тешко пада.“ Како се адвокат

понижавао пред К.-ом, не водећи уопште рачуна о сталешкој части која је баш у овом погледу најосетљивија. А зашто је то чинио? Он је, по свему судећи, имао развијену праксу а уз то је био и богат човек те му је, у ствари, могло бити свеједно хоће ли изгубити зараду или једног клијента. Сем тога, био је и болешљив, па би му добро дошло да се растерети. Па ипак се тако грчевито држао К.-а. Зашто? Да ли зато што је жалио ујака или је збиља сматрао К.-ов процес за нешто ванредно, те се надао да ће подићи себи углед или код К.-а или – а ни ту могућност не треба никад искључити – код пријатеља у суду? По њему се ништа није могло видети ма колико да је К. безобзирно упиљио у њега. Човек би готово поверовао да је адвокат намерно направио безизразно лице, очекујући дејство својих речи. Но он је, очигледно, протумачио К.-ово ћутање веома повољно за себе, јер је продужио: „Ви сте сигурно приметили да ја, истина, имам велику канцеларију, али не држим помоћну радну снагу. Раније је то било друкчије. Било је времена када је неколико младих правника радило за мене, а ето данас радим ја сам. Узрок лежи делом у промени моје праксе, јер сам се све више ограничавао на правне ствари више врсте, а делом у све већем искуству које сам стекао у овим правним стварима. И увидео сам да тај посао не смем никоме препустити ако нећу да се огрешим о своје клијенте и о задатак који сам преузео. Но та одлука да сам обављам посао имала је, наравно, својих последица: морао сам да одбијем скоро све молбе у погледу заступања и одазивао сам се само онима који су ми нарочито лежали на срцу, али, ето, има доста бедника, чак и у непосредној близини, који полете за сваком мрвицом коју ја бацим. А, сем тога, ја сам се и разболео од превеликог напора. Па ипак, не кајем се због своје одлуке. Можда је требало да одбијем и више клијената него што сам учинио, но то што сам се свим силама залагао за преузете процесе показало се као преко потребно и награђено је успехом. Једном сам у неком спису прочитао врло лепо изражену разлику која постоји између заступања у обичним и заступања у овим правним стварима. Тамо је стајало: адвокат води свог клијента по нити конца до пресуде, а други подиже одмах свог клијента на рамена и тако га носи све до пресуде па и изван ње. Тако је то. Али оно што сам рекао да се никада не кајем због тог великог посла није сасвим тачно. Када

ми се, као у вашем случају, потпуно одрекне признање, онда се, видите, готово и кајем.“ Код К.-а су ове речи више изазвале нестрпљење него што су га убедиле. Чинило му се да по адвокатовом тону наслућује шта га чека ако попусти. И опет би почела тешења, уверавања да поднесак напредује, да се расположење судских чиновника поправило, али исто тако и предочавања великих тешкоћа које стоје на путу – укратко адвокат би све оне познате и већ огавне ствари извадио иза појаса да би заварао К.-а магловитим надама и мучио га неодређеним претњама. Томе треба једном за свагда учинити крај. Зато К. упита: „Шта ћете предузети у мојој ствари ако ме и даље будете заступали?“ Адвокат се повинова чак и том увредљивом питању и одговори: „Продужићу оно што сам за вас већ предузео.“ „Ето, знао сам“, рече К., „а сада је свака даља реч излишна.“ „Ја још нећу покушати“, рече адвокат, као да се оно што узбуђује К.-а дешава не К.-у већ – њему. „Ја, наиме, наслућујем да вас је не само на погрешан суд о мојој правној помоћи, већ и на ваше држање уопште, навела околност што се са вама, иако сте оптужени, поступа исувише добро или, тачније речено, нехатно, на изглед нехатно. И ово последње има свој разлог; често је боље бити у ланцима него слободан. Но ја бих ипак хтео да вам покажем како се поступа са другим оптуженима. Можда ћете онда умети да извучете одатле поуку. Ето, позваћу сада Блока, отворите врата и седите ту поред ноћног сточића!“ „Врло радо“, рече К. и учини оно што је адвокат тражио од њега; увек је био спреман да нешто научи. Али да не би био у неизвесности, он за сваки случај још упита: „Но ви сте примили на знање да вам ја одузимам заступање?“ „Да“, рече адвокат, „али ту одлуку можете још данас повући.“ И пошто се поново завали у постељу, повуче перину до браде и окрену се зиду. Онда зазвони.

Скоро истовремено са звуком звонца појави се Лени, трудећи се да очима брзо докучи шта се десило: чињеница да К. мирно седи поред адвокатовог кревета мало је умири. Смешећи се климну главом К.-у, који ју је укочено гледао. „Доведи Блока“, рече адвокат. Али уместо да га доведе, она изиђе пред врата и викну: „Блок! К адвокату!“ и на то се завуче иза К.-ове столице, вероватно зато што је

адвокат био окренут зиду не бринући се ни за шта. Од тада није давала мира К.-у. Час се нагињала преко наслона столице и провлачила му руке кроз косу, мада врло нежно и обазриво, а час га је миловала по образу. К. најзад покуша да је у томе спречи и ухвати је за руку коју му она после кратког опирања пусти.

Блок је сместа дошао на позив, али се зауставио пред вратима као размишљајући треба ли да уђе. Подигао је обрве и нагнуо главу као да ослушкује хоће ли се поновити заповест да уђе адвокату. К. је могао да га подстрекне да ступи унутра, али беше одлучио да дефинитивно прекине не само с адвокатом већ и са свим оним што је ту у стану, и зато се не помаче. И Лени је ћутала. Блок примети да га бар нико не тера и уђе на врховима прстију, унезверена лица, стиснувши грчевито руке на леђима. Врата је оставио отворена да би се за сваки случај могао још повући. К.-а није ни погледао. Очи су му непрестано биле упрте у перину испод које се адвокат није ни видео, пошто се беше прибио уза зид. Али сад се чу његов глас: „Је ли Блок ту?“ упита. То питање задало је Блоку, који већ беше зашао дубоко у собу, такорећи ударац у прса а затим у леђа. Он се поведе, застаде и дубоко наклоњен рече: „На услузи.“ „Шта хоћеш“, упита адвокат. „Долазиш у незгодан час.“ „Зар нисам био позван?“ упита Блок више себе самог него адвоката, заштити се рукама и беше спреман да побегне. „Јеси“, рече адвокат, „па ипак долазиш у незгодан час.“ Поћута мало и додаде: „Ти увек долазиш у незгодан час.“ Откако је адвокат проговорио Блок није више гледао у постељу, већ је укочено гледао некуда у угао и само слушао као да је толико засењен изгледом говорника да га не може поднети. Али и слушати је било тешко, јер адвокат је говорио лицем к зиду, тихо и брзо. „Хоћете ли да одем?“ упита Блок. „Па кад си већ ту“, рече адвокат, „а ти остани!“ Човек би помислио да адвокат није испунио Блокову жељу него припретио батинама, јер сада Блок стварно поче да дрхти. „Јуче сам био“, рече адвокат, „код трећег судије, мога пријатеља, и опрезно сам скренуо разговор на тебе. Хоћеш ли да знаш шта је рекао?“ „О, молим вас“, рече Блок. И пошто адвокат није одмах одговорио, Блок понови своју молбу и саже се као да ће клекнути. Али сада К. викну на њега: „Шта то радиш?“ И како га Лени хтеде задржати да не

викне, он је ухвати и за другу руку. Држао ју је чврсто али не стиском љубави, а она је често уздисала покушавајући да извуче руке. Али за К.-ов узвик био је кажњен Блок јер га адвокат упита: „А ко је твој адвокат?“ „Ви“, рече Блок. „А сем мене?“ упита адвокат. „Нико сем вас“, одговори Блок. „Онда и не слушај никог другог“, рече адвокат. Блок је то потпуно признавао и љутито је стао да премерава К.-а, жестоко вртећи на њега главом. Пренесено у речи ово држање претворило би се у грубе псовке. И с тим човеком К. је хтео пријатељски да разговара о својој ствари! „Нећу ти више сметати“, рече К. заваливши се на столицу. „Клекни или пузи на трбуху, ради што ти је воља. Не тиче ме се.“ Но Блок је имао осећање части, бар у односу на К.-а, јер му се упути замахнутих песница и узвикну само толико колико се усуђивао у адвокатовом присуству: „Не смете тако да разговарате са мном. То није дозвољено. Зашто ме вређате? И то још овде, пред господином адвокатом, који нас обојицу, и мене и вас, трпи само из сажаљења! Ви нисте ништа бољи од мене, јер и ви сте оптужени, и против вас се води процес. А ако сте и поред тога још господин, онда сам и ја исти такав господин, ако не и већи. Желим да ме тако и ословљавате, и то баш ви. Но ако сматрате да сте у бољем положају стога што можете овде да седите и мирно слушате, док ја, као што сте се изразили, пузим на трбуху, онда ћу вас подсетити на стару судску изреку: за сумњивог је боље да се креће него да седи с миром, јер онај који седи може се увек, а да и не зна, затећи на тасу теразија где га мере заједно с гресима.“ К. не рече ништа. Укочено је посматрао тог сплетеног човека. Како ли се мењао само у року од једног сата! Је ли га процес бацао тамо-амо, не дајући му да уочи ко му је пријатељ а ко непријатељ? Зар не види да га адвокат намерно понижава и да овога пута иде само за тим да се пред К.-ом прси својом моћи да би тиме можда и К.-а потчинио себи? Но ако Блок није у стању ово да уочи, или ако се баш толико плаши адвоката да му то сазнање ништа не помаже, откуд му онда толико лукавства или толико смелости да вара адвоката и крије пред њим да је узео и друге адвокате? И како се усудио да нападне К.-а кад је могао сместа одати његову тајну? Али он се усудио да учини и више; пришао је адвокатовом кревету и стао и ту да се жали на К.-а! „Господине адвокате“, рече он, „јесте ли чули како је овај човек

разговарао са мнош? У његовом се процесу још и сати могу избројати, а он већ хоће да даје поуке мени, човеку против кога се већ пет година води процес. Он ме чак и ружи. Ништа не зна а ружи мене који сам, колико су моје слабе снаге дозволиле, добро проучио шта су пристojности, дужност и судски обичаји.“ „Шта те се тичу други“, рече адвокат. „Чини оно што мислиш да је исправно.“ „Свакако“, рече Блок као да жели сам себи да улије храброст и, брзо бацивши поглед у страну, клекну уз сам кревет. „Ја већ клечим, адвокате мој“, рече он. Али адвокат је ћутао. Блок је једном руком обазриво гладио перину. У тишини која је сад завладала Лени, ослободивши се К.-ових руку, рече: „Ти ми задајеш бол. Пустите ме. Идем Блоку.“ На то се упути онамо и седе на ивицу постеље. Блок се веома обрадова њеном доласку и даде јој живахно али немо знак да се заузме за њега код адвоката. Очигледно му је адвокатово саопштење било хитно потребно, али можда само зато да би га његови остали адвокати могли искористити. Лени је вероватно врло добро знала како треба подићи адвокату, те показа на адвокатову руку скупивши усне као за пољубац. Блок одмах изведе пољубац и на Ленин подстрек понови га још два пута. Али адвокат је и даље ћутао. Тада се Лени саже над адвокатом – при том савијању оцртао се њен лепи стас – и, надневши му се над лице, помилова га по дугој белој коси. То га на крају ипак присили на одговор. „Колеbam се да му то саопштим“, рече адвокат. Видело се да мало врти главом, можда зато да би боље осетио Ленину руку. Блок је слушао оборене главе као да слушањем крши неку заповест. „А зашто се колебаш?“ упита Лени. К. је имао утисак да чује унапред увежбан дијалог који се већ често понављао и често ће се понављати, а који само за Блока није могао изгубити новину. „Како се данас владао?“ упита адвокат уместо да да одговор. Пре него што се изјаснила Лени погледа доле у Блока. Посматрала га је један часак како пружа руке према њој молећиво их трљајући. Најзад она климну главом озбиљно, окрену се адвокату и рече: „Био је миран и вредан.“ Један стари трговац, човек дуге браде, преклињао је младу девојку да да о њему повољну оцену. Па иако је при том можда имао задњих мисли, ништа га у очима ближњег није могло оправдати. К. није схватао како је адвокат могао помислити да ће га придобити таквим позориштем. Ако не раније а

оно овом сценом свакако би успео да отера К.-а. Он је скоро понижавао гледаоца. И тако је тај адвокатов метод, коме К. срећом није био сувише дуго изложен, имао за последицу да је клијент најзад заборавио на цео свет, надајући се да ће само тим кривим путем изгурати до краја процеса. То није више био клијент, то је био адвокатов пас. Да му је овај заповедио да се увуче под кревет као у псећу кућицу и да оданде лаје, он би и то урадио драге воље. И као да је К. добио налог да добро упамти све што се овде говори да би после пријавио то на вишем месту и поднео извештај, он је слушао критички и с висине. „Шта је радио читавог дана?“ упита адвокат. „Да ми не би сметао при раду“, рече Лени, „ја сам га закључала у девојачку собу, где он обично и борави. Кроз рупу сам ту и тамо контролисала шта ради. Све време је клечао на кревету, раширио је на даску од прозора списе које си му посудио и читао их је. На мене је то учинило добар утисак, јер прозор гледа у окно за вентилацију и не даје скоро никакву светлост. Но како је Блок и поред тога читао, видела сам колико је послушан.“ „Мило ми је што то чујем“, примети адвокат. „Али, је ли читао с разумевањем?“ Блок је за време овог разговора непрестано мицао уснама, очигледно формулишући одговоре које је од Лени очекивао. „На то, наравно“, рече Лени, „не могу да дам сигуран одговор. Но видела сам да је марљиво читао. Он је целог дана читао једну исту страну шетајући прстом дуж редова. Кад год сам погледала унутра, он је уздисао као да му читање задаје много муке. Вероватно су списи које си му позајмио тешко разумљиви.“ „Да“, рече адвокат, „свакако. Ја не верујем да је он ишта од тога разумео. Из њих је требало да добије бар приближну слику о тешкој борби коју ја водим бранећи њега. А за кога водим ту тешку борбу? За – готово је смешно и изговорити – за Блока. А шта ово значи – нека се исто тако потруди да схвати. Је ли непрестано проучавао списе?“ „Скоро непрестано“, одговори Лени. „Само једном ме је замолио да му донесем воду. А онда сам му кроз отвор протурила чашу. У осам часова сам га најзад пустила напоље да бих му дала мало хране.“ Блок искоса баци поглед на К.-а, као да о њему причају нешто врло похвално што и на К.-а мора направити утисак. Изгледао је сад пун наде, кретао се слободније и померао се на коленима тамо-амо. Утолико је упадљивије било како је претрнуо

при идућим адвокатовим речима: „Ти га хвалиш“, рече адвокат, „али баш због тога ми је тешко да говорим. Судија се, наиме, неповољно изразио како о Блоку тако и о његовом процесу.“ „Неповољно?“ упита Лени. „Како је то могуће?“ Блок је погледа с толико ишчекивања као да је сматрао способном да сада и те давно изречене судијине речи преиначи у његову корист. „Неповољно“, рече адвокат. „Чак му је било непријатно када сам почео да говорим о Блоку. 'Не говорите ми о Блоку', рекао је. 'Па он је мој клијент', одговорим му ја. 'Вас злоупотребљавају', рече ми он на то. 'Ја сматрам да његова ствар није изгубљена', одвратим му ја. 'Вас злоупотребљавају', опет ће он. 'Ја то не мислим', рекох ја. 'Блок је у овом процесу вредан и стално прати своју ствар. Он се такоређи преселио к мени да би о свему био обавештен. Таква ревност је ретка. Истина, није пријатан човек, има ружно опхођење и прљав је, што се тиче процеса он је беспрекоран. Рекао сам беспрекоран, јер сам намерно претерао.' На то ми он рече: 'Блок је само лукав. Он је стекао много искуства и уме да одуговлачи процес. Али његово незнање још је веће од његовог лукавства. Шта би он рекао кад би сазнао да његов процес још није ни почео, кад би му рекли да још ни звонце није објавило почетак његовог процеса.' „Будите мирни, Блок“, рече адвокат, јер је Блок баш почео да се диже на дрхтавим коленима, очевидно у намери да замоли за објашњење. Адвокат се сад први пут опширније обратио Блоку. Уморним очима гледао је пола у неку неодређену тачку а пола доле у Блока који се под овим погледом опет спустио на колена. „Та судијина изјава нема за тебе никаквог значаја“, рече адвокат. „Не плаши се при свакој речи. Ако се то понови, онда ти нећу више рећи ни словца. Човек и не почне још реченицу, а ти га већ погледаш тако као да ћеш сад чути коначну пресуду. Треба да те је стид пред мојим клијентом. Тиме си уздрмао поверење које он у мене има. И шта би ти хтео? Ето жив си, и још си под мојом заштитом. Глупи страх! Негде си ти прочитао да коначна пресуда понекад долази неочекивано, из било којих уста, у било које време. То је, додуше, уз многе ограде, истина, али исто тако је истина да се гадим твога страха и да у њему видим недостатак потребног поверења. Уосталом, шта сам ја рекао? Саопштио сам ти речи једног судије. Ти знаш да се разна мишљења нижу око поступка тако да у њ не можеш

проникнути. Ето, овај судија сматра да процес почиње у друго време него што ја мислим. То је само размимоилажење у мишљењу и ништа више. По једном старом обичају, кад процес стигне до извесног стадија, даје се знак звонцем. По мишљењу овог судије тиме почиње процес. Ја ти сад не могу рећи све што против овог говори, а ти то не би ни разумео, али нека ти буде довољно ако ти кажем да против овога говоре многе ствари.“ Блок је збуњено провлачио прсте кроз крзно креветског простирача. Из страха од судијиног мишљења он је ту и тамо заборављао на своју понизност према адвокату; мислећи тада само на себе и окрећући са свих страна судијине речи. „Блок“, прекорно рече Лени и подиже га за јаку мало увис. „Остави сад крзно и слушај шта адвокат каже.“

(Ова глава није довршена.)

Глава девета

У катедрали

К. је добио налог да једном Италијану, важном пословном пријатељу банке, који је први пут боравио у граду покаже неке уметничке споменике. То је био налог који би у неко друго време сматрао без сумње као част, али сада када је тешком муком успевао да одржи свој углед у банци, он га је зловољно примио. Сваки сат који је морао да проведе ван канцеларије задавао му је бриге; додуше, он ни близу није могао да искористи канцеларијско време онако као раније и многе часове проводио је трудећи се из петних жила да створи утисак стварног рада, али његове су бриге утолико биле веће када није био у канцеларији. Тада је замишљао да види заменика директора који је увек вребао на њега како, с времена на време, улази у његову канцеларију, седе за његов писаћи сто, претура по његовим списима, прима и одвраћа од К.-а странке с којима је К. годинама био такорећи у пријатељству, па открива можда и грешке које као да су сада непрестано, са хиљаду страна претиле К.-у при раду а он није више могао да их избегне. И зато кад би добио налог да оде послом у град или чак на краћи пут, па макар му тиме указали и част – такви налози учестали су сасвим случајно у последње време – онда се увек јављала у њему сумња нису ли хтели да га за извесно време удаље из канцеларије како би испитали његов рад или, ако ништа друго, не сматрају ли да његово присуство у канцеларији није неопходно. Он је већину тих налога с лакоћом могао да одбије, али се на то није усуђивао, јер ако је његова бојазан била ма и најмање оправдана, одбијање би значило признавање страха. Стога је такве налоге примао тобож равнодушно и чак је једном приликом пред полазак на напоран дводневни пут прећутао озбиљну прехладу само

да се не би изложио опасности да га задрже од путовања с обзиром на кишовито јесење време. А када се са тог пута вратио с ужасном главобољом, сазнао је да су га одредили да идућег дана прати оног италијанског пословног пријатеља. Дошао је у велико искушење да се бар овога пута одупре – тим пре што поверени му задатак није имао непосредне везе с послом, но и извршење ове друштвене обавезе према пословном пријатељу било је, само по себи, довољно важно. Оно није било важно само за К.-а, који је добро знао да се може одржати само успехом у раду и да ће, не постигне ли то, бити све узалудно, па чак иако му и сасвим неочекивано пође за руком да очара Италијана; није хтео да се одвоји од посла ни један једини сат, јер страх да га више неће пустити да се врати на дужност био је исувише велик, страх за који је он добро знао да је претеран, али који га је ипак мучио. Но свакако је у овом случају било готово немогуће да пронађе било какав паметан изговор, јер мада његово познавање италијанског језика није било богзна како велико, оно је ипак било довољно; а од пресудне важности била је чињеница што је К. већ одраније имао извесно знање из историје уметности, знање које су у банци преувеличавали, пошто је К. неко време био члан удружења за чување градских уметничких споменика, иако из чисто пословних разлога. И, ето, тај Италијан био је, како се причало, љубитељ уметности, те је зато било потпуно разумљиво што је избор за његовог пратиоца пао на К.-а.

Тога јутра пљуштала је киша и беснела олуја када је К., гневан на дан који му предстоји, дошао већ у седам часова у канцеларију да би завршио бар један део посла пре него што га посета отргне од њега. Био је веома уморан, јер је до пола ноћи читао италијанску граматику да би се мало припремио; прозор за којим је у последње време тако често седео, привлачио га је више него писаћи сто, али савладао се и сео да ради. Нажалост, одмах уђе послужитељ који јави да га је послао господин директор да види да ли је господин прокуриста већ ту; ако је ту, онда нека буде љубазан и дође у собу за примање, пошто је господин из Италије већ дошао. „Ево ме одмах“, рече К., па стрпа мали речник у џеп, стави под мишку албум градских знаменитости који је спремио за странца па се кроз

канцеларију заменика директора упути у директорову собу. Био је срећан што је тако рано дошао у канцеларију и што се одмах могао ставити на располагање, чему се вероватно нико није надао. Канцеларија заменика директора била је, наравно, још празна као усред ноћи; послужитељ је вероватно имао налог да и њега позове у собу за примање, али у томе није успео. Када је К. ушао у собу за примање, из дубоких наслоњача подигоше се два господина. Директор се љубазно осмехивао и очигледно се веома обрадовао што је К. дошао. Одмах их је представио и Италијан је снажно протресао К.-ову руку с осмехом, назвавши некога ранораниоцем. К. није схватио на кога мисли, а сем тога и реч је била необична, те је К. тек после једног часка погодио њен смисао. Он одговори са неколико глатких реченица које Италијан с осмехом прими гласећи нервозно руком своје пепељастосиве густе бркове. Ови му беху очевидно намирисани и човек је готово долазио у искушење да се приближи и омирише их. Када су сви сели и упустили се у кратак уводни разговор, К. на своје незадовољство примети да само делимично разуме Италијана. Када је говорио сасвим мирно, К. га је скоро потпуно разумео, но ово се ретко дешавало, речи су му махом текле као бујица и он је тресао главом као уживајући у томе. При таквим изливима речи он би се редовно упустио у некакав дијалект који за К.-а није имао више ничег италијанског; међутим, директор га је не само разумео већ и говорио, а К. је ово могао предвидети, јер је Италијан био родом из јужне Италије, у којој је директор провео неколико година. Било како било, К. је увидео да је добрим делом лишен могућности да се споразуме с Италијаном, јер је и Италијанов француски језик био тешко разумљив, а уз то су и бркови крили покрете усана који би можда, кад би се видели, припомогли да га човек боље разуме. К. је предвиђао многе непријатности и засада се није више трудио да разуме Италијана – у присуству директора који га је тако лако разумевао био би то непотребан напор – па се ограничио на то да мрзовољно посматра Италијана. Овај је седео заваљен дубоко али ипак лако у наслоњачи, чупкао је, с времена на време, свој кратки оштро сечени сако и једном је подигнутим рукама, које су се меко кретале у зглобовима, покушао да представи нешто што К. није разумео, иако нагнут напред није испуштао

његове руке из очију. Најзад К.-а, који је доконо седео, пратећи само механички, очима, ток разговора, савлада опет ранији умор и на свој ужас ухвати једном себе, срећом још на време, како је у својој расејаности хтео да устане, окрене се и изиђе. Напослетку Италијан погледа на сат и нагло устаде. Пошто се опрости од директора, он приђе К.-у тако близу да је овај морао одгурнути своју наслоњачу да би имао где да стане. Директор, који је свакако по К.-овим очима видео у каквој се невољи нашао према овом италијанском језику, уплео се у разговор тако мудро и обазриво да је изгледало као да само убацује савете, а међутим је сасвим укратко објаснио К.-у све оно што је Италијан рекао неуморно му упадајући у реч. К. је од њега сазнао да Италијан има да обави још неке послове и да, нажалост, има уопште врло мало времена, а нема ни намеру да на брзину оптрчи све знаменитости. Напротив, рад је да разгледа само катедралу, но ову темељно – наравно само ако се К. с тим сложи, јер он треба да одлучи. Необично га радује што ће катедралу моћи да разгледа у пратњи тако ученог и љубазног господина – мислио је при том на К.-а, који није имао никаквог другог посла до да пречује оно што Италијан каже и да брзо схвати директорове речи. Замолио је К.-а да, уколико му време одговара, буде за једно два сата, дакле око десет часова, у катедрали, а он се нада да ће и сам у то време моћи да буде тамо. К. одговори са неколико прикладних речи, а Италијан стисну руку најпре директору, затим К.-у, па опет директору. А онда се у пратњи обојице упути према вратима још само напола окренут њима, иако још није престао да говори. К. остаде још неко време с директором, који је данас изгледао нарочито слабо. Сматрао је да на неки начин треба да се извини К.-у и рече му – стајали су сада поверљиво примакнути један другом – да је првобитно имао намеру да сам пође с Италијаном. Но касније је одлучио – ближи разлог није навео – да је боље да пошаље К.-а. Ако К. не може одмах да разуме Италијана, нека га то не збуњује, јер ће се врло брзо снаћи, а ако га не буде добро разумео није ништа страшно, јер Италијану није толико ни важно да га К. разуме. Уосталом, додао је, К. говори неочекивано добро италијански и сигурно ће се одлично снаћи у овој ствари. Нато се опрости с К.-ом. Преостало време К. је искористио на то да препише из речника необичније изразе који су му били

потребни као водичу кроз катедралу. Био је то веома досадан посао, а у међувремену послужитељи су уносили пошту, долазили су и чиновници с разним питањима и, видећи да је К. у послу, застајали су код врата не мичући се с места докле год их К. није саслушао; заменик директора није пропустио да узнемирава К.-а, улазио је сваки час унутра, узимао му речник из руке прелиставајући га онако насумце, а при отварању врата указивале су се и странке у полумрачном предсобљу, клањале се и оклевалe у намери да сврате на себе пажњу, јер нису биле сигурне да ли их је К. видео – све се то вртелo око К.-а као око средишта док је он сакупљао речи које су му биле потребне, прелиставао речник, исписивао изразе, увежбавао њихов изговор и најзад покушао да их научи напамет. Али његово раније добро памћење као да га је потпуно издало и понекад је био толико љут на Италијана који му је задао такве муке да је гурнуо речник међу списе у чврстој намери да се више не спрема. А затим, увидевши да се не може немо шеткати с Италијаном поред уметничких дела у катедрали, он је с још већом љутњом поново извадио речник.

Баш у пола десет, када је хтео да оде, зазвони телефон. Лени му пожеле добро јутро и упита га како се осећа. К. се на брзину захвали, приметивши да се сада не може упустити у разговор јер мора да иде у катедралу. „У катедралу?“ упита Лени. „Па да, у катедралу.“ „А што у катедралу?“ К. хтеде укратко да јој објасни, али само што је почео Лени му упаде у реч: „Дижу хајку на тебе.“ К. није подносио сажаљење које он није ни изазвао ни очекивао. Опрости се у две речи, али док је качио слушалицу он ипак рече напола себи напола девојци у даљини која га више није чула: „Да, дигли су хајку на мене.“

Међутим, већ је било касно и скоро је постојала опасност да неће стићи на време. Узе ауто, у последњем тренутку сетио се албума и понео га је са собом, јер није нашао згодну прилику да га јутрос преда. Држао га је на коленима, немирно добујући по њему све време вожње. Киша се мало стишала, али било је влажно, свеже и мрачно. К. је размишљао о томе како га неће добро видети у катедрали, а и о томе да ће се услед дугог стајања на хладним

плочама знатно погоршати његова прехлада. Трг пред катедралом био је пуст. К. се сети да му је још као малом детету пало у очи да су на прозорима кућа овог тесног трга увек скоро све завесе биле спуштене. Свакако, при данашњем времену ово се још могло разумети. И катедрала је, изгледа, била пуста, наравно да сада никоме није падало на ум да у њу уђе. К. журно прође кроз обе бочне лађе цркве. Сусрео је само једну стару жену која је умотана у топлу мараму клечала пред сликом Богородице гледајући у њу. Још издалека видео је како се иза зидних врата изгубио један црквењак који је храмао. К. је дошао тачно, баш при његовом уласку избило је десет часова, но Италијан још није био ту. К. се врати до главног улаза и неко време је неодлучно стајао тамо. А онда по киши пође око катедрале да би видео не чека ли Италијан код неког споредног улаза. Њега није нигде било. Можда директор није добро разумео време? Како се и може разумети тај човек? Било како било, К. је морао најмање пола сата да чека. Пошто је био уморан, хтеде да седне па се врати у катедралу и наставши на једној степеници малу крпачу, довуче је врхом стопала пред оближњу клупу, умота се боље у капут, подиже оковратник и седе. Да би се мало разонодио, отвори албум и стаде да га прелистава. Но брзо је морао да се мане тога, јер се толико беше смркло да је, подигавши очи са албума, једва могао да разабере детаље у бочној лађи до себе.

У даљини је на главном олтару светлуцао један велик троугао упаљених свећа. И К. није баш био сигуран да ли га је већ раније видео. Можда су свеће тек сада упалили. Црквењаци су професионалне подмуклице и човек их и не примети. Случајно се окренувши, К. виде да и недалеко иза њега гори велика дебела свећа причвршћена за један стуб. Ово је, истина, било лепо за осветљавање икона које су махом висиле у мрачним бочним олтарима, али је иначе било сасвим недовољно и, штавише, појачавало је мрак. Од Италијана је било колико разумно толико неучтиво што није дошао. Ништа не би видели и морали би се задовољити тиме да помоћу К.-ове цепне лампице прегледају неколико слика педаљ по педаљ. Да би утврдио колико може очекивати од овога, К. се упути к оближњој бочној капели, попе се преко неколико степеница до ниске оgrade од

мрамора и нагнувши се над њу осветли лампицом икону на олтару. Пред њом је дрхтаво лебдела вечна светлост. Прво што је К. видео и делом назрео био је висок витез у оклопу, насликан сасвим на ивици слике. Наслоњен је био на свој мач забоден пред њим у голу земљу – само ту и тамо вирила је покоја травчица. Чинило се да пажљиво посматра неки приказ који се пред њим одигравао. Било је чудно што је ту застао и што није пришао онамо. Можда му је био задатак да чува стражу. К. који већ давно није видео слике посматрао је дуже времена витеза, мада је непрестано трептао очима, јер му је сметала зелена светлост лампе. Када је осветлио остали део слике, угледао је полагање Христа у гроб представљено на уобичајен начин. Уосталом, радило се о новијој слици. Он стави лампу у џеп и врати се на своје место.

Вероватно је било узалудно да чека Италијана; међутим, напољу је сигурно пљуштала киша и пошто у катедрали није било тако хладно као што је К. очекивао, он одлучи да за сада остане ту. Близу њега била је велика проповедаоница, а на њеном малом округлом крову беху укосо постављена два златна крста без украса која су се на врховима укрштала. Спољни зид оgrade и прилаз ка стубу носача били су израђени од зеленог лишћа за које су се час несташно час питомо држали анђелчићи. К. приђе проповедаоници и стаде да је загледа са свих страна; обрада камена била је веома брижљива, дубоки мрак између лишћа и иза њега изгледао је као заграбљен и прикован ту. К. стави руку у једну такву шупљину и опрезно опипа камен. Досад није уопште знао да постоји та проповедаоница. Сада случајно иза оближњег реда клупа опази црквењака; овај је стајао тамо у набраном, црном капуту који је висио на њему и посматрао К.-а држећи у руци бурмутицу. Шта ли хоће тај човек – помисли К. Јесам ли му сумњив? Хоће ли напојницу? Кад црквењак примети да га је К. видео, он десном руком, у којој је с два прста држао још шмрк бурмута, показа некуд у неодређеном правцу. Његово понашање било је скоро неразумљиво и К. причека још један часак, али црквењак је непрестано показивао нешто руком, поткрепљујући то и климањем главе. „Шта ли хоће“ упита се К. тихо. Није се усудио да овде гласно узвикне, а онда извади новчаник и провуче се кроз

најближу клупу да би пришао човеку. Но на то овај одмахну руком, слегну раменима и одшантуца. К. је као дете покушавао да подражава јахање на коњу ходом који је сличан овом журном шантуцању. „Детињаст старац“, помисли К., „његова памет достаје само за службу у цркви.“ Чим ја станем, стане и он, и како само вреба хоћу ли поћи даље. Смешећи се К. се упути за старцем и пређе читаву бочну лађу готово до висине главног олтара. Старац није престајао да показује нешто, али К. се намерно није освртао, јер то показивање није имало никакву сврху већ да одврати К.-а од старчевог трага. К. напослетку стварно диже руке од њега, јер није хтео сувише да га уплаши, а није желео ни да отера ту људску прилику за случај да Италијан ипак дође.

Када је ступио у главну лађу да би потражио своје место на коме је оставио албум, он примети на једном стубу, у чијој непосредној близини беху клупе олтарског хора, малу споредну проповедаоницу, сасвим једноставну, од голог, бледог камена. Била је толико мала да је издалека изгледала као ниша у зиду намењена кипу неког свеца. Проповедник, без сумње, није могао узмаћи од оgrade ни за један корак. Уз то је камени свод проповедаонице почињао необично ниско и без икаквог се украса, у виду лука, дизао толико у висину да човек средњег раста не би могао стајати тамо усправно, већ би био приморан да се непрестано нагиње преко оgrade. Све као да је било одређено да мучи проповедника, и уопште није било јасно зашто је она била потребна кад је постојала друга велика и тако уметнички украшена проповедаоница.

К.-у свакако ни та мала проповедаоница не би пала у очи да горе није била причвршћена лампа која се обично ставља пред саму проповед. Хоће ли се сада одржати нека проповед? У празној цркви? К. погледа дуж степеника који је приљубљен уз сам стуб водио ка проповедаоници и био тако узан као да не служи људима већ украсу стуба. Но доле, крај проповедаонице, К. се зачуђено насмеши – стајао је стварно свештеник и, држећи се руком за ограду спреман да се попне горе, гледао је у К.-а. Затим он мало климну главом, на шта се К. прекрсти и поклони, што је већ раније требало да учини. Свештеник узме мали залет и поче ситним и хитрим корацима да се

пење на проповедаоницу. Хоће ли стварно почети проповед? Можда црквењак ипак није био суманут, већ је хтео да приведе К.-а проповеднику, што је, наравно, у празној цркви било неопходно. Уосталом, негде је пред сликом Богородице била и нека старица која је исто тако требало да дође. А ако већ треба да се одржи проповед, зашто нису најпре засвирале оргуље? Но оне бежу неме и тек мало су светлукале из мрака који је владао високо горе где су се оне налазиле.

К. помисли да би можда било добро да се сада брзо удаљи, јер ако то сад не учини, нема више изгледа да ће му ово поћи за руком за време проповеди коју би морао да слуша до краја. У канцеларији је изгубио толико времена, а и Италијана није био више дужан да чека; погледа на сат, било је једанаест часова. Али зар се стварно може држати проповед? Зар К. сам може да представља паству? Шта би било да је он странац који је само дошао да разгледа цркву? У ствари, он и није био ништа друго. Глупо је и помислити да би се сад могла држати проповед, сада у једанаест часова, радног дана, по најгорем времену. Свештеник – био је то несумњиво свештеник, млад човек глатка тамна лица – пењао се очигледно само зато на проповедаоницу да би угасио лампу која је грешком била упаљена.

Али није било тако. Свештеник је, штавише, прегледао лампу и мало ју је одврнуо. На то се полако окрену огради коју ухвати спреда обема рукама за угласти перваз. Стајао је тако неко време и гледао наоколо не окрећући главу. К. се повукао подаље и налактио се на предњу црквену клупу. Негде у даљини, није могао тачно да оцени где је то, он нејасно виде згрбљеног црквењака како се спокојно шћућурио као после завршеног задатка. Каква је тишина владала сад у катедрали! Но К. ће морати да поремети ту тишину, јер није мислио да остане ту; ако је свештеникова дужност да у одређени сат, без обзира на околности, држи проповед, онда нека је држи, ићи ће и без К.-ове помоћи баш као што, зацело, неће појачати дејство проповеди. И зато К. лагано крену тапкајући на врховима прстију дуж клупе. Онда је дошао до широког пролаза и ишао још увек потпуно несметано, само што је камено тле одзвањало и при најмањем кораку, а тихи али непрекидни одјек сводова појачавао се

због тога многоструко и равномерно. Пролазећи тако сам између празних клупа док га је свештеник можда посматрао, К. се осети напуштен, а исто тако му се учини да величина катедрале лежи на врхунцу људских представа о величини. Када је стигао до свог ранијег места, он и не задржавајући се просто зграби албум који је тамо оставио. Беше већ готово напустио клупе и приближио се слободном простору који се налазио између њих и излаза када први пут чу свештеников глас. Снажан, извежбан глас. Како ли је продирао кроз катедралу спремну да га прими! Али свештеник не позва паству. Било је потпуно јасно, ту није било сумње, да је он узвикнуо: „Јозефе К.!”

К. стаде као укопан и обори очи. За сада је још био слободан, могао је да иде даље и да умакне кроз једна од троја малих, мрачних дрвених врата недалеко од њега. То би значило да просто није разумео или ако је разумео да за то не хаје. Но ако се окрене, онда више нема куд, јер тиме би признао да је добро разумео, да је заиста он онај кога свештеник зове и да хоће да се повинује. Да га је свештеник још једном позвао, К. би без сумње отишао, али пошто је све време док је К. чекао владала тишина, он ипак мало окрену главу у жељи да види шта ради свештеник. Овај је као и раније мирно стајао на проповедаоници и било је јасно да је приметио како је К. окренуо главу. Ако се К. не би сада потпуно окренуо, то би значило детињасто се играти жмурке. Он то учини и свештеник га прстом позва ближе. Пошто сада није могао више да се крије, он дугим крилатим корацима потрча ка проповедаоници – учинио је ово из радозналости и жеље да прекине ствар. Код првих клупа он се заустави, али је свештенику изгледа и ово растојање било још сувише велико, те испружи руку и оштро спуштеним кажипрстом показа на једно место пред самом проповедаоницом. К. се и томе повинова. Са тог места морао је добро да забаци главу да би опет видео свештеника. „Ти си Јозеф К.“, рече свештеник и неодређеним покретом подиже руку са оgrade. „Да“, рече К. и сети се како је раније увек отворено изговарао своје име, а, ето, од неког времена оно му је на терету и знају га сад чак и људи с којима се први пут сретне. Како ли је лепо било кад се човек прво представи а онда га

тек знају. „Ти си оптужен“, рече свештеник сасвим тихо. „Да“, рече К. „обавестили су ме о томе.“ „Онда си ти онај кога тражим“, рече свештеник. „Ја сам тамнички капелан.“ „Ах тако“, рече К. „Ја сам те позвао овамо“, рече свештеник, „да бих разговарао с тобом.“ „Нисам то знао“, рече К. „Дошао сам овамо да покажем катедралу једном Италијану.“ „Мани се споредних ствари“, рече свештеник. „Шта то држиш у руци? Је ли то молитвеник?“ „Не“, одговори К., „то је албум градских знаменитости.“ „Остави га“, рече свештеник. К. га таквом силином баци, да се албум расклопио и згужваним листовима вукао још мало по поду. „Знаш ли да твој процес рђаво стоји?“ упита свештеник. „И мени се тако чини“, рече К. „Улагао сам много труда, али све досад без успеха. Додуше, поднесак још нисам завршио.“ „Како замишљаш крај?“ упита свештеник. „Раније сам мислио да се мора добро завршити“, рече К., „али сада и сам каткад сумњам у то. Не знам како ће се завршити. Знаш ли ти?“ „Не“, рече свештеник, „али бојим се да ће се рђаво завршити. Сматрају да си крив. Твој процес можда уопште неће изићи из делокруга нижег суда. Бар засада сматрају да је твоја кривица доказана.“ „Али ја нисам крив“, рече К. „То је заблуда. Како може човек уопште да буде крив. Та ми смо сви људи, и сви смо једнаки.“ „То је тачно“, рече свештеник, „али тако обично говоре кривци.“ „Имаш ли и ти према мени предрасуда?“ упита К. „Ја према теби немам предрасуда“, рече свештеник. „Хвала ти“, рече К., „но сви остали који учествују у поступку имају према мени предрасуда. Они их намећу и онима који не суделују у њему. Мој положај је све тежи.“ „Ти не схваташ чињенице“, рече свештеник, „пресуда се не доноси одједанпут, него поступак постепено прелази у пресуду.“ „Дакле, тако је то“, рече К. оборивши главу. „Шта сад намераваш да учиниш у својој ствари?“ упита свештеник. „Још ћу потражити помоћ“, рече К. и подиже главу да би видео шта о томе мисли свештеник. „Има још неких могућности које нисам искористио.“ „Ти исувише тражиш туђу помоћ“, с негодовањем рече свештеник, „нарочито код жена. Зар не видиш да то није права помоћ?“ „Каткада, па и често, могао бих ти дати за право“, рече К., „али не увек. Жене имају велику моћ. Када бих неке жене које познајем могао придобити да заједнички раде за мене, ја бих свакако продро. А нарочито код овог суда који се састоји

скоро од самих женскароша. Покажи иследном судији из даљине жену, и он ће јуришати преко судског стола и оптуженог само да би на време стигао до ње.“ Свештеник нагну главу преко оgrade, наткровље као да га је тек сада притискивало. Какво ли је невреме могло бити напољу? То више није био тмуран дан, била је то мркла ноћ. Сlike на стаклима великих прозора нису биле у стању да пресеку тамни зид ма и једним зрачком. И баш сада је црквењак почео да гаси свеће на главном олтару једну за другом. „Љутиш ли се на мене?“ упита К. свештеника. „Ти можда и не знаш ком суду служиш.“ Није добио одговор. „Па то су само моја искуства“, рече К. Горе је још увек било тихо. „Нисам хтео да те вређам“, рече К. Тада свештеник викну доле К.-у: „Зар не видиш ни два корака пред собом?“ Узвик је био љутит, али у исти мах као да је долазио од неког ко види другог како пада па, и сам уплашен, виче неопрезно, нехотично.

Сада су обојица дуго ћутали. У мраку који је доле владао свештеник вероватно није могао да разабере К.-а док је К. у светлости мале лампе јасно видео свештеника. Зашто свештеник неће да сиђе? Та, ето, није држао проповед, већ је само изнео К.-у нека мишљења која би К.-у, уважи ли их, вероватно више шкодила него користила. Па ипак К. није сумњао у свештеникову добру намеру и није искључено да би се можда с њим и сложио ако би свештеник сишао; није искључено и да би добио од њега неки користан, прихватљив савет који ће му, рецимо, показати не то како би се на процес могло утицати већ како би се из њега могло ишчупати, како га заобићи и живети ван процеса. Та могућност мора да постоји, и К. је у последње време чешће мислио на њу. А ако свештеник зна за такву могућност, он ће је можда на К.-ову молбу одати, и поред тога што припада суду, и поред тога што је при К.-овом нападу на суд нестало његове благости па је, штавише, и подвикнуо на К.-а.

„Зар нећеш да сиђеш доле?“ упита К. „Ионако нећеш држати проповед. Дођи к мени доле.“ „Сад већ могу да дођем“, рече свештеник покајавши се можда што је подвикнуо. Скидајући лампу са куке он рече: „Морао сам најпре издалека да разговарам с тобом.

Иначе се на мене исувише лако може утицати тако да заборавим на своју дужност.“

К. га је сачекао доле код степеница. Свештеник му је при силажењу већ са једне горње степенице пружио руку. „Имаш ли мало времена за мене?“ упита К. „Онолико колико ти је потребно“, рече свештеник и пружи К.-у малу лампу да је понесе. Ни из близине није се губила извесна свечаност његова бића. „Ти си према мени врло љубазан“, рече К. Ишли су горе-доле по мрачној бочној лађи. „Ти си изузетак међу свим онима који припадају суду. Ја у тебе имам више поверења него у ма кога од њих, иако већ многе познајем. С тобом могу искрено да говорим.“ „Не заvaraвај се“, рече свештеник. „А чиме се заvaraвам?“ упита К. „Судом се заvaraваш“, рече свештеник, „у уводним списима закона каже се о том заvaraвању: Пред законом стоји вратар. К.-овом вратару долази човек са села и моли да га уведе у закон. Али вратар му рече да га сада не може пустити унутра. Човек размишља па пита да ли ће касније смети да уђе. 'Могуће је', вели му вратар, 'али сада не.' Пошто су вратнице закона као и увек отворене, а вратар се склања у страну, човек се сагиње да кроз вратнице погледа унутра. Кад то опази вратар, насмеје се и каже: 'Ако те толико привлачи, а ти покушај да уђеш и поред моје забране. Али упамти: ја сам моћан, а ја сам само најнижи вратар. Но крај свих дворана редом стоје вратари, све један моћнији од другог. Чак ни ја не могу да поднесем изглед трећег.' Човек са села није рачунао с таквим тешкоћама, закон треба да је увек и свима приступачан, мисли он, али кад погледа боље у вратара у крзненој кабаници, у његов велик шиљати нос, у његову дугу и ретку црну татарску браду, он ипак одлучи да је боље сачекати дозволу за улазак. Вратар му даје једну малу столицу и пушта га да седне са стране до вратница. Тамо он седи данима и годинама. Покушава безброј пута да га пусте унутра и досађује вратару својим молбама. Вратар га често подвргава малим саслушањима, испитује га о домовини и о много чему другом, но то су равнодушна питања каква постављају велика господа, а на крају му увек понавља да га још не може пустити унутра. Човек који се за пут снабдео многим стварима употребљава све, ма колико драгоцено било, да би подмитио вратара.

Овај, додуше, све узима али при том каже: 'Ја узимам ово само зато да ти не би мислио да си што пропустио.' У току много година човек скоро непрекидно посматра вратара. Заборавља на друге вратаре и чини му се да је овај први једина препрека за његов улазак у закон. Првих година гласно проклиње несрећни случај, а касније, кад остари, он само још гунђа. Постаје детињаст, и пошто је дугогодишњим проучавањем вратара упознао и буве на његовом крзненом оковратнику, моли он и буве да му помогну и придобију вратара. Најзад му и вид постаје слаб и он не зна да ли се стварно смркава око њега или га само варају очи. Но сада у помрчини разазнаје блесак који неугасиво продире кроз врата закона. Не живи још дуго. Пред смрт се у његовој глави скупљају сва искуства читавог тог времена у једно питање које дотле још није поставио вратару. И он му маше, пошто више не може да исправи своје укрућено тело. Вратар мора да се нагне дубоко над њим, јер се разлика у расту знатно изменила на штету човека. 'А шта би још хтео да знаш?' – упита вратар – 'Ти си незајажљив.' 'Кад сви теже закону', рече човек, 'како је онда могуће да за све ове године нико није тражио улаз сем мене?' Вратар увиђа да је човеку дошао крај и, да би га овај још чуо слухом који већ замире, продере се на њега: 'Овде нико други није могао добити приступ, јер је овај улаз био одређен само за тебе. А сада идем да га затворим.'

„Вратар је, дакле, преварио човека“, рече одмах К., кога беше занела та прича. „Не буди нагао“, рече свештеник, „и не примај непроверено туђе мишљење. Ја сам ти причу испричао онако како она гласи у спису. О варању се ту не спомиње ништа.“ „Али то је јасно“, рече К., „и твоје прво тумачење било је сасвим тачно. Вратар му је учинио откровење тек онда када оно више није могло да помогне човеку.“ „Није био раније питан“, рече свештеник, „и не заборави да је он био само вратар, а као такав он је извршио своју дужност.“ „А зашто мислиш да је извршио своју дужност?“ упита К., „он је није извршио. Његова дужност била је можда у томе да отера све друге, али овог човека за кога је улаз био одређен морао је да пусти.“ „Ти немаш довољно поштовања према спису и изврћеш причу“, рече свештеник. „Прича садржи у погледу уласка у закон две

важне изјаве вратара, једну на почетку, а једну на крају. Једно место гласи: да му сада не може дозволити приступ, а друго: тај улаз одређен је само за тебе. Кад би између ове две изјаве постојала противречност, онда би ти био у праву и вратар би стварно преварио човека. Али противречности нема. Напротив, прва изјава, штавише, указује на ону другу. Могло би се чак рећи да је вратар превазишао своју дужност тиме што је човеку ставио у изглед каснију могућност уласка. У оно време је, како изгледа, његова дужност била да одбије човека, и одиста се многи коментатори тог списка чуде што је вратар уопште то напоменуо, јер је, судећи по свему, волео тачност и строго је обављао своју дужност. Кроз дуги низ година он не напушта своје место и затвара вратнице тек сасвим на крају. Он је врло свестан свог задатка јер каже: 'Ја сам моћан', он је пун страхопоштовања према претпостављенима јер каже: 'Ја сам само најнижи вратар', он није брбљив јер у току дугог низа година он, како се вели, поставља само равнодушна питања, он није подмитљив, јер он о поклону каже: 'Да га узимам зато да ти не би мислио да си шта пропустио', када је у питању његова дужност, њега не може нико ганути ни озлоједити, јер се о човеку вели да је 'досадио вратару својим молбама', најзад и његова спољашњост указује на педантан карактер – велики шиљати нос и дуга и ретка, црна татарска брада. Може ли се замислити савеснији вратар? Но у вратару су се стекле и друге карактерне особине, веома повољне за онога који тражи улаз. Оне објашњавају зашто је он напоменом о каснијој могућности смео мало да превазиђе своју дужност. Наиме, не може се порећи да је он мало приглуп и у вези с тим помало уображен. Мада је оно што је рекао о својој моћи и о моћи осталих вратара и њиховом изгледу, који чак ни он не може да поднесе – кажем, мада је све то можда и тачно, ипак начин на који он то износи показује да је његово схватање помућено глупошћу и надменошћу. Коментатори кажу на то: Тачно схватање једне ствари и неразумевање исте ствари не искључују потпуно једно друго. Но, на сваки начин, мора се претпоставити да су глупост и надменост, па и кад су се оне сасвим безначајно испољавале, ипак неповољно утицале на чување улаза, оне су недостаци у вратаревом карактеру. Уз то изгледа да је вратар по природи љубазан човек и нипошто није увек службено лице. Одмах у почетку нашали се тиме

што позива човека да уђе и поред постојеће изричите забране, а затим га не тера да иде већ му, како се тамо каже, даје стolicицу и допушта му да седне са стране до врата. Стрпљење којим он кроз све те године подноси човеково мољакање, мала саслушања, примање дарова, господственост којом он допушта да човек крај њега гласно проклиње несрећан случај што је вратар постављен ту – све то показује да се у њему пробудило сажаљење. Не би сваки чувар тако поступио. И, најзад, на човеков знак он се још и дубоко сагиње над њим како би му дао прилику да постави последње питање. Само трунка нестрпљења – вратар зна да је све свршено – избија из његових речи 'ти си незајажљив'. Неки у овом тумачењу иду и даље, па сматрају да речи 'ти си незајажљив' изражавају неку врсту искреног дивљења у коме, додуше, има и извесне снисходљивости. На сваки начин, вратарева фигура се овако друкчије уобличава него што ти мислиш.“ „Ти причу знаш тачније него ја а и дуже времена“, рече К. Ћутали су за тренутак. Тада рече К.: „Ти, дакле, мислиш да човек није преварен?“ „Не схвати ме криво“, рече свештеник, „ја ти само износим мишљења која о томе постоје, а ти се на њих не мораш толико обазирати. Спис је неизменљив, а мишљења су често само израз очајања због овога. О овоме постоји чак и једно мишљење према коме је баш вратар онај који је преварен.“ „То мишљење води исувише далеко“, рече К. „Како се оно образлаже?“ „Образложење је“, одговори свештеник, „у вратаревој приглупости. Кажу да он не познаје унутрашњост закона, већ само пут којим се он непрестано мора шеткати пред улазом. Схватања која он има о унутрашњости сматрају се детињастим, па се претпоставља да се он сам плаши оног због чега хоће да утера човеку страх у кости. Он се чак плаши више од оног човека, јер овај само хоће да уђе, чак и пошто је чуо о страшним вратарима тамо унутра, а вратар, међутим, неће да уђе или се бар о томе ништа не сазнаје. Неки, додуше, кажу да је он већ могао бити унутра, јер је једном примљен у службу закона, а то се може само унутра учинити. На ово би се дало одговорити да је он могао и гласом изнутра бити постављен за вратара и да, вероватно, није ни био унутра, бар не дубоко, пошто није могао да поднесе већ ни изглед трећег вратара. А сем тога, не спомиње се ни да је у току многих година испричао било шта о унутрашњости сем оне

примедбе коју је учинио о вратарима. Можда му је то било и забрањено, али ни о тој забрани он ништа не каже. Из свега овога закључује се да он ништа не зна ни о изгледу ни о значају унутрашњости, те је у заблуди. Али он је у заблуди и у погледу човека са села, јер му је подређен а да то и не зна. Да он са човеком поступа као са подређеним лицем види се из много чега, и ти се тога свакако још сећаш. Али да је он, у ствари, човеку подређен произилази исто тако јасно из овог мишљења. Пре свега, слободан човек је изнад везаног човека. А, ето, онај човек стварно је слободан. Он може да оде куда хоће, забрањен му је само улаз у закон, и то од једног јединог човека, од вратара. Када он седа на столицу покрај вратница и остаје тамо читавог живота, он то чини добровољно, у причи нема ни помена о неком насиљу. А, ето, вратар је службом везан за своје место. Он не сме никуда да се удаљи ван свог места, а по свему судећи ни да уђе унутра и када би то хтео. Поред тога, јесте да је он у служби закона али служи само том улазу па, дакле, и само човеку за кога је једино тај улаз и одређен. Ето и због тога му је он подређен. А вероватно је годинама читаво једно мужанско доба обављао у неку руку јалову службу, јер се каже да је дошао човек, дакле неко у мужанском добу, да је, дакле, вратар морао дуго чекати док није извршио своју дужност и све дотле док се прохтело том човеку, који је ипак дошао добровољно. Али и престанак службе условљен је крајем човековог живота и тако му, дакле, он остаје подређен до краја. И непрестано се истиче да вратар, изгледа, о свему томе ништа не зна. Но у томе не виде ничег чудног, јер по овоме мишљењу вратар је у још много тежој заблуди која се тиче његове службе. Наиме, он на крају говори о улазу и каже: „Идем сада да га затворим“, али на почетку се каже да су вратнице закона отворене као и увек, а ако су оне увек отворене, увек, то јест без обзира на то докле траје живот човека за кога су оне одређене, онда их ни вратар не може затворити. Мишљења се разилазе у томе да ли вратар изјавом да ће затворити вратнице хоће само да дâ одговор или да нагласи своју дужност, или да још у последњем тренутку изазове код човека кајање и ожалост. Но многи се слажу у томе да он неће моћи да затвори вратнице. Они, штавише, верују да је он, бар на крају, и у свом знању испод оног човека, јер овај види

блесак који избија из улаза у закон, док је вратар као такав свакако леђима окренут улазу и ни једном речју не показује да је приметио неку промену.“ „Разлози су добри“, рече К., који је поједина места из свештениковог објашњења полугласно за себе понављао. „Разлози су добри, па зато и ја верујем да је вратар преварен. Но ја ипак нисам напустио своје раније мишљење, јер се оба мишљења делимично поклапају. Две су ствари – види ли вратар јасно или је преварен. Рекао сам да је човек преварен. Ако вратар јасно види, онда би се у то могло посумњати, али ако је вратар у заблуди, онда се његова заблуда мора пренети и на човека. Вратар онда није варалица, већ је толико приглуп да би га одмах требало најурити из службе. Мораш имати на уму да заблуда у којој се вратар налази њему ништа не штоди а човеку хиљадоструко.“ „Овде се сукобљаваш с опречним мишљењем“, рече свештеник. „Наиме, многи кажу да прича никоме не даје право да донесе суд о вратару. Ма како нам вратар изгледао, он је ипак слуга закона те припада њему, значи да је ван домашаја људског суда. А не сме се онда веровати ни у то да је вратар подређен човеку. Неупоредиво је виша ствар бити везан макар и само службом код улаза у закон него слободно живети на свету. Човек тек долази закону, а вратар је већ тамо. Њега је закон поставио и сумњати у његово достојанство значило би сумњати у закон.“ „Не слажем се с тим мишљењем“, рече К. вртећи главом, „јер када би се човек њему придружио, морао би сматрати да је истина све оно што вратар каже. А ти си и сам нашироко образложио да то није могуће.“ „Не“, рече свештеник, „не мора се све сматрати као истина, довољно је да се сматра као потреба.“ „Жалосно мишљење“, рече К. „Од лажи се гради поредак у свету.“

К. је закључио овим речима, али то није био његов коначан суд. Био је исувише уморан да би размотрио све закључке које допушта прича, а и мисли на које га је прича наводила биле су необичне, нестварне и подесније да о њима расправља друштво судских чиновника него он. Једноставна прича постала је безоблична, па је хтео да је се отресе, а свештеник који је сада показао много саосећајности дозволио му је то и ћутке је примио К.-ову примедбу, иако се она, без сумње, није слагала с његовим мишљењем.

Без речи су неко време ишли даље и К. се држао уз самог свештеника, не знајући ни где се налази. Лампа у његовој руци давно се већ беше угасила. Једном је баш пред њим блеснуо сребрни кип неког свеца сјајем сребра, да се одмах потом утопи у мрак. Да не би био потпуно упућен на свештеника, К. га упита: „Зар нисмо сада близу главног улаза?“ „Не“, рече свештеник, „ми смо далеко од њега. Зар већ хоћеш да одеш?“ И мада овог тренутка није мислио на то, К. брзо рече: „Наравно, морам да идем. Ја сам прокуриста у банци и тамо ме чекају. Дошао сам овамо само да бих једном пословном пријатељу показао катедралу.“ „Па добро“, рече свештеник пружајући руку К.-у, „онда иди.“ „Али не могу да се снађем сам у мраку“, рече К. „Иди налево према зиду“, рече свештеник, „па онда све дуж њега и наћи ћеш излаз.“ Тек што се свештеник удаљио неколико корака а К. из све снаге викну: „Чекај још, молим те!“ „Чекам“, рече свештеник. „Желиш ли још што од мене?“ упита К. „Не“, рече свештеник. „Раније си био тако љубазан према мени“, рече К. „и све си ми објаснио, а сада ме пушташ као да ти није стало до мене.“ „Па ти мораш да идеш“, рече свештеник. „Тако је“, рече К. „то треба да увидиш.“ „Увиди прво ти ко сам ја“, рече свештеник. „Ти си тамнички капелан“, рече К. и приђе му ближе. Није било потребно да се одмах врати у банку као што је он претпоставио, могао је још сасвим лепо да остане ту. „Дакле, ја припадам суду“, рече свештеник, „и зашто бих онда желео што од тебе. Суд ништа не жели од тебе. Он те прима кад дођеш и пушта те кад одеш.“

Глава десета

Крај

Уочи његовог тридесет првог рођендана – било је то увече око девет часова, у време када на улицама влада тишина – дођоше два господина у К.-ов стан. У реденготима, бледи и гојазни са цилиндрима који као да су били приковани за главу. После мале формалности на вратима стана због устезања ко ће први ући, иста формалност, само у ширем обиму, понови се и пред К.-овим вратима. Иако К.-у није била најављена ова посета, он је седео на столици близу врата такође у црном оделу, навлачећи полако нове рукавице, веома затегнуте преко прстију, у ставу као да очекује госте. Он одмах устаде и љубопитљиво погледа у господу. „Ви сте к мени упућени?“ упита он. Господа климнуше главом, показујући с цилиндром у руци један на другог. К. признаде у себи да је очекивао другу посету. Приђе прозору и баци још један поглед на мрачну улицу. Већ су готово сви прозори на другој страни улице били мрачни а на многима беше спуштена завеса. На спрату, у једном осветљеном прозору, играла су се мала деца иза решетке хватајући се ручицама, јер још нису умела да ходају. „По мене шаљу старе, безначајне глумце“, помисли К. и да би се још једном уверио у то, осврну се око себе. „Покушавају да на јефтин начин сврше са мном.“ Одједном се окрену к њима и упита: „У ком позоришту играте?“ „Позоришту?“ обрати се један од њих за савет другоме, а усне му заиграше у угловима. Онај други понашао се као мутавко који се бори с најупорнијим организмом. „Нису припремљени да буду питани“, помисли К. и пође по шешир.

Већ на степеницама хтедоше господа да ухвате К.-а испод руке, али К. им рече: „Тек на улици, ја нисам болестан.“ Али одмах пред

капијом ухватише га под руку тако како К. још никада није ишао са људима. Рамена им бежу тик иза К.-ових, а рукама су, не савијајући их у лакту, целом дужином обухватили К.-ове, док су га доле држали за руку прописно, искусно и неодољиво. К. је укрућено корачао између њих. Сва тројица сачињавала су сада такву целину да би, разбијеш ли једнога, разбио сву тројицу. Била је то целина какву може да сачињава само нешто у чему нема живота.

К. је неколико пута покушавао, иако је ово тешко било извести у том тесном скупу, да под фењерима види своје пратиоце јасније него што их је могао видети у својој мрачној соби. „Можда су тенори“, помисли и загледа се у њихов дебели подваљак. Гадио се чистоће њихових лица. Просто се још видела хитра рука која брише углове њихових очију, трља горњу усну, глади боре око браде.

Кад то примети, К. застаде, услед чега застадоше и она друга двојица; налазили су се на ивици једног отвореног, пустог трга украшеног засадима. „Зашто су баш вас послали!“ оте се К.-у више као узвик него као питање. Господа изгледа нису знала шта да одговоре, чекали су с опуштеном слободном руком као болничари када болесник хоће да се одмори. „Не идем даље“, рече К., колико да види шта ће они учинити. Господа нису морала да одговоре на ово. Довољно је било да га неумољивом снагом држе за руку покушавајући да га покрену с места, но К. се одупирао. „Неће ми више бити потребно много снаге, употребићу је сада сву“, помисли он. Падеше му на ум муве које с потрганим ножицама теже да се ослободе лепка. „Господа ће имати тежак посао.“

Из једне ниже улице указа се сада пред њима госпођица Бирстнер, која се пела малим степеницама према тргу. Није било баш сигурно да ли је то она, но сличност је на сваки начин била велика. Међутим, К.-у није ни било стало до тога да ли је то заиста госпођица Бирстнер, до свести му је одмах допрла само узалудност његовог отпора. Није никаква храброст ако се одупре, ако сада господи ствара тешкоће, ако, бранећи се, покуша да ужива у последњем зрачку живота. Поче да корача и нешто од радости коју је тиме причинио господи пређе и на њега. Они га пустише сада да он одреди пут, а он га одреди у правцу којим је ишла госпођица пред

њима, не зато што је хтео да је стигне, а ни зато што је хтео што дуже да је гледа, већ само зато да не би заборавио на опомену коју је она за њега значила. „Једино што још могу да учиним“, помисли у себи, а уједначеност његових корака и корака друге двојице потврђивала је његову мисао, „једино што још могу да учиним то је да до краја сачувам хладно расуђивање. Увек сам хтео да са двадесет шака заграбим у свет, и то још за циљ који није за одобравање. То је било погрешно. Зар да покажем да ми ни једногодишњи процес није био наук? Зар да свршим као човек који тешко схвата? Зар да о мени кажу да сам у почетку процеса хтео да га оконча, а сада, на његовом завршетку, да хоћу да га започнем. Нећу да то кажу. Захвалан сам што су ми на овом путу дали ову полунему тупаву господу и што су препустили мени да сам себи кажем оно што је потребно.“

Госпођица је у међувремену скренула у споредну улицу, али К.-у она више није била потребна, препустио се својим пратиоцима. Сва тројица ишла су сада потпуно сложено по месечини преко моста. Господа су сада услужно излазила у сусрет К.-у кад год је направио и најмањи покрет. И кад се К. мало нагнуо ка огради, они се такође окренуше целим телом онамо. Вода која се на месечини пресијавала и подрхтавала рачвала се око једног малог острва на коме се као сабијено згрнуло лишће дрвећа и жбуња. Испод њих су, сада невидљиво, водиле путање посуте шљунком, а на њима беху удобне клупе на којима се К. лети често протезао и теглио. „Нисам ни хтео да станем“, рече он својим пратиоцима постиђен њиховом услужношћу. Они као да су иза К.-ових леђа тихо пребацивали један другом што је око заустављања настао неспоразум, а онда пођоше даље.

Пролазили су кроз неке стрме улице у којима су, ту и тамо, стајали или шетали полицајци, час далеко час сасвим близу. Један густих бркова, држећи руку на балчаку сабље, пришао је као немарно сасвим близу овој помало сумњивој групи. Господа се тргоше, полицајац као да је већ отворио уста, али сада К. снажно повуче господу напред. У неколико махова окретао се обазриво да види не прати ли их полицајац; али кад пред полицајцем завише иза

угла, К. поче да трчи, те господа такође потрчаше иако су губила дах.

Тако су брзо изишли из града који се у том правцу готово без прелаза граничио пољима. Мали каменолом, напуштен и самотан, налазио се у близини једне куће још сасвим градског изгледа. Овде се господа зауставише или зато што је то место већ унапред било њихов циљ или што већ беху толико изнемогли да нису могли даље да трче. Сада они пустише К.-а, који је немо чекао, скидоше цилиндре и разгледајући каменолом стадоше марамicom да бришу зној са чела. Свуда се простирала месечина својим природним и мирним сјајем који није својствен ниједној другој светлости.

Пошто су разменили неколико уљудних речи како да изведу следеће задатке – изгледа да су налоге добили заједнички – један од њих приђе К.-у и скиде му капут, прслук и, напоследку, кошуљу. К. се и нехотице стресао од зиме, на што га господин лако и умирујући удари по леђима. Затим брижљиво сложи ствари као нешто што ће се још употребити, иако не у најближој будућности. Да би се К. кретањем мало загрејао на хладном ноћном ваздуху, он га узе испод руке и стаде да шетка с њим горе-доле, док је онај други господин разгледао каменолом тражећи неко подесно место. Нашавши га, он махну и онај други приведе тамо К.-а. Беше то у близини мајданске стене где је лежао један одломљен камен. Господа посадише К.-а на земљу, наслонише га на камен и положише му тамо главу. И поред труда који су давали себи, и поред предусретљивости коју им је К. указивао, његово држање било је веома усиљено и није уливало поверење. И зато један од госпoде замоли оног другог да за тренутак препусти њему саоме смештање К.-а, али ни то није помогло. Најзад оставише К.-а у положају који није чак ни био бољи од ранијих. Затим један од њих раскопча реденгот и из корица које су висиле на каишу затегнутом око прслука извади дуг и танак касапски нож наоштрен с обе стране. Подиже га и поче на светлости да испитује његову оштрину. И опет почеше с одвратним уљудностима, један је преко К.-а пружао нож оном другом, а овај њему натраг опет преко К.-а. К. је сада тачно знао да би његова дужност била да сам дохвати нож који је прелазио преко њега из руке у руку и да се прободe. Али он то није учинио, већ је окретао још слободан врат

гледајући наоколо. Није могао да прими на себе и ову чашу, да властима одузме цео посао; одговорност за ову последњу грешку сноси онај који му је одузео остатак снаге потребне за то. Поглед му паде на последњи спрат куће крај каменолома. Као што светлост севне отворише се онамо крила једног прозора и појави се човек, на тој даљини и висини слабачак и мршав, далеко се наже пружајући још даље руке. Ко је то? Пријатељ? Дobar човек? Неко ко саучествује? Неко ко хоће да помогне? Је ли то један човек? Јесу ли то сви? Има ли још помоћи? Има ли приговора на које се заборавило? Сигурно да их има. Логика је, додуше, непоколебљива, али она не одолева човеку који хоће да живи. Где је судија кога он никада није видео? Где је високи суд до кога никада није дошао? Он подиже руке и рашири све прсте.

Али на К.-ов грклан положише се руке једнога од господа а онај други зари му нож дубоко у срце и двапут га окрете. Очима које су се гасиле К. виде још како господа тик пред његовим лицем, приљубивши образ уз образ, посматрају извршење пресуде. „Као псето!“ рече он, и чинило се да ће га стид надживети.